

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ
Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952),
Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969),
др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999)
др Милован Митровић (2000–2004), др Часлав Оцић (2005–)

140
(3/2012)

Уредништво

Др ГОРДАНА БЛАГОЈЕВИЋ
Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)
Др РАЈКО БУКВИЋ
Др БРАНИСЛАВ С. ЋУРЋЕВ
Др МАСАЈУКИ ИВАТА (Јапан)
Др МИЛОШ МАРИАНОВИЋ
Др ЈОВАНА МИЛУТИНОВИЋ, секретар Уредништва
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ДУШАН НИКОЛИЋ
Др ДРАГО ЊЕГОВАН
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ
Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Главни и одговорни уредник
Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

Овај број уредио др Рајко Буквић

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

140
(3/2012)

НОВИ САД
2012

Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек њише за сѣолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

Абел Гезевич Аганберџан ЗАШТО НЕ ИДЕМО У КОРАК С ВОДЕЋИМ ЗЕМЉАМА? 321–334	Abel Gezevič Aganbegjan WHY WE ARE NOT KEEPING UP WITH LEADING COUNTRIES 321–334
--	---

Андреј Олегович Блинов и Владимир Јаковљевич Захаров УВЕЋАВАЊЕ ИНОВАЦИОНОГ ПОТЕНЦИЈАЛА ТРАНЗИЦИОНЕ ЕКОНОМИЈЕ: ТЕХНОЛОГИЈЕ, ОБРАЗОВАЊЕ, КОМУНИКАЦИЈЕ 335–346	Andrej Olegovich Blinov, Vladimir Jakovljevič Zaharov GROWTH OF INNOVATION POTENTIAL OF THE TRANSITION ECONOMY: TECHNOLOGIES, EDUCATION, COMMUNICATIONS 335–346
---	---

Андреј Петровић Паршев ГОРКА ТЕОРЕМА 347–365	Andrej Petrovič Paršev BITTER THEOREM 347–365
--	---

Александар Михајлович Никулин БИЛИМОВИЋ КАО АГРАРНИК 367–392	Aleksandar Mihajlovič Nikulin BILIMOVICH AS AGRARIAN ECONOMIST 367–392
---	---

Рајко Буквић НОВО ПОЗНАНСТВО С „НЕСМЕЊИВИМ” МИНИСТРОМ 393–400	Rajko Bukvič REACQUAINTANCE WITH THE ”IRREPLACEABLE” MINISTER 393–400
--	--

Арсениј Григорјевич Зверев НОВЧАНА РЕФОРМА У РУСИЈИ 1922–1924 401–419	Arsenij Grigorjevič Zverev MONETARY REFORM IN RUSSIA 1922–1924. 401–419
--	--

Бранислав Пелевић АПРЕСИЈАЦИЈА ЈУАНА: НЕЖНОСТ ИЛИ АРГУМЕНТ ЗА ПОЛИТИЧКУ ЕКОНОМИЈУ ПРОТЕКЦИОНИЗМА 421–435	Branislav Pelević YUAN APPRECIATION: THE NECESSITY OR AN ARGUMENT FOR POLITICAL ECONOMY OF PROTECTIONISM 421–435
---	---

Мирослав Н. Јовановић, Исидора Љумовић	Miroslav N. Jovanović, Isidora Ljumović
ДА ЛИ СЕ СТРАТЕГИЈА СПАСАВАЊА ЕВРОЗОНЕ СВОДИ НА ПРЕУРЕЂИВАЊЕ ЛЕЖАЉКИ НА ПАЛУБИ ТИТАНИКА?	IS THE EUROZONE RESCUE STRATEGY TANTAMOUNT TO THE REARRANGEMENT OF DECKCHAIRS ON THE TITANIC?
437–453	

Владимир Грбић	Vladimir Grbić
КРИЗА У ЕВРОЗОНИ: УЗРОЦИ И ПОЛИТИКЕ	THE EUROZONE CRISIS: CAUSES AND POLICY
455–469	

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Драгана Митрић Аћимовић
КОРУПЦИЈА: ШТА ЗНАМО О ЊОЈ, И ШТА ПСИХОЛОГИЈА ТУ МОЖЕ (Небојша Мајсторовић, <i>Корупција: узроци, експанзија и интервенција</i> , Академска књига, Нови Сад 2012, 106 стр.)
471–473

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
475–481

Абел Гезевич Аџанбеџџан

ЗАШТО НЕ ИДЕМО У КОРАК С ВОДЕЋИМ ЗЕМЉАМА?

САЖЕТАК: У тексту се разматра стање руске економске и социјалне сфере и истиче њихово очигледно заостајање у поређењу с водећим земљама. На основу тога заснива се нужност промена руске економске политике и предлажу мере засноване на коришћењу богатог искуства водећих земаља и истицања најуспешнијег искуства и резултата домаћег економског и социјалног развоја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Русија, економски и социјални развој, економска политика, водеће земље, искуство

Опште је познато схватање, које нико не оспорава, да водеће земље показују заосталим земљама слику њихове сопствене будућности.

По свим, без изузетка, економским и социјалним показатељима Русија суштински заостаје за развијеним земљама света и, посебно, за њиховом авангардом – земљама G-7, најразвијенијим земљама: САД, Јапаном, Немачком, Енглеском, Француском, Италијом и Канадом.

Али ми нисмо једноставно земља која заостаје за развијеним земљама. Особеност наше земље, поред тога, састоји се и у томе што се ми налазимо на путу ка цивилизованом развоју, започевши тај пут тек пре 20 година, после 70 и више година развоја социјалистичког система привређивања с централизованим управљањем, с директивно-планском економијом, владавином општенородне својине, подржављењем свих страна живота друштва, диктатуром Комунистичке партије, уз конзервативни облик ауторитаризма саме власти. Од тог система желимо да пређемо на тржишну економију, засновану на владавини приватне својине, уз развој демократских начела у друштву, развој слобода и права човека.

Овај пут водеће земље света прелазиле су, грубо говорећи, током два столећа. Пред нама је уникално богато искуство разних земаља на разним етапама њиховог развоја. Ове или оне земље испробавале су разне путеве за решавање ових или оних проблема и имале су сопствене приступе, на пример за формирање својих пореских система, изградњу државног буџета, развој пензијског система, стварање савременог здравства.

У посебним правцима, испробавши разне путеве, земље су дошле до блиских резултата, очигледно најнефективнијих – порески систем, пензијски систем, стамбено-комунална привреда и др., где разлике између земаља нису тако суштинске.

У другим случајевима, као на пример у здравству, виде се врло различити модели, али сваки од њих има своју специфичну основу у свакој земљи – у неким земљама то је потпуно државни систем, у другим земљама – систем заснован на обавезном приватном осигурању, у трећим он је прожет приватносвојинским приступом.

Мене одавно чуди зашто ми не користимо испробано, ефикасно инострано искуство? Зашто стварамо свој специфичан систем, различит од свих, у овој или оној сфери са сигурно лошијим показатељима, ниском ефикасношћу и очигледним ћорсокаком на крају таквог развоја? Шта нас покреће у том случају када сви око нас раде другачије? Поштено ћу рећи – ја не видим убедљив одговор на то питање.

Да не бих био празноречив, прећи ћу на конкретно. Узмимо *формирање стамбено-комуналне привреде*. У свим водећим земљама овај систем заснива се на приватној својини и конкурентном окружењу, има тржишне цене, као и сва друга добра која се продају и купују. Зашто у нашој земљи до сада још увек овде опстаје неефикасна државна својина с дотацијама за трошкове станова, посебно ако се процени потпуна вредност тих станова узимајући у обзир капитална улагања за њихову репродукцију? Зашто само код нас држава троши трилион рубаља за ремонт и развој комуналне привреде? Можда зато што ми желимо да имамо виши ниво квалитета станова и комуналне привреде у поређењу с другим земљама? Нипошто не. Резултат је негативан. Ужасан је квалитет станова, од којих четвртина нема канализацију и водовод, у катастрофалном су стању комуналне мреже, екстремно су високе цене станова, уместо, како би се очекивало, да буду ниске због таквих државних улагања. Свима је лоше. Али ми с упорношћу, која је потребна у сасвим другим областима, продужавамо овај пут у ћорсокак. Знате ли ви било коју тржишну земљу у којој сваке године држава повећава станарине, цене за комуналне услуге? Шта ће овде држава, какав уопште она треба да има однос према становању, према комуналним службама у цивилизованој земљи? Никакав однос у нормалној, тржишној водећој земљи држава према становима нема, осим, у најбољем случају, према формирању социјалних станова за немногобројне, најсиромашније слојеве становништва.

Пођимо даље – *пензијски систем*. Све тржишне земље света дошле су до закључка да државни буџет нема снаге да издржава вишемилионски и стално растући контингент пензионера (у Русији – око 50 милиона људи), да је пензијско осигурање заједничка ствар и радног становништва, које мора да улаже у своје будуће пензије средства из новца који зарађује, и предузећа којима ти људи доносе профит, и државе – за државне чиновнике, војску итд. И сви они морају да издвајају део средстава за будуће пензије. Таквом тројном оптерећеношћу обезбеђује се нормални обим пензије, минимум у износу 40–60% од просечних примања у земљи,

како је одредила Међународна организација рада уз подршку свих земаља. Али не, ми идемо својим путем. Само код нас становништво није обавезно да издваја за своје будуће пензије. Пензијско осигурање пребачено је на обавезна издвајања предузећа, која имају фактички порески карактер, и на државна буџетска средства. Разумљиво је да ти извори не могу у принципу да обезбеде достојне пензије у дугом року, те стога ми имамо најниже показатеље у области пензијског осигурања према просечној заради – мање од 40%. Ја чак и не говорим о томе да повећани расходи предузећа за пензијско осигурање смањују његова средства за инвестирање и попуњавање обртних фондова и успоравају економски развој. Ја чак и не помињем да акумулациони пензијски фондови, који се формирају у свим тржишним земљама, служе као један од главних извора њихових инвестиција, пошто је то најефикаснији, „најдужи” новац. Утолико је наша земља лишена тако крупне акумулационе резерве и стога има међу земљама у развоју једну од најнижих на свету стопу инвестиција – њено учешће у бруто домаћем производу 20–21% у поређењу с 35% у просеку за земље у развоју. Треба ли се чудити што је последњих година темпо друштвеноекономског развоја Русије и до 1,5 пут нижи него у тим земљама у развоју и што се први пут приближава темпу раста низа развијених земаља?

Добро, нас не убеђује искуство водећих земаља, али окрените главу на југ, погледајте на Казахстан, који је 1997. године прешао на акумулациони систем пензија који има достојније пензије него Русија. И уз то, Казахстан има фонд акумулационих пензија који му омогућава да има стопу инвестиција већу од 30%, један и по пут вишу него Русија, и који се стога развија вишим стопама раста на рачун сопствених средстава: у 2010. и 2011. БДП Казахстана увећава се по 7%, а Русије по 4%.

Узмимо *здравство*. Управо се сада спроводи реформа ове области. Наша земља заузима срамотно 130. место по квалитету здравства, а Француска, на пример, улази међу лидере, према подацима Светске здравствене организације. Пођите у Француску, погледајте њихов систем, узмите све вредно што тамо постоји, између осталог у многим земљама разрађен систем оцене, планирања и финансирања установа за лечење – систем дијагностички повезаних група. Не, ми ћемо стварати свој систем, несумњиво лошији. Људи ништа неће платити у касу обавезног медицинског осигурања за разлику од већине других земаља које имају осигуравајућу медицину. Платиће само предузећа. Природно, оптерећена и пензијским издвајањима и издвајањима за здравство, предузећа се лишавају дела средстава за свој развој. Али, ствар није само у томе – она једноставно нису у стању да плате толико колико је потребно за издржавање здравља људи. Стога ово осигурање не обезбеђује нормалне расходе за здравство. И наше становништво користи се услугама здравства неколико пута мање него у другим земљама и има показатеље здравља становништва, трајања живота много лошије него чак слаборазвијене земље, на пример Кина, с нивоом економског развоја два-три пута нижим него код нас. Расходи Русије за здравство (узимајући чак у обзир поклоне

и мито, оцењене истраживањима разне врсте) у процентном односу према бруто домаћем производу двоструко су нижи него у Западној Европи и један и по пут нижи него у земљама у развоју с отприлике истим нивоом економског развоја као Русија (Русија – 4,8%, Европа – 10,2%, одговарајуће земље у развоју – око 7%).

Узмимо *порески сисџем*. Две стотине година тржишне земље разрађивале су порески систем и дошле до закључка да порез на приход у нормалној тржишној земљи (не у Монаку с казином и не у Швајцарској с њеним мноштвом банака) мора да се узима у просеку на нивоу 30–40% од дохотка породице. Тада се може уводити низ олакшица за порез на приход. На пример, на ослобађање оног дела дохотка који одлази на отплату кредита с хипотеком или у циљу здравства и образовања, тражења новог, боље плаћеног рада итд. Нема тржишне земље с порезом на приход за све, као код нас, од 13%, при коме олакшице нису довољно стимулативне због његовог малог нивоа. Нема тржишне земље у којој нема прогресивне скале пореза на приход, па да сиромашни и богати плаћају по истој нижој стопи.

Све земље су дошле до закључка да је упоредо с порезом на приход обавезан и *порез на непокретности* на нивоу од 0,5 до 2% од тржишне вредности те непокретности (стандардизован у одређеном периоду). Од свих земаља само код нас практично нема пореза на непокретности. Читаву деценију се о њему споре и као да у перспективи желе да га установе на нивоу од 0,1% од вредности непокретности. А управо је тај порез у свим земљама финансијска основа месног самоуправљања и игра кључну улогу у стимулисању општина да граде инфраструктуру, да привлаче становништво у своје регионе, стварајући боље услове живота.

Друга страна тога што радно становништво Русије, плаћајући тако низак порез на приход, практично неће платити порез на непокретности, нема обавезна издвајања за социјалне циљеве, те недовољно плаћа за становање и комуналне услуге, јесте крајње ниска зарада, чија се просечна месечна вредност налази испод нивоа од 500 долара. Због тога, огромна већина становништва нема средстава за хипотеке на станове и квалитетан одмор. И нема довољног стимуланса за продуктивнији рад.

Од укупне суме пореза и уплата становништво Русије уноси свега 10%. А огромни буџет земље, који у консолидованом облику достиже до 40% бруто домаћег производа, пуни се, највећим делом, на рачун пореза од бизниса. У другим тржишним земљама бизнис плаћа, отприлике, половину од укупне суме пореза, а половину плаћа становништво у виду пореза на приход и пореза на непокретности. А код нас 85–90% целокупног пореза исплаћује бизнис, чиме себе лишава перспектива за развој због недостатка финансијских средстава.

Све земље света дошле су до закључка о нужности држања инфлације на релативно ниском нивоу – у развијеним земљама 1–2% годишње, у земљама у развоју до 3–4% годишње. Русија овде иде својим путем, истина, заједно с Украјином и Белорусијом.

Само ове три земље већ 20 година углавном имају двоцифрену инфлацију, и само под утицајем кризе и њених последица због слабог развоја принуђене су да смање инфлацију потрошачких цена до 7–9% годишње. Не мали број људи озбиљно мисли да инфлација стимулише производњу и т. сл. Иако је тешко замислити негативнији фактор, који смета нашем развоју и у економској и у социјалној сфери.

До сада је било речи о иностраном искуству у изградњи социјалног и економског система. Али, дајте да погледамо на фундамент економије, на њену материјално-производну базу.

Искуство водећих земаља показује да је систематско обнављање материјално-производне базе главни пут ка високој ефикасности продуктивности рада, основа благостања и достојног нивоа живота људи. Капиталистичка пракса САД, Јапана и земаља Западне Европе развила је цео арсенал метода и приступа који обезбеђују својевремено обнављање основних фондова и, пре свега, њиховог активног дела – машина и уређаја. Посебно су поучне лекције реганомике у САД, које су усмерене на скраћење рокова тог обнављања. Ради тога активирали су убрзану амортизацију и стимулансе за коришћење профита и допунских доходака не да би се „појеле“, већ за инвестирање у нову технику и технологију.

Авај, Русија и овде иде путем *обнављања застарелих основних фондова и опреме*. Старим се сматрају машине и уређаји који раде више од десет година. А код нас је просечан рок рада машина и уређаја око 16 година. У просеку годишње избацујемо из употребе мање од 1% основних фондова, а 99% наставља да застарева. Чак и ако узмемо инвестиције у проширење фондова, коефицијент обнављања код нас не превазилази 4–5% према 10–12% у другим земљама. Треба ли се чудити што је ниво продуктивности рада у Русији 2,5–3 пута нижи, коефицијент трошења енергије 2–3 пута већи, а коефицијент трошења материјала у друштвеној репродукцији 1,5 пута већи него у водећим земљама?

Умногome због повољних спољноекономских услова, када су цене нафте и гаса за 10 година од 1998. до 2008. порасле осам пута (а то је основна извозна роба у Русији) и када се у економију Русије у периоду 2006–2007. улио огроман инострани капитал (респективно, 43 и 82 милијарде долара чинио је позитивни салдо прилива капитала), налазећи се на снажном економском успону када је годишње бруто производ растао по 6–7%, а инвестиције по 10–12% годишње, чак и у том, по доступности финансијских ресурса уникалном периоду, Русија је екстремно мало уложила у обнављање основног капитала чија се истрошеност приближава граници од 50%, а у многим гранама ју је и премашила.

Није чак била започета техничка реконструкција животно важне и безнадежно застареле енергетике Русије, где значајан део агрегата ради већ по 30–40 година. Трагична хаварија на Сајано-Шушенској хидроенергетској централи, која је однела 75 људи, догодила се с агрегатом који је непрекидно радио 34. годину уз одређен физички рок његовог рада од 33 године. А у нашој хидроенергетици остају хидроагрегати чији

рок рада премашује чак и те необично дуге рокове експлоатације крајње истрошене технике.

Требало је да се деси неколико авионских несрећа с људским жртвама да би се избацили с летова авиони ТУ-134, који су у експлоатацији 40 година, са застарелим уређајима и инструментима, али до данас лете АН-24, такође старости 40 година, којима се такође дешавају честе хаварије.

А застарелост електричних и дизел-локомотива, крајње неекономичних, слабе снаге, неефикасних! Ја не говорим о основној техничкој бази лаке индустрије, која по свој прилици нема аналога по застарелости међу другим земљама, која је потпуно неконкурентна и просто деградирајућа грана. При чему, грана животно важна с гледишта благостања људи. У огромној земљи скоро сви предмети потрошње које производи лака индустрија или гране које производе машине и електронску потрошну робу (осим, можда, путничких аутомобила) увозе се из иностранства.

Због застарелости основних фондова ми смо се лишили кључних грана машиноградње, таквих као што је производња машина-алатљика, многих делатности тешке машиноградње. Није случајно што више од половине увоза чине машине и уређаји, а у извозу из Русије производи машиноградње чине свега неколико процената. То је или одбрамбена продукција или продукција машиноградње која се продаје у земљама ЗНД и слабо развијеним земљама, а која по свом квалитету обично заостаје за међународним стандардима.

Зашто ми у политици обнављања основних фондова машина и уређаја не користимо западно искуство?

Узмимо другу страну друштвене репродукције – њену структуру, пре свега гранску. Само лењи не говоре *о заосталости производне структуре наше народне привреде*.

Овде преовлађују горивно-енергетске и сировинске гране, такође производња полуфабриката и материјала. Ми крајње мало производимо, а утолико мање продајемо на светским тржиштима, финалну продукцију и сасвим мало високотехнолошку и на науци засновану продукцију, не говорећи уопште о иновационим робама и услугама у најнапреднијим сферама.

Чак и најнапреднија сфера савремене економије – економија знања – која укључује науку, образовање, информационе технологије, биотехнологије и здравство и која се углавном развија у свим земљама, у Русији заузима, по свој прилици, најмањи удео не само у поређењу с развијеним земљама већ чак и у поређењу са земљама у развоју које су ниже по нивоу економског развоја од Русије. Удео науке у БДП нешто је већи од 1%, образовања – 4%, информационих технологија – око 5%, биотехнологија – мање од 1%, здравства – мање од 5%, и укупно – око 15–16%. То је двоstrуко мањи удео области ових кључних за будућност земље у поређењу с развијеним земљама и 1,5 пута ниже од многих земаља у развоју.

А у току десетак година за време економског успона 1999–2008. Русија је пливала у вишку валута! Само сума извозног прихода у тим го-

динама премашила је 2 трилиона долара, од којих је више од 1,5 трилиона – поклон светског тржишта због повишења извозних цена за гориво, сировине, полуфабрикате и материјале који се извозе из Русије у друге земље. Чак и део тих средстава био би сасвим довољан да земљу изведе на водеће позиције у науци, образовању, здравству, биотехнологијама. Јер инвестиције у те области годишње чине мање од 3 милијарде долара, а могле би да чине, у најмању руку, пет пута више.

Па где су, ако не на те животне важне циљеве, била потрошена та 2 трилиона долара, од којих је око половине добила држава у виду пореза и царинских дажбина, а половину гране-извознице – у основном, нафтне олигархијске компаније, такође и „Газпром“?

Само *металургија и цевоводни транспорт* у Русији, којима је припао релативно мали део извозног новца, искористили су та средства да се технички обнове. И сада по нивоу технике и технологије ове гране не заостају за одговарајућим гранама најнапреднијих земаља, а у низу аспеката их и превазилазе.

Што се тиче *нафтаца*, та грана је и даље крајње заостала, најмање од свих извлачи нафту из налазишта, не користи водеће технологије. У *преради нафте* постоји, просто, деградација гране која није способна да обезбеди нормалним бензином чак ни унутрашње потребе земље и принуђује владу да иступи с предлогом о толингу, тј. о упућивању нафте иностраним произвођачима бензина и дизел-горива с њиховим достављањем из иностранства у нашу земљу. Уз то, ми смо у Русији продужили век заосталим стандардима бензина „Евро-2“ који су већ давно одживели у другим земљама. Већу срамоту за прераду нафте, која припада компанијама „Роснефт“ и „Газпромнефт“ и нафтним олигарсима који се дословно купају у парама, тешко је замислити. Имајући најбоље услове на свету за развој нафтне хемије и производњу синтетичких материјала, Русија чак не улази у десетак земаља по њеној развијености и, утолико пре, потрошњи, али зато заузима прво или друго место по добијању и извозу сирове нафте и гаса.

Водеће земље у свету много су експериментисале и читаво време се налазиле и још се налазе у тражењу *оптималне комбинације бизниса, тржишта и економске улоге државе*. Улога државе у економском развоју водећих земаља изузетно је велика. У неким земљама то се испољава у високом уделу буџета у бруто домаћем производу – земље Западне Европе. У САД удео буџета релативно је мали, двапут мањи него у Европи, али су зато огромне државне куповине производа и услуга од приватног сектора, што је такође облик државног регулисања.

У дугогодишњој историји државе су разрадиле инструменте и механизме деловања на економију путем пореске и царинске политике, кроз регулисање девизног курса, каматну политику, државну контролу појединих сфера делатности, посебно у области антимонополског законодавства и обезбеђења конкурентског окружења. Ни овде Русија не користи искуство водећих земаља.

Али, ми смо нашли свој, погрешан, како сви признају, пут *йодержављења* свих страна економског живота. Чак се и Влада замара од тог подржављења, све време проглашавајући и разрађујући програме масовне приватизације комерцијалне државне својине, која не испуњава никакве државне функције већ само оптерећује државни буџет исисавајући сокове из државне касе. Колико казује само један пример АутоВАЗ-а! А РЖД¹, Газпром, Роснефт, где је Влада такође уливала новац у периоду кризе, за које сваке године повећава цене и тарифе и доноси низ олакшица? Или Годбанк, Сбербанк, ВТБ, Газпромбанк, који су дословно разарали државу у периоду кризе, добијајући трилионске јефтине кредите ради продужења своје неефикасне делатности, чега су биле лишене друге недржавне банке.

Непромишљена државна политика, политика без јасних стратешких циљева и оријентира, неусмерена на коришћење напредног иностраног искуства, довела је земљу у довољно тешку економску ситуацију у периоду посткризног развоја: екстремно застарела материјално-производна база народне привреде, крајње заостала структура друштвене репродукције, слаба развијеност високотехнолошке, на науци засноване производње, катастрофално заостајање у животни важној сфери – у сфери економије знања. Али, ако је рејтинг Русије ипак по економском нивоу међу 146 земаља света 43. место, ипак сви социјални показатељи у најбољем случају улазе у другу половину првих сто, а показатељи стамбене обезбеђености, обим пензије у односу на просечну плату и показатељи трајања живота и квалитета здравља заузимају већ места иза стотог у оквиру међународних рејтинга.

Такво заостајање социјалне сфере показује да се у оној области нема стимуланса конкуренције, као у металургији која захтева реконструкцију, мање од свега користи напредно искуство. Говорили смо о пензијама, стамбено-комуналној привреди, здравству. То је повезано, очигледно, с два околноста.

Као прво, значајан део социјалне сфере регулише држава и он нема тржишни карактер. Стога су се овде више него у другим сферама сачували остаци старог социјалистичког система где је држава узимала на себе значајан део финансирања: огроман део финансирања стамбено-комуналне сфере, пензије, здравство и томе слично.

Као друго, због нетржишног карактера функционисања значајног дела социјалне сфере овде мањи значај има инострано искуство, пошто не постоји конкуренција од стране иностраних компанија која принуђује многе производне гране да остварују модернизацију да би опстале у конкурентској борби, како је било у металургији, делимично у прехранбеној индустрији, у мобилним комуникацијама и низу других грана.

При прелазу од планско-централизованог административног система ка тржишној економији социјална сфера се као резултат претходно изнетих разлога променила у најмањој мери. Она је умногоме сачувала

¹ Руске железнице. – Прим. прев.

старе социјалистичке принципе и радикално се разликује од социјалне сфере развијених тржишних земаља. То се тиче не само већ истакнутих примера пензијског система, финансирања здравства, стамбено-комуналног система, фактичког одсуства пореза на непокретности и земљу за физичка лица, крајње ниском и неефикасном порезу на приход.

Ако се погледа у целини на социјални систем Русије, онда он, као и у социјалистичко време, има карактер издржаваности и подржављења у много већем степену у поређењу с другим сферама социоекономског развоја. Овде преовладава издржаваност и људи чекају од државе многа социјална добра уместо да зараде новац и сами стекну та добра по тржишним ценама. Стога уз такво уређење социјалне сфере, која савршено не одговара земљи с превлашћу тржишног привређивања, следи да је држава свима дужна. И њој недостају ресурси за задовољење потреба људи за социјалним добрима.

Због тога је држава морала при монетаризацији социјалних олакшица допунски да потроши 0,5 трилиона рубаља да би прешла на неефикасан систем бесплатног достављања лекова, који непрестано „шкрипи” и захтева свакодневну државну контролу, чега нема ни у једној земљи. Због тога су толико велика очекивања социјалне изградње станова, њеног делимичног финансирања од стране државе, захтеви да се значајно увећа бесплатност здравства и образовања, свеопште незадовољство ниским пензијама које у потпуности плаћа држава, те су државни органи принуђени да преусмеравају свој буџет и чак у време кризе повећавају пензије, увећавају обим изградње социјалних станова и да стално пружају нове олакшице становништву.

То је пут у ћорсокак, пошто повлађивање бесплатности, издржаваности значи потпиривати незадовољство. О томе сведочи искуство оних развијених тржишних земаља које су дуго биле под влашћу социјалдемократа, лабуриста или просто демократа, као у САД, за време чије владавине су становништву биле дате разноврсне сувишне олакшице, као у Француској. А када у буџету није било средстава и када се појавила потреба да се поостре мере, на пример да се мало подигне пензијски узраст или повећа плаћање образовања, стотине хиљада или чак милиони људи излазе на улице протестујући. Селјаци, навикли на државне олакшице, протестују против иностране конкуренције, покушавајући да издејствују повишење цена, затварају путеве тракторима и томе слично.

И све то још није ништа. С временом можемо очекивати све теже социјалне потресе ако продужимо наш пут у ћорсокак сталним давањем нових социјалних олакшица и стварањем нових услова за раст издржаваности. Погледајте у целини на уређење социјалног система Русије. Због многобројних државних олакшица и полубесплатног давања многих социјалних услуга у земљи се подржава релативно ниска плата у поређењу с нивоом економске развијености и с достигнутим степеном продуктивности друштвеног рада. Удео плате у цени коштања роба и услуга у бруто домаћем производу у Русији један је од најнижих показатеља међу тржишним земаљама. И то је објашњиво: код нас је најнижи

порез на приход, нема пореза на непокретности, нема издвајања из плате за сопствене пензије, нема издвајања из плата за делимично плаћање осигурања за здравство, за високо образовање, троше се релативно мала средства у поређењу с другим земљама, најнижи је удео станарина и комуналних услуга у дохоцима становништва – због свега тога номинална плата, у поређењу с другим земљама, крајње је ниска.

Ако бисмо имали нормалан прогресивни порез на приход, макар и на најнижем нивоу међу развијеним земљама, на пример као у САД, ако би био нормалан порез на непокретности, макар и по најнижој стопи прихваћеној у тржишним земљама од 0,5% од тржишне вредности непокретности, постојале би тржишне цене за становање и комуналне услуге, ако би становништво издвајало 10% свог дохотка за пензије и, рецимо, 6% за делимичну накнаду за здравствено осигурање, ако би одвајало на страну макар 5% дохотка за будуће делимично плаћено високо образовање деце, онда би за одржавање постојећег нивоа реалних доходака њихова номинална величина морала да буде, грубо говорећи, дупло већа. Просечна плата у Русији уз њен ниво економске развијености (више од 20.000 долара по глави становника по паритету куповне моћи) у просеку би морала да буде у оквирима 1.500 долара, а не 800 као данас.

Али, зато би се уместо тога значајно смањили трошкови буџета и државних ванбуџетских фондова за пензије, за плаћање стамбено-комуналних услуга, мало мање би се смањили расходи за здравство и образовање и суштински би се попунио буџет на рачун увећања пореза од становништва.

То би омогућило држави да суштински снизи порезе предузећима и организацијама због повећања пореза становништву и због смањења низа буџетских ставки. Порез на додату вредност, који дестимулише предузећа да повећавају додату вредност и који формира бруто домаћи производ, могао би да буде смањен с 18%, на пример, на 12%, а обавезна социјална плаћања – с 34% на 20%. Последица тога био би допунски раст БДП, као минимум за 1,5% годишње, повишење коефицијента замене (односа просечне пензије према нивоу плата) у пензијском систему с временом до 50–60% уместо садашњих 30–35% и повећање учешћа расхода за здравство и образовање у бруто домаћем производу са садашњих 4–5% на 8–10% у перспективи.

Значајно повећање учешћа расхода за становање, између осталог и на рачун увођења пореза на непокретности и преласка на тржишне цене за становање и комуналне услуге, омогућило би нагло повећање хипотекарног кредитирања с обзиром на нови, удвојени ниво номиналне плате. Ефективном би постала олакшица на хипотекарни кредит која смањује порез на приход за величину кредитних исплата по хипотеци. Одговорнији однос становништво би демонстрирало у области здравства, где би било уведено делимично плаћање за добијање лекова за осигуранике и добијање других медицинских услуга, а такође и у области образовања које би постало скупље и стога одговорније за оне који се обучавају. И све то могло би се остварити без снижења реалних доходака.

Важно споредно средство таквог система било би стварање великог фонда „дугог новца” – извора нових крупних инвестиција на рачун преласка на акумулационе пензије. Ширење плаћања за материјална добра, посебно у стамбено-комуналној сфери која мора да буде преведена на тржишни конкурентни систем, као у свим другим тржишним земљама, довело би до значајног смањења корупције. Корупција би се такође смањила у здравству и образовању, у којима је, судећи по истраживањима, добила свеопшти карактер.

Још једна веома важна сфера економије, у којој такође настављамо да идемо самобитним, „русофилским” путем, јесте наш *финансијски систем*. Изопаченост нашег постојећег финансијског система, као што је познато, састоји се у одсуству крупних финансијских фондова „дугог новца”, главног извора инвестиција. У комбинацији с несавршеним системом тржишта вредносних папира, то код нас фактички доводи до одсуства *тржишних капиталних инструмената*. При томе, у Русији је веома развијено тржиште текућих краткорочних кредита, али је у нашим банкама изузетно тешко добити по нижој каматној стопи дугорочни инвестициони кредит. Ако по обиму текућег кредитирања заостајемо за другим земљама у односу према бруто домаћем производу за 1,5–2 пута, што је такође лоше, онда је по инвестиционим кредитима наше заостајање катастрофално – оно износи 5–10 пута.

Ми смо можда једина међу великим земљама у којој две трећине својих потреба за инвестицијама предузећа задовољавају на рачун сопствених средстава, док у исто време у тржишним земљама сопствена средства за инвестиције чине у најбољем случају 25–30%, а остало – позајмљена средства. То отвара пут ка обнављању фондова, ка промени структуре, ка високом учешћу хипотекарног кредитирања.

Због одсуства тржишта капитала и одсуства фондова „дугог новца” крајње је ниска *стопа инвестиција* у Русији. Али, нашој земљи су потребне велике стопе социоекономског раста да би ликвидирала озбиљно заостајање за водећим земљама у економији и, посебно, у социјалној сфери. Мале инвестиције умногоме су биле узрок снижења стопа социоекономског развоја земље, скоро дупло у посткризном периоду.

По свим прогнозама, због слабог развоја светске економије и све јаче тежње ка штедњи енергије, цене нафте и гаса тешко да ће тако брзо расти као што се дешавало у последњих 12 година када се, рецимо, цена барела нафте повећала са 12 долара за барел у 1998. до очекиваних 105 долара у 2011. Немогуће је претпоставити да ће, рецимо, у 2020. години цена нафте скоčiti до 1.000 долара за барел. Јасно је да ће се стопа раста цена нафте, у за нас најбољем случају, смањити за 3–5 пута, а у најгорем ће стагнирати после неког снижења у средњорочној перспективи.

То значи да ће се наше стопе социјално-економског развоја, које су сада минимум у једној трећини повезане с порастом цена нафте, смањити с 4% до 2,5–3% годишње, а животни стандард становништва просто ће прећи у стадијум стагнације. Фактички, у послекризном периоду реални доходи скоро не расту (у првом полугодишту 2011. они су смањени за 1%,

а према гасу очекује се њихово повећање за 1,5%), а усељавање нових станова у поређењу с докризним нивоом за сада се смањује (2008. године – 64 милиона квадратних метара, 2010 – 58 милиона квадратних метара).

Земља се налази пред најозбиљнијим изазовом. Потребно је да по сваку цену повећамо стопе социјално-економског развоја земље макар до 5–6%, тј. да их доведемо на исти ниво као и земље у развоју, при томе 1,5–2 пута ниже од нивоа економског раста Кине и Индије. А учинити то могуће је само на један начин – 1,5 до 2 пута повећати стопу инвестиција, бар до просечног нивоа земаља у развоју где је она 35% у поређењу са 20–21% у Русији. Приметимо да у последње време, између осталог у 2011. години, обим инвестиција у земљи расте крајње споро, као и грађевинарство и производња машина и уређаја производне намене.

Да би се поправио положај, потребно је да радикално реформишемо финансијски систем, пре свега у правцу стварања фондова „дугог новца”. Такви фондови могли би да буду створени на рачун преласка на акумулациони систем пензија, развоја система осигурања на све могуће начине, посебно осигурања живота, тако да би систем осигурања достигао практично ниво банкарског система као што је случај у развијеним земљама. Потребно је да на све могуће начине стимулишемо брзи раст акционарског капитала, у које заинтересовани грађани и организације улажу слободна финансијска средства. Предстоји нам да убрзамо раст банкарског система Русије, чији активи до сада чине само 75% БДП у поређењу с 200% у Западној Европи. Поред пораста капитализације и актива банака уз повећање њихове поузданости предстоји да се усвоји ново законодавство које стимулише банке на привлачење дугорочних новчаних средстава кроз дугорочне улоге у одговарајуће вредносне папире, с тим да се учешће инвестиционих кредита подигне бар до 20–30% од укупне кредитне масе.

Управо ће у том правцу деловати и реорганизација руског тржишта вредносних папира уз уважавање западног искуства, с предвиђеним, како ја схватам, курсом ка претварању Русије у велики светски финансијски центар. У сваком случају, сједињавање двеју главних ефектних берзи Русије, које је у току, и излазак јединствене берзе на IPO² (организација јединственог депозитног центра) омогући ће да се у земљи створи развијено тржиште капитала. Тржиште капитала ће, при томе, постати најважнији инструмент и покретачка снага пораста инвестиција, а последично и повећања стопа социјално-економског развоја.

До сада смо говорили о лошем коришћењу искуства водећих земаља. То је тесно повезано и преплиће се с узајамном тенденцијом ка лошем коришћењу чак и свог сопственог напредног искуства. Ево карактеристичног примера.

У појединим регионима Русије, у АССР Коми, Белгородској области, Санкт Петербургу, *дечја смртност* у односу на хиљаду рођене деце

² Initial public offering (Прва јавна понуда). Прва јавна понуда акција приватне компаније за продају широком кругу лица. – Прим. прев.

сасвим се приближила западноевропским показатељима и износи око 4, иако је у просеку у Русији она скоро двоструко већа – 7,5. Карактеристично је да се у низу развијених региона Русије с високим нивоом образовања становништва, великим регионалним буџетима, покренутом индустријом, постојањем великих градова и добрих путева та смртност потпуно неочекивано показује двоструко већом него, на пример, у Коми или чак у Ханти-Мансијском аутономном округу. Поменимо Пермску покрајину и Нижегородску област, најнапредније регионе Поволжја, с деčјом смртношћу 9–10, Ставропољску покрајину – 9,4, где је деčја смртност за 60% већа него у суседној Краснодарској покрајини са сличним условима развоја. Још горе стоје ствари у Краснојарској покрајини и Иркутској области: тамо је деčја смртност виша од 10. А то су најразвијенији региони Сибира. Зашто је у таквим развијеним регионима деčја смртност виша 1,5 пута него, на пример, у суседној Хакасији, а чак за 20% виша него у Јакутији? А у Амурској области, где више од половине становништва живи у доброуређеном Лаговешченску, деčја смртност је троструко виша него у Комију где нема тако великих и развијених градова. О каквој распрострањености напредног искуства се може говорити у земљи у којој се до три пута разликују стопе деčје смртности између великих региона?! Рећи ћу више. У највећој и најнапреднијој области земље (Московска област) деčја смртност је 1,5 пута виша него у Комију или у Брјанској области.

За други пример узећемо такође сферу која заостаје – *пољопривреду*. Ево – Белгородска област. Та невелика област, која по броју радника заузима тек 55. место у земљи, а по површини чак 67. место, по пољопривредној производњи налази се на петом месту у земљи, превазилазећи огромну Ставропољску покрајину, не говорећи уопште о Уралу и Сибиру. Када се говори о Белгородској области, обично се чују оваква опонирања: тамо је добар чернозем и тиме се објашњава њено тако високо место у пољопривредној производњи. Али то није тако. По биљној производњи Белгородска област због мале површине усева нипошто није водећа у Русији. Али зато она заузима прво место у Русији по производњи хране од стоке и живине, превазилазећи 1,5 пута чак и Краснодарску покрајину која заузима друго место. А и не говорећи о Ставропољској покрајини, која заузима 8. место, или о Московској области која заузима 6. место. У Белгородској области је највише свиња у целој Русији. Или узмемо количину добијеног млека: у Белгородској области она чини 4,5 хиљада килограма, знатно више него у Русији. Белгородска област заузима треће место у Русији по производњи јаја – 1,5 милијарди комада.

Рекло би се, поћи и искористи то искуство. То је утолико важније јер Русија из увоза задовољава скоро половину својих потреба за храном. За нас је крајње важно да подигнемо своју прехранбену безбедност.

Да, ми слабо користимо своје сопствено искуство. Али, можда се макар учимо на својим грешкама. Не, нипошто. Карактеристична илустрација.

У кризи 1998. године наша ефектна берза смањила се скоро десет пута. И то се умногоме показало као узрок банкротства већине великих комерцијалних банака и дубоке финансијско-економске и социјалне кризе. Узроци тако великог пада ефектне берзе су очигледни – то су високо учешће иностраних спекулативних улагања на нашу ефектну берзу, с једне стране, и одсуство сопственог „дугог новца”, који се улаже у куповину вредносних папира. После кризе 1998. године у земљи је наступио десетогодишњи економски успон. Али, ништа није било учињено ради отклањања ових испољених узрока. И ево нове кризе 2008–2009 г. и руска ефектна берза пада у кризу пети пут, а у исто време у другим тржишним земљама – 2 до 2,5 пута. Опет смо нагазили на исте грабље.

Закључак из реченог је очигледан: потребно је учити од водећих земаља и проширивати најбоље домаће искуство. Треба ићи у корак с најнапреднијим земљама и подизати заостале крајеве до нивоа напредних. Границе развоја и критеријуме оцене сврсисходно је оријентисати на показатеље развијених земаља и највиша достигнућа у својој земљи.

Превод: *Рајко Буквић*

WHY WE ARE NOT KEEPING UP WITH LEADING COUNTRIES

by

Abel Gezevič Aganbegjan

SUMMARY: The article discusses the state of Russian economic and social sphere and stresses the obvious lagging in comparison with leading countries. For this reason there is a great necessity for changes in Russian economic politics so the article proposes measures based on the rich experience of leading countries and emphasizes the best experiences and results of domestic economic and social development.

KEY WORDS: Russia, economic and social development, economic politics, leading countries, experience.

*Андреј Олежович Блинов и
Владимир Јаковљевић Захаров*

УВЕЋАВАЊЕ ИНОВАЦИОНОГ ПОТЕНЦИЈАЛА ТРАНЗИЦИОНЕ ЕКОНОМИЈЕ: ТЕХНОЛОГИЈЕ, ОБРАЗОВАЊЕ, КОМУНИКАЦИЈЕ

САЖЕТАК: У чланку је показано да се резултати модернизације одређују увећавањем иновационог потенцијала. Успех модернизације зависи од усаглашености технолошке, образовне и комуникационе стратегије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: иновациони потенцијал, транзициона економија, модернизација, технолошка стратегија, образовни и комуникациони програми, елита, ТВ

Проблем нашег истраживања: програми који доминирају у руском образовном и медијском простору не подржавају стратегију технолошког развоја, што онемогућује достизање циљева модернизације економије.

Модернизација економије представља кардиналну и довољно брзу (по историјским мерилима) промену карактера функционисања економског система. Повећава се њен економски (технолошки), људски и социјални потенцијал на рачун подизања иновационе активности која омогућује да се ефикасније искористе постојећи и стварају нови ресурси, уклањајући ограничења за развој друштва. Ово је нова етапа трансформације постсоцијалистичке економије чији је задатак да обезбеди њен непрекидан развој у дугорочној перспективи.

Иновациони потенцијал карактерише се способношћу друштва да ствара нове технологије (производне, управљачке, социјалне, информационе). Иновационо друштво – то су и другачије технологије, и другачији образовни систем, и другачији однос људи према животу, раду.

Технолошка стратегија као основ модернизације. Могуће су разне стратегије за искоришћавање ресурса, које ће имати различите резултате с гледишта темпа и стабилности економског раста, производности и стандарда живота становништва. Стање земље на светском тржишту одређује се карактером употребљених технологија. Економске стратегије земаља разликују се по нивоу технолошког развоја који су у стању да достигну, те местом на глобалној конкурентској лествици. Што је виши

ниво технологија, то су веће могућности стабилног развоја које оне омогућују. Економска моћ земље расте у мери у којој се уздиже од производње једноставних роба ка производњи најсложенијих, нових, јединствених роба, као и стварањем нових технологија [Дељагин 2008].

Уз наше изузетно богате ресурсе ми можемо:

1. да се постепено нађемо на нижем светском технолошком ступњу, производећи првенствено сировине и истоврсне, просте робе, преображавајући се у економију с опадајућим корисним учинком, тј. сасвим неразвијену економију, осуђену на најмању улогу у светској економији и, по свој прилици, неспособну да прехрани својих 140 милиона грађана. Овај процес назива се „деиндустријализацијом” (технолошком деградацијом), који смо видели у целом низу земаља, а сасвим недавно и у Русији.

Стратегија технолошког развоја се не разрађује јер технолошки фактор не привлачи пажњу елите. Иностране инвестиције не долазе у земљу, државни капитал одлази из земље или се троши.

2. да користимо ресурсе за производњу све сложенијих роба и опреме првенствено на основи технологија развијених у иностранству. Оваква стратегија обезбеђује растући корисни учинак и јачање контроле над тржиштима, али при високој зависности од земаља које су развиле нове технологије. Овде је важно стално повећавати удео робе с вишим нивоом сложености и јединствености: она доноси вишу додату вредност и продуктивност, а корисност традиционалних ресурса и технологија опада у мери у којој се шире нове.

Ову стратегију често називају „реиндустријализацијом”; она се у Русији реализује последњих година, добијајући облик сустижућег технолошког развоја. Важно је привући савремене технологије из иностранства, побеђујући у конкуренцији друге земље у развоју. Сврсисходно позајмљивање комбинује се са стварањем бољих технологија сопственим снагама.

3. да повратимо своју способност да разрађујемо нове технолошке принципе, технолошке платформе и технологије. Ми смо то били у стању да радимо у прошлости када је наша земља постигла моћан технолошки скок. Сада оваква стратегија изгледа као дрскост, практично немогућа. У краткорочном периоду, да – то је немогуће, у дужем – то је реално. Јер ми за то имамо неопходне ресурсе и политичку вољу. Биће нам потребно доста времена да припремимо неопходне ресурсе, технологије, системе управљања, да прилагодимо систем образовања и изменимо доминантне моделе понашања. То је стратегија *технолошког лидерства*, која омогућује да се освоје нове области и нова тржишта. Прве плодове ове стратегије видимо сада и у Русији.

Било која стратегија технолошког развоја (а не деградације) претпоставља активно учествовање државе у модернизацији економије. Широко је позната законитост: тржишта у њиховом традиционалном схватању сама по себи нису у стању да спроведу кардиналне структурне промене, да обезбеде прелазак економије на нови технолошки поредак помоћу

продорних иновација. У тој ситуацији механизми тржишне саморегулације рађају неправилности [Медовников, Розмирович и Сараев 2012].

Ради се о стварању ефикасних тржишта, где се држава јавља као један од најактивнијих и најјачих учесника тржишта, управо држава ствара услове за повећање адаптивности тржишта, њихове структурне трансформације. Ефикасним називамо она тржишта која су способна да обезбеде континуиран економски развој у дугорочној перспективи. Државно регулисање тржишта у транзиционој економији посматра се као формирање стратегија за њихов развој и схвата се као процес обуке. Држава доприноси достизању дугорочних конкурентских предности руских произвођача, уклањајући фундаменталну неједнакост („неуспеси транзиционог тржишта“) у конкуренцији с развијеним земљама. Економска политика државе крајње је прагматична [Блинов и Захаров 2003].

Помоћу државе треба одредити технолошке приоритете (подржавање технолошке платформе), повисити 1,5–2 пута стопу акумулације и сконцентрисати ресурсе на перспективне технологије помоћу прилагодљивијих и ефикаснијих институција развоја, стварати националне лидере, ослањајући се пре свега на национални капитал и стварајући услове за његов процват. Ни у једној великој земљи света није се успешна технолошка модернизација спроводила на рачун иностраног капитала.

Истовремено држава стимулише стварање иновационе средине која усмерава тржишне механизме на непрекидно укључивање напредних технологија које временом доводе до кардиналног повећања ефикасности производње.

О важности технолошке обнове за стабилан економски развој сведочи чињеница да је од 10 томова програма изласка из кризе, које је разрадила Влада САД, осам томова било посвећено управљању технологијама.

Технолошки развој и образовање. Стратешки избор доноси елита земље. Нарочиту улогу у припреми овог избора игра национални систем образовања. Систем образовања с једне стране ствара нове интелектуалне ресурсе за нове технологије, а с друге формира националну елиту, тј. компетентне, енергичне и моралне снаге које су способне да преведу земљу у квалитетно ново стање.

За разраду нових технолошких принципа и технологија нужни су одређени модели мишљења и понашања који се формирају системом образовања. Национални систем образовања мора максимално да буде укључен у светску технолошку конкуренцију, као што је то било у Русији пре три деценије. Истраживачи се слажу да је свет на прагу нове технолошке трке која је условљена преласком на нови технолошки поредак, почетком новог технолошког таласа [Перес 2011].

Неформална групација пословних заједница САД поставила је као циљ да се до 2015. удвостручи број дипломаца из природнонаучних и инжењерских дисциплина, скрећући пажњу на чињеницу да у Кини, Индији и Јужној Кореји број свршених студената из природнонаучних и инжењерских дисциплина расте много бржим темпом него у САД. Експерти Националне инжењерске академије САД забринути су тиме што

у Кини и Јапану удео природнонаучних и инжењерских дисциплина износи више од две трећине студената од целокупног броја, док је просечан број за 25 земаља ЕУ 36%, а у САД само 24%. Ова разлика је још већа за докторе наука. Краљевска инжењерска академија Велике Британије формирала је специјалну радну групу „Инжењерско образовање за XXI век”, која је дошла до закључка да се током много година недовољно финансирају инжењерски програми на националним универзитетима [Медовников, Оганесян и Розмирович 2011].

Професионална припрема одређује се тиме с каквим технологијама за рад се припремају ученици који завршавају образовне институције. Карактер рада, ниво прихода и социјални статус свршених ученика директно зависи од нивоа технологија с којима они могу да раде. Што је виши технолошки ниво, то је виши квалитет образовања и захтева према студентима, тим је престижнија образовна установа. Сви остали показатељи нивоа образовне установе су другостепени у односу на овај критеријум.

Међутим, у дискусији која је покренута о реформи руског образовања најмања пажња обраћа се гранским и међугранским прогнозама развоја технологија (производних, управљачких, социјалних), за рад с којима се и спремају специјалисти с вишим, средњим и основним професионалним образовањем. Разноврсност и ниво ових технологија одређује сегментацију и ниво образовних установа. Општа тенденција је појачавање сегментације технологија, производа, тржишта (хиперсегментација), што ствара нове могућности за образовне установе.

За сваки технолошки сегмент мораћемо да формирамо своје образовне низове (школа, лицеј, колеџ, универзитет), да изградимо образовне кластере способне да раде с потребним престижањем. Ми то умемо да радимо. У СССР-у припрема специјалиста за авиокосмичку грану почела је одмах после рата, 1946. године, много пре масовне производње ракете и авиона новог типа. Као последица, обука је, захваљујући тесним везама виших школа и факултета са ствараоцима технологија, била у тој мери еластична да су већ кроз 2–3 године после појаве нових технологија из учионица излазили специјалисти способни да раде с тим технологијама.

Нужно је поново изградити систем обуке и дошколовања квалификованих радника и техничара који су способни да раде са свим новим технологијама. Руски систем основног и средњег професионално-техничког образовања, који су инострани експерти називали јединственим, доживео је највећи губитак. Деведесетих година дошло је до наглог смањења припреме радничких кадрова у ПТУ (професионално-техничке школе) и техничким лицејима, чија је материјална база данас физички и морално застарела. Године 2009. у ПТУ и техничким лицејима учило је седам пута мање студената него на факултетима. При увођењу нових индустријских комплекса морају се из иностранства увозити не само технологије и опрема већ и квалификовани радници.

Међутим, развијене земље активно користе форме обуке од којих смо ми ко зна зашто одустали. На пример, професионална припрема у школи. У САД су две трећине ученика виших разреда обухваћене професионалном обуком. Постоји програм за општу радну обуку, који ствара базу за избор будуће професије и развија прве професионалне навике. Постоји, такође, програм припреме за конкретне специјалности (према избору). Од 19,3 хиљада образовних установа које обезбеђују професионалну обуку у САД, 10,9 хиљада су школе. Професионално образовање подстиче се из државног буџета у износу од 25–55% од целокупних трошкова. У Немачкој је свршени школарац способан да ступи на рад на високотехнолошкој опреми после двомесечне припреме.

У нашој земљи је током много деценија развој система обуке квалификованих радника имао цикличан карактер. Када се постављао задатак технолошке обнове економије и када је било нужно у најкраћем року и у великим размерама спровести обуку и дошколавање квалификованих радника, систем професионалне обуке повезивао се с предузећима (прелазео је под њихову контролу и првенствено су га они финансирали). У периодима развоја на постојећој технолошкој основи систем професионалне припреме удаљавао се од предузећа, контролисао се и финансирао првенствено од стране државних органа за образовање.

У Русији је почео нови талас технолошке обнове и биће нужно појачати сарадњу бизниса и професионалних образовних установа, а финансирање и обука кадрова добија све израженији циљни карактер. При томе, као и у целом свету, слабе границе међу образовним установама разних нивоа професионалне обуке: школама (у којима онај који учи добија могућност да прође производну праксу и обучи се), професионално-техничким школама и техничким лицејима, техничким факултетима (примењене науке), колеџима и универзитетима. Регионални системи школовања квалификованих кадрова, који се финансирају из федералног и регионалних буџета, а такође и од стране бизниса, треба да обезбеде доступност професионалног образовања, што је веома важно за породице с нижим примањима. Велике пословне структуре све чешће имају професионалне техничке школе и факултете, формирају корпоративне универзитете и гранске центре за школовање кадрова.

Будући инжењери и истраживачи морају имати могућност да стажирају у најбољим технолошким компанијама света. Подсетимо се да је 20-их година прошлог века руска влада упућивала талентоване свршене дипломце на стажирање у најбоље међународне истраживачке центре (у Енглеску код Радефорда, у Француску код супружника Кири, у Данску код Н. Бора). Вративши се, ти талентовани млади људи стварали су нове научне правце и обезбедили припрему технолошког напретка.

Систем образовања **ствара и трансформише културу** као целокупност вредности, убеђења и норми понашања – то је кључни елеменат како стабилности друштва, тако и његовог развоја. Ово је нарочито важно када главни ресурси развоја у информационом друштву – финансије и интелект – постају толико мобилни да губе територијалну везаност,

стално се премештајући између земаља и региона. У овом кретању елите успешних земаља (управљачи најважнијих ресурса) јачају свој културни и национални идентитет, делујући у интересу својих земаља. Елите других земаља, напротив, одвајају се од националног тла, губе унутрашњу везу са својом отаџбином и постају способне да делују супротно њеним интересима. Руски систем образовања има задатак да оснажи конкурентност националне културе.

У Русији већ постоје и развијаће се конкурентни (на светском нивоу) центри за школовање елите. Основни задатак елитних образовних центара, у које спадају најбољи факултети земље, јесте да формирају национално оријентисану елиту светског нивоа, која би радила на корист целокупног друштва, нације и државе, која би имала за то потребне моралне и духовне вредности, а такође професионална знања и навике. Током последњих 10 година национална елита постала је хомогенија, постепено се формира национални консензус када је реч о будућности земље.

Уједно, у руској елити видимо групе политичара и бизнисмена који су навикли да управљају у идеалним условима када сва тржишта расту, нема јаке конкуренције и нису потребне велике инвестиције у нове технологије, а становништво се не интересује за политику. Они нису били у тој мери усмерени на циљ и одлучни да би учинили све што су могли да њихове организације и наша земља процветају. Не повезују задовољење својих интереса са самосталном економском стратегијом руске државе на светском тржишту, те не представљају националну елиту. Национална елита не делује ни у интересу Запада, ни Истока, већ у свом интересу, то јест у интересу земље којом управља.

Они су сматрали да руска држава није у стању да створи услове за модернизацију и нису хтели да учествују у дугој и тешкој борби за обнову Русије и јачање њених позиција на светском тржишту. Нису веровали ни у себе, у своје способности да створе компаније светског нивоа у нашој земљи.

Како се буде реализовала стратегија модернизације, из руске елите ће испадати они који стављају корист или надменост изнад националних интереса. А руководиоци који буду у стању да стварају „националне и светске лидере” попуњаваће руску елиту.

Ти људи ће имати различите професије и радиће у разним сферама делатности, имаће различите интересе, али ће се сматрати истомишљеницима, члановима једне екипе. Руска елита у епохи модернизације види смисао свог живота у изградњи ефикасне руске економије и јаке државе, у достизању високог животног нивоа својих сународника.

Ти људи схватају да ће морати да се ради много и напорно, али желе и спремни су на то. Успешни руски лидери постаће део светске елите, али ће бити верни Русији, зато што ће у нашој земљи добити најбоље услове.

Стратегија развоја система образовања од одлучујуће је важности за Русију. Одлуке које се сада доносе у сфери образовања одредиће наш живот за много година у будућности.

Потребни су нови комуникациони програми. Најкомпликованије је изменити понашање људи. Понашање људи одређују њихове вредности, ставови, убеђења и мотивација, на које је могуће утицати посредством комуникације.

Комуникације обезбеђују унутрашњу солидарност друштва, уједињујући га у монолит с општим циљевима, убеђењима и мотивацијом на основу идеолошког (ванекономског) врховног задатка. Проанализирајте искуство трансформације великих земаља (међу њима и Русије) и великих компанија и видећете да се само тако спроводе успешне трансформације [Коллинз 2009].

Очигледан је општи светски тренд: улога и место идеја и представа људи у развоју економије стално расте, дакле, квалитетно расте улога комуникација. Нове информационе технологије учиниле су профитабилним преображај људске свести. Ефикасност комуникационих програма оцењује се тиме у којој мери понашање људи одговара пожељном.

Дакле, *сировођење кардиналних промена требало би да почне од разраде одговарајућих комуникационих програма*. То значи да се иновације пре свега спроводе у системима који формирају друштвену свест. Задатак средстава масовне информације јесте стварање друштвене климе, владајућих вредности, ставова и мотивације који одговарају новој иновационој стратешкој парадигми.

Искуство показује да се у процесу транзиције смањује стабилност сваког економског система који постаје веома осетљив на спољашња и унутрашња деловања. Што су енергичнији и дубљи преображаји, то је теже њима управљати и предвидети их.

Комуникациони програми усмерени су на минимизацију ризика повезаних са смањењем контролисаности економског система у процесу његове трансформације. Потцењивање значаја комуникационих програма може да доведе до нове кризе или катастрофе.

Наша истраживања још једном су показала: *што су већи темпо и дубине трансформације предузећа, тим већи морају бити буџети за комуникације и ефикаснији комуникациони програми (тачније и делотворнији)* [Блинов, Захаров и Захаров 2010]. Међутим, и државни чиновници и менаџери компанија потцењују комуникационе аспекте модернизације, што има за резултат повећане трошкове преображаја, а постављени циљеви се не постижу.

Нужно је ликвидирати комуникационе програме који разарају иновациони потенцијал друштва, његов људски и друштвени капитал, а који још увек заузимају велик део емисионог времена на руској телевизији. Године 2006. број руских грађана који се с неповерењем односе према својој околини готово четири пута превазилази број оних који верују другим људима (56,4% према 15,2%). Током претходних 15 година, као што примећује Полина Козирјева, појачани су сумњичавост, опрез и неповерење у друштву [Козырева 2009].

Понашање информационе елите одређују њене вредности (убеђења, мотивација), ниво талента (професионализма) и спољашњи стиму-

ланси. У систему координата вредности – ниво талента, информациону елиту можемо поделити на следеће групе (Таб. 1).

		Вредносне оријентације	
		Лични просперитет не зависи од просперитета земље	Лични просперитет зависи од просперитета земље
Таленат, професионализам	Висок ниво	II	IV
	Низак ниво	I	III

Таб. 1. Сегменти информационе елите

Ова матрица омогућава да се опишу неки гранични модели понашања информационе елите.

Концептулно снажне негативне комуникационе програме ствара онај део руске информационе елите за коју су, као што су показала истраживања, карактеристични: крајње критичан однос према сопственој земљи (њеној историји и перспективама) и негирање позитивних промена; тежња да се служи великим токовима капитала, пре свега међународног; неверица у домаћи бизнис и одсуство интересовања за реалне проблеме обичних људи; становиште да је већина способних људи отишла или жели да оде из земље. Ти људи имају висок ниво способности и професионализма и уверени су да ће бити успешни у другим земљама (II сегмент).

Други део информационе елите нема тако високе способности и професионализам, богати се пре свега на рачун туђих слабости и порока, експлоатишући их интензивно при слабир противмерама друштва и државе (I сегмент). То је могуће само у случају када је основни критеријум оцено рада новинара количина средстава скупљених на рачун рекламе, ради чега се свим средствима подиже рејтинг програма.

На потрошачком тржишту постоје јасни стандарди дефинисања некавалитетних производа који штете физичком здрављу људи и та ограничења постају све строжа, што омогућује увођење законодавних ограничења и ствара претпоставке за очување нашег здравља. На информационом тржишту често нема критеријума за оцено квалитета информационих производа, њиховог утицаја на понашање људи, што за последицу има да су овде ограничења за један ниво нижа.

Делатност највећих руских информационих компанија (информационе елите) објективно се не оцењује према већем делу показатеља који одражавају потребе различитих социјалних група. У развијеним земљама постоји широк систем независне оцено информационих стратегија и програма, али у Русији га нема. Државне, приватне и друштвене организације, чији је задатак да се тиме баве, повукле су се од контроле над информационом токовима, убеђујући нас да то јесте демократија.

Анализа показује да постепено у информационом простору расте удео III и IV сегмента у информационој елити, који раде у интересу социјалних група које повезују своје благостање с модернизацијом наше земље.

Очигледни примери у IV сегменту су новине *Експреси* и ТВ-канал „Вести 24”. Елита IV сегмента наговештава преображаје, нови смисао, јасну визију будућности, прати реалне позитивне промене у земљи и напредно искуство развијених земаља, одстрањује ограничења за раст иновационог потенцијала друштва, шири веру у успех модернизације, акумулира енергију и подстиче емоције нужне за преображај. Самим тим, она у модернизацију земље укључује велике масе људи без којих је успешан преображај немогућ.

Елита III сегмента продужава овај рад приметно разноврсније, одражавајући локалне услове, али, догађа се, и мање успешно. Програми које она реализује у крајњем резултату могу да буду, да се послужимо дефиницијом А. Миграњана, „тврдо прорежимски” и да не доносе баш оне резултате који су се очекивали.

Очигледно је да је у периоду кардиналних преображаја друштво заинтересовано за максимизацију величине и улоге IV сегмента информационе елите, што се обезбеђује усмеравањем неопходних ресурса (новац, нове технологије, талентовани људи) у њега. Међутим, видимо да данас у Русији обнова информационе елите иде недопустиво споро (спорије него обнова производног апарата), резултира тиме да IV сегмент још увек има безначајан утицај на развој друштва. Томе доприноси одсуство система објективне оцене информационих програма.

Кочење развоја људског и друштвеног капитала (а тим пре његово уништавање) оштро смањује вероватноћу нових технолошких пробоја, напротив, чини неизбежним појаве нових дубоких криза. У таквој друштвеној атмосфери било који позиви на модернизацију и иновације неће се чути, нити подржавати.

Ако сматрате да проблем деструктивних комуникација постоји само у Русији, грешите. Слична ситуација постојала је пре неколико деценија у развијеним земљама.

Истраживања која су спроведена у САД (Калифорнијски универзитет) показала су да је утицај филмова који су у свест људи укорењивали негативне моделе понашања јачао у тој земљи од средине 60-их до краја 80-их година. Биле су откривене компаније које су финансирале овакву врсту комуникационих програма, обављене су истражне радње које су показале коме је и како новац усмераван. Познати амерички режисер признао је целом свету да је правио филмове на такав начин да убеди гледаоце да је пушити модерно, „гламурозно”, јер су му за то плаћале дуванске компаније. Он се показао и тражио опроштај.

У САД су пре две деценије ови негативни програми били елиминисани. Сада у холивудским филмовима пуше само пропали људи, преступници или умоболни. А основни извор прихода дуванских корпорација у тој земљи постала је продаја артикала за исхрану. У развијеним земља-

ма реализују се моћни комуникациони програми које финансира држава и бизнис, а који су усмерени на јачање иновационог потенцијала друштва. Праве се обрасци хероја – активни, умни, јаки и храбри људи који су способни да реше најтеже проблеме и учине све што је у њиховој моћи на добробит своје отаџбине.

Русији су данас, као ваздух, нужни нови комуникациони програми који су усмерени на јачање иновационог потенцијала земље, а који би формирали национални модел начина живота у иновационом друштву. По нашем мишљењу, тачке ослонца нових комуникационих програма јесу *три вредносна сјава* [Перес 2011]:

(1) у друштву је настала потражња за умном и интересантном телевизијом, која ће омогућити руским грађанима да остваре своја интересовања за знањем, своју жељу да граде и заједно стварају будућност, а ове вредности су фундаментална особеност нашег националног карактера. Треба чешће показивати како настају открића и изуми, приказивати успешне примере техничког стваралаштва у Русији и иностранству, допринесити томе да се научно-техничко старалаштво високо цени у друштву, да буде доступно талентованим људима, да им доноси успех и напредак;

(2) комуникациони програми треба да буду усмерени на формирање здравог начина живота, уверености у себе, у своје способности и могућности. Пре свега, треба разрушити бесмислене митове о пијанству и лењости Руса који противрече историјским чињеницама;

(3) потребна нам је општа сагласност о томе ко смо ми и шта желимо да будемо, потребна нам је јасна и јака идеологија која формира наша убеђења и историја којом се можемо поносити.

Последње речи о односу према историји цитат су из наступа Николе Саркозија који је рекао да је Французима потребна историја којом се могу поносити. Погледајте последњи француски телевизијски филм о Наполеону где је император, који је донео много страдања својој земљи, приказан као херој који је чинио све ради јачања моћи француске државе.

Историјски митови и стереотипи омогућују народу да схвати себе као јединствену целину и своје националне интересе које је потребно штитити у глобалној конкуренцији. Представа о националној историји требало би да подржава стратегију развоја државе и фундаменталне вредности на којима се она заснива.

Истраживања која су спроведена у иностранству показала су да велике постају само оне компаније које имају јаку идеологију. Целокупно светско искуство сведочи о томе да великим постају само нације с јаком идеологијом која доприноси њиховом непрекидном и стабилном развоју.

Основни инструмент за управљање понашањем великих маса људи јесте телевизија, којој се брзо приближава интернет. *Телевизија у епохи модернизације има задатак:*

– да допринесе томе да се схвати да се друштво у целини развија у правилном смеру пошто постоји јасна, свима схватљива и од свих подржавана идеолошка основа за спровођење трансформације и прилагодљива правилна реакција на услове који се брзо мењају;

– да показује чега се треба одрећи, шта треба да оде у прошлост и како данас треба деловати на нов начин; давати конкретне обрасце нових решења, ширећи најбоље искуство на свим нивоима друштва;

– да ствара осећај да је људима блиско оно што се догађа, да слама отуђеност, доказујући да од делатности сваког од нас зависи будућност земље; да што је могуће чешће изводи пред камеру енергичне и талентоване људе који су делом доказали да су способни да решавају проблеме који настају.

Руској телевизији су крајње нужни нови телевизиони „производи“, нове форме емитовања. За модернизацију телевизије треба искористити познате инструменте иновационог управљања: привлачити талентоване људе, стварати нове организационе структуре и изворе финансирања, нове системе мотивације и нове технологије рада.

Што је виши ниво доминирајуће технологије, тим је виши ниво економског и социјалног развоја друштва, тим је јача демократија која се ослања на моћну културу и тим се убедљивије садржај комуникационих програма усмерава ка достизању постављених друштвених циљева и превладавању неизбежних противречја између социјалних група. Томе доприносе ефикасне технологије формирања друштвене свести и информационе елите.

ЛИТЕРАТУРА

- Блинов А. О., Захаров В. Я. Управление региональными рынками. *Менеджмент в России и за рубежом*, 1, 2003, 19–26.
- Блинов А. О., Захаров В. Я., Захаров И. В. Модернизация экономики: влияние коммуникаций на качество человеческого капитала. *Проблемы теории и практики управления*, 4, 2010, 42–48.
- Деягин М. Г. *Драйв человечества. Глобализация и мировой кризис*. Москва: Вече, 2008.
- Козырева П. М. Межличностное доверие в контексте формирования социального капитала. *Социологические исследования*, 1, 2009, 43–54.
- Коллинз Д. *От хорошего к великому: Почему одни компании совершают прорыв, а другие нет* / пер. с англ. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2009.
- Медовников Д. С., Оганесян Т., Розмирович С. Главные люди в стране. *Эксперт*, 15, 2011.
- Медовников Д. С., Розмирович С. Д., Сараев В. В. Жребий еще не брошен. *Эксперт*, 2, 2012, 34–41.
- Перес К. *Технологические революции и финансовый капитал*. Москва: Дело, 2011.

Превео: *Мирослав Ивановић*

GROWTH OF INNOVATION CAPACITY OF THE TRANSITION ECONOMY:
TECHNOLOGIES, EDUCATION, COMMUNICATIONS

by

Andrei Olegovich Blinov and Vladimir Yakovlevich Zakharov

SUMMARY: The article argues that the results of modernization are determined by the growth of innovation potential. The success of modernization depends on the coherence of technological, educational and communication strategies.

KEY WORDS: innovation potential, transition economy, modernization, technology strategy, education and communication programs, elite, TV.

Андреј Пејирович Паршев

ГОРКА ТЕОРЕМА¹

САЖЕТАК: У раду се разматра проблем инвестиционе привлачности руске економије у периоду преласка на тржишне услове привређивања. Аутор истиче да је та привлачност, због природних услова (климатских, пре свега), тешко остварива, и да је не треба доводити у везу с политичким и другим факторима, већ да је у питању економски проблем. Након указивања да се конкурентност не може довести у директну везу с квалитетом робе, аутор истиче кључну хипотезу, по којој је у условима слободног светског тржишта ниво производних трошкова готово сваког руског предузећа виши од просечног светског, и зато је оно инвестиционо непривлачно. Ову тврдњу он назива горка теорема, и доказује је управо деловањем природних, пре свега климатских фактора.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: инвестициона привлачност, конкурентна способност, квалитет робе, климатски услови

СРЕДСТВА И ЦИЉЕВИ

Тежња за насјавком реформи у нашој земљи не слаби, већ се чак њојачава. А можда стварно треба иричекајти још десетак година, ња ће све бити добро?

Али, шта значи то „добро“? Шта би требало добити као резултат реформи, ако се оне, на крају крајева, овенчају успехом?

Тобоже је општеприхваћено да је циљ реформи „ефикасна економија“. Претпоставља се да је потребно само створити нужне услове и да ће „невидљива рука тржишта“ прорадити. Руска економија ће постати конкурентна и привлачна за инвеститоре. То значи да реформе не реформишу економију, већ само стварају оне потребне услове чији списак нема смисла наводити, он је довољно познат.

Нећемо разматрати методе и моралне аспекте „политике реформи“. Нећемо говорити ни о високој цени која је већ плаћена за ту политику. Нећемо такође дискутовати на тему да ли ми заиста желимо да у конку-

¹ Андреј Петрович Паршев, Горькая теорема. Прва верзија чланка објављена је у недељнику *Дуэль*, № 19 (19), 5 новембра 1996. Текст је дат према измењеној и допуњеној верзији, објављеној у часопису *Москва*, марта 2000 г. Опрема редакцијска.

рентској борби уништити све произвођаче и да радимо за читав свет и да ли ће бити добро ако се Јапанци буду користили руским компјутерима, а Американци буду летели руским авионима.

ПРОБЛЕМ

Сматра се да је основни конкретни разлог неконкурентности руске робе (а то значи и економије у целини) њен низак квалитет. Такође се сматра да су основни лек против овог стираних инвестиције. Узмимо ову претпоставку здраво за готово, ипак је нека разјашњења потребно дати.

Да ли је довољно само подићи квалитет руске робе да би она постала конкурентном?

Заправо, квалитет и конкурентност потпуно су различите ствари. И произвођач ролс-ројса једном је банкротирао, а овај ауто нико није називао некавалитетним. Нико од корисника компјутера не сматра компјутере „Епл” мање квалитетним од „Ај-би-емових”, али резултат конкурентске борбе међу овим произвођачима је познат.

То јест, сасвим је могућа ситуација да ми не можемо достићи конкурентност на светском тржишту, чак и када би сваки руски производ био бољег квалитета од других произвођача. Потребно је још нешто.

Критеријум конкурентности је заправо само један – *вишак прихода над расходима*. Ако за производе добијаш више прихода него што трошиш на њихову производњу и свој сопствени опстанак, онда си на коњу, конкурентан си. Што је ефикасније (према критеријуму „приход–трошкови”) предузеће, тим је оно конкурентније.

И роба слабог квалитета може бити конкурентна, а може и не бити. То исто важи и за изванредну робу, с високим употребним квалитетима – и њу могу да обуставе да производе зато што се не исплати, у противном њен произвођач може да пострада у конкурентској борби. И чак ако је роба уникатна, ако нема конкуренције, њен произвођач је у конкуренцији са целокупном индустријом према критеријуму „приход–трошкови”.

Целокупна савремена конкуренција изграђена је на међусобном односу трошкова и прихода. Што је приход већи, то је производња ефикаснија. Ово је прво запажање.

Друго. Претпоставља се да економији, да би постала ефикасна, фале само западне инвестиције. Али инвестиције су потребне *пре* него што економија постане ефикасна, после тога оне нису особито потребне.

А сада ћемо прецизирати шта су то инвестиције.

Инвестиције су „дугорочно улагање капитала у гране индустрије”. Ни дугови, ни кредити нису инвестиције. Главна разлика инвестиција од давања новца на зајам састоји се у томе што *инвестицијор рачуна само на профит од производње*. Ако профита не буде, то је проблем за инвеститора, он је просто изгубио свој новац.

Ово је потребно подвући пошто заинтересована лица код нас упорно бркају зајмове и инвестиције. Зајмове ми морамо враћати и ми ризикује-

мо (ми – то су руски грађани). Зајмове ми морамо вратити с каматом у сваком случају, независно од судбине инвестиционог пројекта.

Пре него што оствари инвестицију у производњу, инвеститор, наравно, оцењује да ли ће успети да врати улагања с профитом или не, те на основу такве оцене доноси решење.

Све претходно речено треба имати у виду, вратимо се за сада разматрању општеприхваћеног модела реформисања. Шта ће се догодити када услови за радну активност на нашој територији буду тачно онакви као што захтевају светски стандарди? Испоставља се да у том случају *привући стране инвестиције у руску индустријску производњу неће бити могуће никаквим силама.*

Тешко је поверовати у овако категорично тврђење, али оно је ипак тачно и у крајњој линији одговара пракси. Ово тврђење је последица такозване *горке теореме руске економије.*

Теорема овако гласи: *у условима слободног светског тржишта ниво производних трошкова гођово сваког руског предузећа виши је од просечног светског и зато је оно инвестиционо неатрактивно.*

Покушајмо, ако не математички тачно, онда барем јасно, да докажемо ову веома горку теорему. С њом се није лако примирити, али, ако се не схвати проблем, нећемо га решити.

Да бисмо доказали ову теорему, морамо се ставити на место инвеститора. Њега мучи основно питање: да ли ће посао бити профитабилан или с губицима? А уколико је профитабилан, онда колико?

Договоримо се најпре о појмовима. *Под слободним светским тржиштем подразумевамо ситуацију када се роба и капитал могу слободно селити по целом свету, валуше се слободно конвертују, царине на границама нису велике, или уопште нема ни царина ни граница, и предузећа, независно од форме власништва, самостално тргују.*

Приметимо да најважнији моменат за доказ у овој дефиницији представљају услови слободног сељења капитала.

Ствар је у следећем. Постоји традиционална неконкурентност – када приходи предузећа не покривају трошкове. Тада се све брзо окончава, и тако је било у свим временима. Сада се појавила конкурентност *новог* типа – такозвана инвестициона непривлачност. Она делује у том случају када је предузеће профитабилно, али је његова профитабилност нижа од просечне, и када је капитал из ове производње могуће на неки начин пребацити у другу. И овакво предузеће пропада, мада не одмах. Оно се експлоатише док се не истроши, а профит од њега власници користе за улагање у другу производњу, а не за надокнаду потрошеног капитала.

Овај механизам је заоштрио конкуренцију и ојачао западне економије. Али, ако је слабо рентабилно предузеће заштићено од одлива капитала, оно може да настави да функционише у оквирима те исте економије.

Када је реч о конкуренцији између фирми, онда је главни, готово једини метод утврђивања предности једне фирме над другом – упоређи-

вање прихода и трошкова. Али, када је реч о упоређивању економија целих земаља, у популарној литератури наводе се сасвим други критеријуми. Саветује се да се узму у обзир неки чудни параметри: ниво грађанских слобода, постојање слобода штампе, развијеност законодавства итд. Понекад се изводи закључак да је довољно донети исправне законе – укинути, на пример, регистрацију и смртну казну – и инвестициона привлачност земље ће порасти.

Међутим, без обзира на то што изгледа да је слобода на Тајвану мање него у САД, индустрија се сели из САД на Тајван, а не обрнуто. На Тајланду за држање наркотика вешају чак и Американце, али управо се на Тајланду производе чувени јапански фотоапарати „Никон”.

Значи, ствар није у грађанским слободама. Биле добре или не, на инвестициону климу њихово постојање не утиче. Дакле, зашто не упоредимо услове националних економија Русије и других земаља према том истом критеријуму трошкова?

ДОКАЗ

У свету постоји око 200 земаља. Који ће анђели довести инвеститора баш у Русију?

Чиме се руководи инвеститор када доноси одлуку? Само економском сврсисходношћу. Никакве друге побуде – политичке, романтичке – не узимају се у обзир. „Наговорити” нормалног инвеститора да се растане са својим новцем није могуће.

Од чега полази инвеститор који има средства и који жели да их уложи у производњу? Прво што се у том случају чини – прорачунава се могући приход/расход. Ако је међу приходом и расходом позитивна разлика, онда је подухват профитабилан; ако је профит већи од просечног, онда је и инвестиционо привлачан.

На тај начин приход је у целом свету приближно једнак. Светске цене за производњу су у целом свету, уколико нема економских граница, приближно једнаке, и у томе лежи сва лепота светског тржишта. Ово је, по мени, сасвим очигледно; а ако се желе тачни, „научни” докази, постоји једна теорема Самјуелсона и Столпера [Stolper & Samuelson 1941], која то исто тврди.

Шта је у оквирима глобалне економије уопште „локални колорит”? Јер под условима слободног протока било чега, чак је и радну снагу могуће привући из других региона!

Испоставља се да се разлике у инвестиционој клими региона дефинишу економско-географским особеностима ових региона. Управо оне утичу на ниво трошкова.

Ради једноставности расуђивања груписаћемо елементе производних трошкова на следећи начин:

1. потребно је изградити или унајмити здање фабрике.
2. потребно је купити опрему, технологију, сировине и делове.

3. треба платити додатне трошкове (транспортне трошкове и трошкове за енергију).

4. треба платити порезе и т. сл.

5. потребно је обезбедити живот најамних радника (плата и социјална сфера).

И дакле, простревши карту света пред собом, наш Џон одлучује где да изгради нову фабрику која ће по најсавременијој технологији производити рецимо грудњаке, чајнике, „Стингере”, свеједно шта, то нема никаквог значаја. У Енглеској? У Ирској? У Малезији? У Русији?

Покушајмо да прођемо кроз списак трошкова и видимо где руска предузећа имају предност над предузећима других земаља, а где им је уступају.

Најгора је при решавању било ког проблема апстрактност. Испоставило се да је могуће начинити корак при решавању проблема ако се разматра конкретна земља – Русија. Али, разматрати је неодвојено од осталог света – потребне су димензије, потребно је упоређивање с другим земљама света. И тада све постаје јасно.

ПРЕГЛЕД

*Имају ли сви ђредсџаву колико је хладна најхладнија земља у свеџу?*²

На обали Енглеске расту палме, а у главном граду, Лондону, бамбус. Одмарајући се у Сочију, идемо на екскурзију у тисо-шимширов шума-рак у Хосту. Али ако читате енглеске детективске романе, онда сте, вероватно, приметили да се у опису класичног енглеског поседа обавезно спомиње алеја тиса. А јагоде у Норвешкој почињу да се беру у мају...

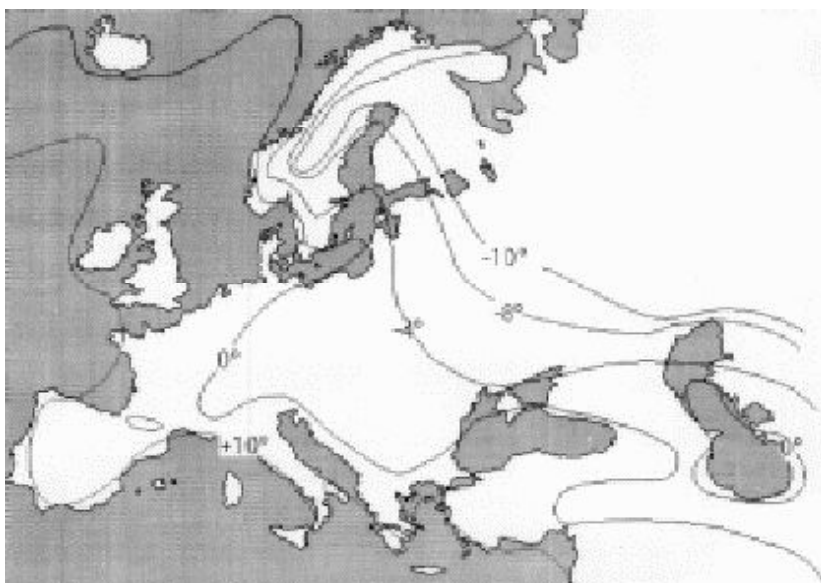
Како је то могуће? Зар Енглеска, а тим више и Норвешка, нису северне земље?

Просечна температура у Русији је -5,5° Ц. У Финској је, на пример, 1,5° Ц. А просечна годишња температура још није све. Основне разлике осећају се у Европи зими. Постоји и такав појам као што је „суровост климе” – то јест разлика летње и зимске температуре, као и разлика ноћне и дневне. Овде смо ми такође ван конкуренције.

Ми смо изградили своју државу, тамо где више нико не живи. Само ово нас разликује од „нормалних људи”, по свему осталом ми смо та иста деца Адамова.

Погледајмо климатску карту (карта 1).

² У наставку су коришћени материјали из књиге [Алисов 1950] и [Милов 1998].

Карта 1.

Зими је клима у Европи хладнија не са југа на север, већ са запада на исток, а понекад чак и обрнуто – са севера на југ, тачније, с обале ка дубини континента. У Санкт Петербургу је топлије него у Москви, а он је око 400 км северније. У Хелсинкију је зими топлије него у Орлу, иако је Хелсинки 1.000 км северније. Крај Вилнуса у јуну успева трешња, а у Московској области не, зато што се зими смрзава. Ширина је приближно иста, али Вилнус је 1.000 км западно.

По суровости зимске климе једнаки су настањени део Норвешке, југ Шведске, Данска, Холандија, Белгија, западна Немачка (осим Баварске), источна и централна Француска, север Италије, Хрватска, Албанија, северна Грчка, приморски рејони Турске, јужна обала Крима и обала Кавказа. Просечна температура у јануару тамо је виша од нуле. А Норвешка је више од 3.000 км северније од Грчке!

У Енглеској, западној Француској, Шпанији, Португалији, на југу Италије и Грчке још је топлије и по климатским условима ове територије су практично једнаке. У јануару је од 5 до 10° Ц.

Западна Европа представља јединствен регион. Нема нигде на Земљи места које је тако близу пола, а тако топло.

Па чак и целе САД, упоредиве по клими са Западном Европом, налазе се географски јужније од Кубана. Њујорк је отприлике на географској ширини Сочија.

Француски географ из прошлог века Жан Жак Елизе Рекли (Jean Jacques Élisée Reclus) у свом раду *Земља и људи. Општа географија* [Рекли 1989–1901] назвао је „ефективном” територију која је испод 2.000 м

надморске висине с просечном температуром која није испод -2°C . Само је трећина наше руске земље „ефективна”. Пашњака у нашој земљи (19% површине) знатно је више него земље погодне за пољопривреду (13%), а наших ораница (око 100 милиона хектара) једва је довољно за самообебеђење Русије житом.

Замислите природну средину у којој човек без специјалних заштитних средстава неизбежно страда за неколико десетина минута. То није гротло вулкана, то је наша земља зими. Ова заштитна средства називају се једноставно „топлом одећом” и „загреваним простором”. Човек који се нађе на улици у својој, да кажемо, природној појави, нема више шанси да преживи од неког ко је пао с палубе брода у океан.

Колико пута смо чули да су Канада и Скандинавија једнако хладне као и Русија? Заправо, то уопште није случај. Градском човеку је, наравно, тешко да схвати, на пример, овакву чињеницу. Канада у индустријским размерама производи такве културе као што су соја и кукуруз. У Московској области кукуруз је успео да сазри само једном за више од једног века његовог гајења, 1996. године, а о соји овде нису ни чули. Клима насељеног, индустријски развијеног дела Канаде одговара приближно клими Калињинградске области, најблажој у Русији. Ове насељене области има сасвим довољно за 24 милиона становника Канаде. Остала територија је само за експлоатацију сировина и туризам. Заправо, управо оваквом би „међународна заједница” и желела да види Русију.

И Скандинавија није никакав Сибир као што се мисли.

Заправо, клима јужне (насељене) Финске одговара приближно клими Естоније. Просечна температура у Хелсинкију је 5°C .

У планинском Лилехамеру (Норвешка) пред зимску Олимпијаду три године заредом није падао снег. У Бергену (који није најјужнији део Норвешке) просечна температура је $7,8^{\circ}\text{C}$, као у Минхену. У насељеним деловима Норвешке, на пример, у кућама се постављају једноструки прозори, јер се ова земља протеже дуж мора које се не смрзава.

Сва ова абецеда може изгледати неинтересантна, али она је изузетно важна. Суровост руске климе утиче на ефикасност било које производње, без обзира на то да ли је код нас комунизам, капитализам или робовласништво.

Дакле, какве везе има наведена климатска карта с производним трошковима?

ЦЕНА ГРАДЊЕ

Прво с чим се сусреће њојџенцијални инвеститијор у Русији јесте невероватно скупа цена калиталне гградње у њоређењу с било којом земљом светја.

То се добро види, на пример, на карти смрзавања тла (карта 2).

Карта 2.

Јасно се види да се ова схема директно поклапа са схемом зимске климе. Природно је да дубина замрзавања директно зависи од снаге и трајања мразева. Аналогне схеме могу се направити за нужну дебљину зидова, цене загревања итд.

Према нормама и правилима изградње за сваки објектат нужен је темељ чији се доњи део налази испод границе мржњења, а што се дубље темељ полаже, он је скупљи. Дупло дубљи темељ кошта минимум три-четири пута скупље. Цена чак обичног темеља за лаку викендицу кошта код нас 30% од целокупне вредности градње.

Мислите ли да се фабричке зграде обично граде као масивне и да је темељ увек дубок? У Ирској или Малезији довољно је асфалтирати површину и поставити костур конструкције као код изложбених павиљона. Темељ на тлу које се не мрзне практично није потребан, довољно је искрчити ледину. Управо се овако и граде савремене фабрике, приземне. Јер, ако земља није скупа, онда су при једнакој корисној површини вишеспратне зграде скупље од приземних и кудикамо компликованије за градњу: колико коштају само стропови.

Једноспратне зграде у Баварској граде се на чврстом тлу сасвим без темеља. У енглеском упутству за индивидуалну градњу наведени су пресеци типичних кућа; тамо се без темеља граде и двоспратнице.

У Енглеској водовод и канализација иду практично по површини земље, а код нас цеви не смеју ићи испод дубине смрзавања. Природно, зими су било који грађевински радови тешки и скупии. Прокопи су такође минимум трипут скупљи.

Ово исто односи се и на кровове због снежног терета.

За путне површине чак су и садашње благе зиме смртоносне – колебања температуре око нуле, с топљењем и смрзавањем воде у пукотинама асфалта управо стварају невоље возачима и муке путарима. Западноевропљанима ови су проблеми непознати.

Застакљивање. Нису само на југу Норвешке прозорски рамови једноструки. У Лондону су двоструки рамови ствар раскоши и увек се наводе при продаји стана или изнајмљивању. А у Финској, премда је она много топлија од Русије, праве и троструке рамове, и добро чине.

У Енглеској је довољна дебљина зида од једне цигле (енглеска цигла је 20 цм). Тамо зидови имају само носећу функцију. У средњем појасу Русије потребне су као минимум три и по цигле (90 цм). Наравно, ово зависи од рејона, од материјала, но и у Кубану две цигле (50 цм) нису раскош.

А ето у Малезији и Тајланду, при просечној температури у јануару и јулу од 28° Ц, зидови су потребни само ради тога да би заштитили објекат од ветра, а праве се од металних, шкриљних или пластичних листова. Погледајте последице следећег урагана у САД или Јапану – по ветру лете зидови по квалитету слични зидовима кокошињаца.

За масиван зид потребан је и чвршћи, значи и скупљи темељ – јер наша приземна кућа од цигле кошта као енглеска двоспратница.

И инжењерско опремање – водовод, канализација, грејање, електричне инсталације – све је у Русији скупље.

Наравно, могуће је искористити раније изграђене објекте и зграде. Али, ако се озбиљно ради, потребно је платити амортизацију, а све се, осим тога, хаба (брже него у умереној клими), а било који ремонт или реновирање, који одговарају природним условима, скупљи су у Русији. Промене од 60–80° Ц нису за сваки материјал. Чак и боје отпорне на мраз и конструкциони метали скупљи су од обичних.

Ово се тиче и других видова капиталне, као и привремене, изградње. Инсталација бушотина, инфраструктура нафтних и других постројења у Сибиру и на северу – то је незамислив новац по светским критеријумима. Све је то изграђено у совјетско време, али сада нема добровољаца да понове наше подвиге.

Извучимо закључак.

У зависности од врсте градње, њена цена је виша у Русији него у Западној Европи 2–3 пута. У поређењу са суптропским регионом, и неколико пута. Аналогно, виша је и цена амортизације, а објекти су краткотрајнији. На тај начин, изградити објекат или унајмити већ изграђени у Русији је знатно скупље него у другим земљама.

СИРОВИНЕ, ДЕЛОВИ, КОМПОНЕНТЕ, ОПРЕМА, ЛИЦЕНЦЕ, ТЕХНОЛОГИЈЕ

Под условима светског тржишта цена за све што се кујује, у целом свету, приближно је једнака. То значи да развијајући на територији Русије неку производњу из сировина које се набављају споља није уопште повољније него на било ком другом месту у свету.

Можда ће властите сировине бити јефтиније? А шта значи „властите“? Под околностима тржишта нико се не бави хуманитарном делатношћу, сви потрошачи, ма ко они били, налазе се пред добављачем под једнаким условима. Сада нема „наших“ ресурса – није све „наше“, већ „набавно“. Било шта што вреди припада некоме конкретном, а тај „неко“ жели да из свога налазишта извуче максимум могућег. По правилу ово је припало власнику као резултат жестоке борбе, а међу таквим личностима посебно сентименталних нема.

Ни менаџер приватне нафтне компаније, ни директор државног предузећа које се самостално финансира не могу да продају своје производе јефтиније само зато што је купац из Русије. У бизнису се не ослањају на „патриотизам“, тамо делују закони тржишта. Ако им се не потчињаваш, пропашћеш. Зато ће за руског потрошача руске сировине имати исту цену као и за странце. Сви изузеци од овог правила су привремени.

Можда су у Русији руске сировине јефтиније барем зато што су ближе?

Нажалост, с гледишта транспортних расхода извори сировина за руску индустрију нису ближи него за западноевропску или јужноазијску. Руске сировине налазе се у Азији, а руска индустрија и радници углавном у Европи.

Сувоземни транспорт је суштински, за ред величине, скупљи од морског, а одвести норилски никл у Лондон и чак у Куала Лумпур није скупље, већ чак јефтиније, него у Москву, због претовара и дугог железничког пута.

Достава чак тјуменске нафте у центар Русије није у принципу много јефтинија него њена достава у Западну Европу.

На тај начин, „властити“ ресурси за сваког конкретног корисника неће бити јефтинији него за друге, иностране потрошаче.

А сада оно најважније.

У представама многих ми смо још увек „једна шестина целокупног копна“. Заправо, ми смо сада већ само „једна осмина“. А и то копно више није оно исто. Изгубили смо половину плодне земље (и то бољу половину) и велики део рудних ресурса.

Према иностраним проценама ми имамо 7% светских резерви нафте. Да ли је то много? То је мало. То је мизерно! Венецуела има 8%, а Венецуела је мања и топлија од Русије. Чак је и мачак Матроскин³ знао да треба продавати оно што је непотребно, а потребнијег од топлотних сировина у Русији нема ничег. Код нас се градови загревају мазутом јер ми нисмо Венецуела. Тако да је наше богатство у енергентима веома релативно. Енергенти нису нужни по себи, нас интересује топлота, а не смрдљиве течности и гасови. Да, ми имамо нафту, али у Индији је довољно отворити прозор да би се загрејао стан. Ко је, дакле, богатији топлотним изворима?

³ Измишљени мачак, омиљени лик дечјег писца Едуарда Николајевича Успенског (Едуард Николаевич Успенский) и на основи његових књига серије цртаних филмова. – Прим. прев.

Ми немамо тако много природних ресурса као што тврде извозници сировина.

Оријентациони подаци о основним видовима сопствених резерви корисних руда Руске Федерације садржани су у ниженаведеној табlici. Процена је изведена полазећи од нивоа експлоатације 1991. године.

Табела 1. Обезбеђеност Русије истраженим резервама неких врста ресурса

Ресурси	Број година
Нафта	35
Природни гас	81
Угаљ	60–180
Гвоздена руда	42
Ниобијум	43
Бакар	40
Никл	40
Молибден	40
Волфрам	37
Цинк	18
Олово	15
Антимон	14
Злато расуто	12
Злато изворно	37
Фосфати	52
Калијумове соли	112

Извор: [Љвов 1999]

То је све што имамо за XXI век.

Замислимо да смо одлучили да цела земља живи само на рачун продаје ресурса. Дакле, ако на сваког становника Русије потрошимо 2.000 долара за годину дана (166 долара месечно), онда је наших познатих ресурса (нека је чак вредност 30 трилиона долара – то је оптимистичка оцена 1991. године) довољно само за 100 година. Рекло би се да бисмо при садашњем нивоу извоза, који износи мање од 300 долара годишње по човеку, могли шестсто година да будемо мирни. Али, није све тако просто.

Прво, знатан део познатих ресурса, а тим пре перспективних, представља мање квалитетан угаљ, који уз то лежи у Сибиру. Како замишљате изградњу новог Кузбаса при садашњим условима? Не знамо ни шта ћемо са старим.

Друго, не можемо повећати извоз сировина седам пута чак и када бисмо то хтели. Сада се и иначе продаје све што се може продати, али рудних ресурса не више од 50 милијарди долара годишње. Задовољавају

ли се, дакле, олигарси једним шестстотим делом нашег богатства? За што они не увећавају експлоатацију? Шта их ограничава?

Једноставно, у Русији нема тако много налазишта погодних за експлоатацију под условима светског тржишта. Источноевропска зараван уопште није тако геолошки изобилна област: осим гвоздене руде Курске магнетне аномалије, постоји само нискоквалитетни угаљ. А ресурси азијске Русије су веома скупи за искоришћавање.

Чак су и нафтна налазишта Русије слабо привлачна за западне инвеститоре. Цена експлоатације кувајтске нафте је нижа од 4 долара за барел, а наше 14 долара (по курсу у пролеће 1998. године). Експлоатације! Не истраживања и успостављања нових налазишта, већ експлоатације! А ако се цена испостави као нижа од цене коштања, где ћете наћи новац за експлоатацију? Условно су конкурентна само налазишта на Јужном Сахалину.

Наше сировине из успостављених налазишта са задовољством се узимају, али се чак не улажу средства ни да се она одрже у радном стању. Инфраструктура је истрошена, знаменита „цев“ (систем нафтовода из Сибира у Европу) прекорачила је све рокове. Сви нафтовици већ морају да се замене! У најбољем случају при сталном и скупом ремонту они ће издржати још 10 година.

И таква је ситуација не само с рудним ресурсима. Наше „неисцрпне“ шуме дају приближно 4 кубна метра годишњег прираста дрвне масе по човеку, а у Финској – 12 кубика.

Митове о „неисцрпности“ Русије шире људи који имају проценат од продаје нафте или урана из бојевих глава. Ово је, уважени читаоче, потребно већ једном коначно схватити.

Уопште, они који сматрају да је граница падања наше земље њен преображај у „сировински додатак“ Запада, јесу непоправљиви оптимисти. Ми можемо бити „сировински додатак“ свега 5–10 година.

Сада о уникатним технологијама – сматра се да је то такође наш ресурс, слично као сировине или опрема. Заправо, огромна количина производа за масовну употребу не производи се по тајним патентима – цинс је могуће производити на било којој тачки света. Али чак и уникатна руска технологија која је још негде примењена ликвидира нашу предност. Технологије су прво што су купили од нас кад је почело „отварање“.

И дакле, резултат није утешан: по тачки „сировине и репроматеријал“ наш произвођач, тачније произвођач на територији Русије, нема предности.

И последње – за оне који су озбиљно прихватили мој прорачун, колико долара иде на сваког грађанина Русије у виду плаћања за руске сировине. Подсећам да рудници више нису државни нити друштвени, већ – *приватни*! „Свети и неприкосновени“.

ЕНЕРГИЈА И ТРАНСПОРТ

Уобичајени нивои пошпрошње енерџије у разним земљама веома зависе од природних услова. Чак и у производњама с мало људи мора се одржавати одређени темпериатурни режим, било да је то хемијска реакција, провод нафте или печење цемента. Колико кошта да се загреје цистерна хемијског производа, или да се исповари вагон смрзнутог угља, или да се одржава температура некаквог ректификационог постројења за пречишћавање које има димензије вишеспратнице? Ако је температура спољашњег омотача некаквог агрегата 100 °C, онда је при температури ваздуха од -30° C топлоћни губитак кроз зид двапут виши него при 30° C. Ово захтева велико дојунско трошење дрвеног материјала.

Али, мало је производње без људи. А када разлика у температури унутар објекта и споља достиже 40–50 степени, онда трошкови за загревање, за стварање услова погодних за боравак, постају упоредиви с осталим производним трошковима. Али, колико упоредиви?

За средњи појас Русије удео загревања у оквиру општих енергетских трошкова индустрије чини три четвртине.

Замислите да сте страни инвеститор и да стојите пред избором: изградити фабрику у Русији и шест до седам месеци годишње трошити новац за њено загревање (и то колики новац! 4–8 пута више него што се троши на енергију за непосредне циљеве производње!) или изградити такву исту фабрику на другом месту, где уопште није потребно загревање.

Дакле, где ћете је изградити?

Тренутно је код нас веома јефтина електрична енергија за домаћинство: на пример, у Централној Русији – око 3 цента за квч (од јесени 1998. године – око 1 цента), на Далеком Истоку – 5–6 центи (2–3). У Западној Европи просечна цена је око 12–15 центи. Али, у отвореној економији цене теже светском нивоу. Наша енергија за загревање, као и електроенергија, добија се углавном из мазута, као и у целом свету, а још се користе угаљ, природни гас и уран. Њих је могуће продати по светским ценама. Одакле потиче разлика у цени за електроенергију? Зашто се у нашим централама из истих сировина добија струја по цени пет пута мањој него што је светска?

Ако се административно донесу ниске цене за загревање и електричну струју, банкротираће енергосистем земље, а неће потрошачи топлоте и енергије. Зашто достављати енергенте за електричне централе ако их оне не плаћају? Зар није боље одмах их продати иностранству?

Што се тиче неисцрпних енергија као што су сунчева и енергија река, онда за хелиоелектране нема горе земље од Русије. Ми имамо много облачних дана (у Москви више од половине, око 200 годишње), а када је енергија нарочито потребна, зими, дани су и кратки. Осим тога, данашње технологије добијања сунчеве електроенергије дају струју и стотину пута скупљу од оне добијене на друге начине. Скупи су и сунчеви панели, потребни су и некакви акумулатори јер није практично користити електрично осветљење само дању, зар не?

И наши хидроресурси су довољно специфични. Зими, када је потрошња струје максимална, замрзнуте реке опадају. Русија је равничарска земља. Падови на нашим рекама су мали, а у европском делу мањи чак него у Западној Европи, а сибирске реке-гиганти удаљене су од основних потрошача електричне енергије.

Трансјорџ. Гусџина насељеносџи дирекџно уџиче на џрансјорџне џрошкове. Ако, на џимер, равномерно расјоредимо сџановнишџтво сваке земље џо џеној џерџџориџи, онда би се Енџлези, Немци, Јаџанци налазили на око 60 метара расјџојања један од друџоџ, а Тајланџани и Французи на 100 метара. Међу Русима би расјџојање било 570 метара.

Чак и ако узмемо у обзир само такозвану „ефективну” територију земље, то јест ону трећину Русије где је просечна годишња температура већа од -2°C и где је сконцентрисано све џено становништво, просечно растојање би се скратило на приближно 200 метара. Ето, процените колико у Русији кошта изградња путева, веза и транспортне тарифе.

Најраспрострањенији видови транспорта код нас су нафтоводни и аутомобилски, а они су изузетно скупи и енергетски неефикасни. Тако је веома скупо, на пример, транспортовати нафту из Сибира у европску Русију. Наша нафта је вискозна, џу је тешко претакати, треба је загревати, нарочито зими. На загревање и претакање троши се, заправо, добар део добијених енергената.

Јефтини видови транспорта, морски и речни, код нас нису распрострањени.

Транспортни трошкови код нас су велики и чак само због овог једног разлога код нас је, према глобалним мерилима, производња нерентабилна.

Све у свему, према одељку „Енергија и транспорт” производња било чега у Русији није само нерентабилна, већ је крајње нерентабилна. У принципу, даље не бисмо морали да рачунамо. Чак и произвођачи сировина говоре да би без расхода за загревање џихова производња могла бити конкурентна, али чим се укључи у цену рачун за загревање, на профит се може заборавити.

ПОРЕЗИ

Ради једносџавносџи назовимо све неџрџишџне издаџке, или, како се дефинишу, „осџали џрошкови”, џорезима. То нису само „џорези, даџбине, намеџи и друџа обавезна џлаћања, и друџи одбџици у складу с усџосџављеним законодавним џоресџком”, већ и друџи намеџи који се одређују админисџраџивним џравилима, акџима локалне самоуџраве, и на крају крајева, локалним обџајима. Предузимачу је, у џринџију, џо свеједно.

Ја нисам ни од кога чуо да је обједињени пореско-криминални притисак код нас мањи него у другим земљама.

Постоје ли могућности за пореске олакшице? Јер кад се говори о „стварању погодне климе за инвестиције”, обично се има у виду смањење пореза. Можемо ли ми убирати најниже порезе у свету?

Наравно, теоријски је могуће отарасити се пореза уопште, али очигледно је да земља без државног апарата, минималне инфраструктуре и макар полиције није интересантна за инвеститоре. А све то постоји само захваљујући порезима! Осим тога, постоје и порези намењени за социјалне циљеве, за одбрану, за екологију.

Дакле, да ли ће у „идеалној Русији” државни расходи бити мањи него у другим државама света? Да ли је могуће бити сасвим без армије, ако се не оставе по страни „глобални интереси”? Према нама има много територијалних претензија, како од суседа тако и од далеких земаља. При томе се претензије најављују према најпродуктивнијим територијама, највреднијим деловима земље, мора и копна, према стратешким тачкама. Ако нема армије, нема ни „неисцрпних природних ресурса”. Зашто московски интелетуалци сматрају да им припадају риба Охотског мора, злато с Колиме, или нафта Јужног Сахалина или, пак, шуме Карелије? У свету постоје људи који су спремни да поставе такво питање.

А најважније је како ми, с нашим државним дуговима, можемо да постигнемо нижи ниво буџетских расхода у поређењу с другим земљама? Зар нећемо из буџета морати да платимо дугове и камате на њих? А из чега се формира буџет – ако не из пореза?

Генерално, ми заједно с потенцијалним инвеститором макар и помало субјективно, но чврсто, закључујемо да с обзиром на порезе и друге нетржишне трошкове не можемо очекивати предности у Русији.

ПЛАТА И СОЦИЈАЛНА СФЕРА

И последња комјонентја трошкова за производњу – то је плата најмного ђерсонала.

Говори се да је наша радна снага јефтина и квалификована.

Квалификована? Сматраћемо да јесте. Била је.

А да је јефтина – да видимо то мало подробније.

Сматра се да је плата у Русији ниска. Да ли је то тако? Колико је она нижа од просечне светске?

Према званичним подацима, у почетку реформи просечна плата била је у земљи око 5 долара, а затим се од 1993. до 1998. године колебала, грубо говорећи, на нивоу од око 100 долара. Последњи „предкризни” износ просечне плате, за мај 1998. године, износио је 160 долара.

У многим земљама – произвођачима робе широке потрошње (Југоисточна и Јужна Азија, Латинска Америка) – сматра се солидним плаћање од 20 центи на сат. То је приближно 40 долара месечно. Мало? За кинеску шваљу 40 долара је веома добра плата. Квалификовани службеник, на пример књиговођа мање фирме у Јужној Азији, може да заради 120 долара, и то се сматра нормалним.

Код нас је, дакле, плата, тамо где је исплаћивана, била не нижа, већ виша од просечне светске. И то је неизбежно. Она и не може бити нижа пошто не би обезбедила у нашим условима физичко преживљавање, једноставно не би било средстава за грејање, топлу одећу и храну. А код нас су цене за комуналне услуге још увек ниже од светских пет до десет пута! Ако би се и оне урачунале, онда је просечна плата код нас, могло би се рећи, виша још два–три пута!

Сада је новчани износ плате у Русији пао готово на ниво „трећег света”: за мај 1999. године – 70 долара. Да ли је за инвеститоре наступила срећна ситуација? Да, али не за дуго. Пред нама се назире још озбиљнија криза потрошачког тржишта: цене у рубљама на ликвидну робу мораће да скоче до светског нивоа. Литар бензина, векна хлеба и седам киловат-часова електричне енергије требало би да коштају долар. Ми нећемо досегнути такве цене с платом „трећег света”.

Из многих разлога код нас је прихваћено да се оријентишемо према нивоу плата у развијеним земљама Запада. Да, тамо радник добија више. Али, то што добија (засада) европски и северноамерички радник – то није економска категорија, није плата за његову радну снагу, то је нешто друго. Нећу објашњавати зашто, али плата америчког радника није уопште плата – то је пре удео у експлоатацији целог света. Она се одређује не само и не толико на тржишту, већ, као што се каже, на административно-управљачки начин, то јест – законом. По мом мишљењу, то је негде око 6 долара на сат. У сваком случају, такву плату ми нећемо видети, а потенцијални инвеститор се оријентише на просечну светску цену радне снаге, а не на плату у САД. Узгред, буржуј је буржуј и није цена радне снаге баш последњи разлог што се производња премешта у земље у развоју. Сам процес премештања производње у погодније регионе назива се на Западу „глобализацијом економије”.

Још један интересантан моменат.

При покушају да се упореди наша плата у производним гранама с аналогном платом у САД, долазимо до неких нелогичности. Нема се с чим упоређивати!

Нема се с чим упоредити плата наше шваље: у Сједињеним Државама готово се ништа не шије, амерички цинс се шије на Тајланду.

Не може се сазнати колико добија амерички монтер радиоелектричне апаратуре: сва електроника производи се у Југоисточној Азији.

А каква је плата америчког оружара? Тешко је рећи јер се „Ремингтони” и „Мосберги” већ одавно производе у Мексику и Бразилу.

Колико данас добија оптичар у фабрици „Практика” која нам је позната из бивше Немачке Демократске Републике? Гле, фотоапарати „Практика” праве се данас на Тајвану.

Дакле, чак и ако се интегришемо у светску економију, не можемо рачунати на ниво плата које су уобичајене у западним земљама и Јапану. Ми треба да гледамо на плате у Пакистану, Индији, Бразилу, Аргентини – земљама-произвођачима. При томе, ово се не тиче прималаца из буџета – у тим земљама лекара и учитеља много је мање него код нас.

Та плата на коју пристаје и с којом може да проживи просечан светски индустријски радник у нашим условима није довољна ни за просту репродукцију радне снаге, а камоли за проширену. То јест, нашем раднику просечна светска плата није довољна ни самог себе да прехрани, а камоли да подиже децу.

А шта за нас значе комуналне услуге?

Цитат из чланка професора В. Клименка, „Русија: ћорсокак на крају тунела?” [Клименко 1995]: „Што је хладнија клима и што је већа територија земље, тим је већи ниво идеалне потрошње који обезбеђује становницима дате земље прихватљиве услове живота” (стр. 73).

Ако се у земљама с готово идеалном климом (то су, на пример, Јордан, Кипар, Тајланд, Малезија, Зимбабве) троши на стварање „јединице комфора” једна „јединица енергије”, онда је у другим земљама специфични расход виши. У Мексику – 1,6 пута, у Јужној Кореји, Јапану, Аустрији, западноевропским земљама – од 2 до 2,5 пута, у САД – 5 пута, у Русији (насељена област) – 8 пута.

У списак савршено нужних расхода руског човека улазе расходи на шестомесечну грејну сезону. Чак је и за Европљане то што ми трошимо на грејање знатна сума, а за индустријског радника „трећег света” – цео иметак. По светским ценама за гориво то је неколико хиљада долара за породицу од четири члана – управо плата целе породице из „трећег света”.

Чак и кад би наш радник био јефтинији за инвеститора од западноевропског, онда у поређењу с малајским он нема никакве предности. Наравно, наш радник може да смањи своје захтеве, али не ниже од неког минимума за преживљавање. А код нас је другачији минимум, за разлику од, на пример, Филипина.

Да би победио становника „трећег света” у конкуренцијској борби за радно место, наш радник мора да се сагласи с месечном платом која је еквивалентна једном до два њуђења резервоара за бензин високооктавским бензином!

ДОКАЗ

Дакле, закључимо.

Од пет компонената укупног износа трошкова за сваку производњу у условима наше земље, две (сировине и нетржишни издаци) нису ниже од просечних светских, а три (капитална улагања, накнадни трошкови и минимално нужна цена радне снаге) су знатно, неколико пута, више.

Зато, *под условима слободног тржишта капитална ниједан инвеститор, ни наш, ни страни, неће улађати средства у развој било какве производње на територији Русије.* И не ради се о недостатку патриотизма код наших капиталиста – ствар је у законима економије оријентисане на профит.

То јест, сваки буржуј схвата да ће знатан део његовог новца уложен у руску индустрију бити једноставно потрошен на борбу с тешким условима, без икакве користи за коначни производ. Ако то не схвата инве-

ститор, то ће схватити банкар који даје инвеститору кредит и проверава његов бизнис-план.

Наравно, ми смо слободни да изаберемо економски модел развоја друштва, што смо и учинили пре неколико година. Али, при томе је требало добро да схватимо да ће значајне гране наше економије (сва прерађивачка индустрија, сва робна пољопривреда, добар део сировинске) потпасти при ступању у светски економски простор под смртни удар тамо важећих економских закона.

Да, заветна машта наших реформатора – неограничен приступ земље у „светски економски простор” – још се није потпуно остварила. Али, према низу параметара ми смо већ близу жељеног циља. Истина, што се више приближавамо идеалу, живот из наше економије ишчежава. Троше се инфраструктура и основни фондови, тање се и изједају резерве. А сваки долар који се код нас појављује одмах бежи тамо где може добити већи профит него код нас.

Можда већ схватате зашто.

И мало разјашњење. Нигде нећете наћи у тексту примедбу да теорема делује само у примени на приватна предузећа, а да државна поседују имунитет. И цео проблем није у тржишту, већ у светском тржишту, тачније – у светском тржишту индустријског капитала.

Наш народ и свейско њржишће индустријског кайишала су несјојиви. Или једно – или друго.

ЛИТЕРАТУРА

- Алисов, Борис Павлович. *Климатические области зарубежных стран*. Москва: Государственное издательство географической литературы, 1950.
- Клименко, Владимир Викторович. Россия: тупик в конце туннеля? *Общественные науки и современность*, 5 (1995): 71–80.
- Львов, Дмитрий Семёнович. (Ред.) *Путь в XXI век: стратегические проблемы и перспективы российской экономики*, Москва: Экономика, 1999.
- Милов, Леонид Васильевич. *Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса*, Москва: РОСПЭН, 1998.
- Реклю, Жан Жак Элизе. *Земля и люди. Всеобщая география*. Десять томов в десяти книгах / Перевод под ред. С. П. Зыкова. Санкт-Петербург: Изд. Товарищества «Общественная польза», 1898–1901.
- Stolper, Wolfgang and Paul A. Samuelson. Protection and Real Wages, *Review of Economic Studies*, 9 (1941): 58–73.

Превео Мирослав Ивановић

BITTER THEOREM

by

Andrej Petrovič Paršev

SUMMARY: The article discusses the problem of investment attraction of Russian economy in the period of transition to the market conditions of economy. The author emphasizes that the attraction is hard to achieve because of natural conditions (primarily climatic) and that this should not be connected with political and other factors because this is an economic problem. After indicating that competition cannot be directly connected with the quality of goods, the author stresses the key hypothesis which states that in the conditions of the free world market the level of production cost of almost every Russian company is higher than average, which is why it is not attractive for investments. He terms this claim the 'bitter theorem' and proves it through the acts of natural, primarily climatic factors.

KEY WORDS: investment attraction, competition ability, quality of goods, climatic conditions.

Александар Михајлович Никулин

БИЛИМОВИЋ КАО АГРАРНИК

САЖЕТАК: Чланак разматра каријеру и аграрне студије познатог руског економисте Александра Д. Билимовића (1876–1963). Билимовић је био врло образован економист који је написао више значајних дела у области економике, финансија, задругарства, друштвеног и економског предвиђања. Ипак, до сада његово аграрно наслеђе није изазвало одговарајућу пажњу истраживача. Јединствен је животни пут Билимовића који је активно учествовао у Столипиновим реформама, као и у белој аграрној реформи током грађанског рата у Русији. После Грађанског рата емигрант Билимовић дуго је живео и успешно радио у Југославији, Немачкој, САД. Систематски је критиковао совјетску економску политику, посебно њену пољопривредну основу. Аграрно наслеђе Билимовића несумњиво је значајно у савременој Русији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Руска привреда у XX веку, совјетска аграрна политика, петогодишњи планови, сељаштво и кооперација

Руски економист Александар Дмитријевић Билимовић (Александр Дмитриевич Билимович, 1876–1963) проживео је дуг и плодотворан научни живот. Његови први радови били су објављени уочи прве руске револуције, а последња монографија изашла је уочи човековог лета у космос. Таква (дужа од пола века) стваралачка дуговечност зачуђује и савременике прве половине XX века – времена тоталних ратова и револуција, који својим искушењима нису заобишли ни Билимовића. У грађанском рату он је био истакнути делатник Белог покрета, затим му је у емиграцији запало да се дуго пресељава по разним земљама, притом често не по сопственој вољи. Па ипак, и без обзира не све то, по свом духу он је увек остајао прави научник, професор старе руске школе – економист широког видокруга и универзалних економских интересовања.

Професор кијевског универзитета А. Д. Билимовић на почетку револуције и Грађанског рата био је један од челника кијевске економске школе, аутор неколико монографија посвећених економици пољопривреде, финансија и саобраћаја. Он се налазио у емиграцији од 1920. године, до краја свог дугог живота остао је принципијелни противник марксизма уопште и бољшевика посебно. У емиграцији професор Били-

мовић је настављао своју научно-истраживачку и педагошку делатност на универзитетима Југославије, Немачке и САД. Његова последња књига *Економско уређење ослобођене Русије* [Билимович 1960] била је посвећена прогнозама перспектива привреде постсовјетске Русије.

Негде у својој књизи *Марксизам* [Билимович 1954] Билимовић је, позивајући се на ауторитет немачког историчара-економисте Хајнриха Зивекинга (Heinrich Sieveking), приметио да, по правилу, економисти својим специјалним истраживањима кују идеолошко оружје различитим класама. Тако су физиократи својом теоријом „наоружали” земљопоседничку класу, Адам Смит и Давид Рикардо – капиталисте, Карл Маркс – радничку класу. Наравно, сваки од поменутих економиста умео је и волео да ради на проблемима економског универзума у целини, али ипак, свакоме од њих била је својствена разрада управо једног, понекад неколико, сопствених личних стратешких праваца. Сопствени стратешки правци истраживања били су својствени и Билимовићу. У последње време у руској историјско-економској литератури пробудило се дубоко интересовање за интелектуално наслеђе Билимовића: само током последњих година поново су издате три књиге његових дела¹ и одштампано више од десет чланака², посвећених аутору и његовим истраживањима. Читалац који би размотрио ове публикације пре свега би открио у Билимовићу снажног економисту-теоретичара који је разрађивао сопствену теорију вредности, професора-политекономисту који је написао један од најбољих уџбеника руске економске науке 1930-их година, специјалисту у области и финансија и задругарства, економисту-историчара и истовремено економисту-прогностичара.

Хтели бисмо да посветимо овај чланак још једној ипостаси економског талента Билимовића као теоретичара и, делимично (у годинама грађанског рата), практичара аграрног питања, дубоког специјалисте за привреду сељачке Русије, да покажемо да је аграрник Билимовић унео у економску науку не мање вредан и оригинални допринос него Билимовић-финансиста, Билимовић-политекономист.

Тако, прегледајући библиографију научних радова Билимовића, откривамо да је више од трећине његових радова било посвећено аграрној економици. И фактички у свакој његовој монографији има глава и страна повезаних с анализом проблема пољопривреде. Можда овде треба запазити да су агроекономски текстови Билимовића написани најјасније јер су, по правилу, они били повезани с разматрањем најживотнијих политичких и економских проблема Русије као сељачке земље, на чијој основи и на чији рачун су се спроводиле, по правилу, радикалне (понекад и до злочина и безумља) политичке реформе прве половине XX века. Билимо-

¹ А. Д. Билимович, *Кооперация в России до, во время и после большевиков*, Москва: Наука, 2005; А. Д. Билимович, *Экономический строй освобожденной России*, Москва: Наука, 2006; А. Д. Билимович, *Труды*, Санкт-Петербург: Росток, 2007.

² Анализа интелектуалног наслеђа А. Д. Билимовића нашла је одраза у радовима савремених руских историчара, социолога, економиста, као што су Е. Б. Корицки, Т. Е. Кузнецова, А. А. Куракин, Л. В. Никифоров, А. В. Соболев, В. Л. Телџин.

вић је био у целини присталица развоја, пре свега, пољопривреде сељачке Русије, заједно с тим признајући да и други привредни облици, велики као спахијске економије до револуције или социјалистички производни кооперативи, такође имају право на постојање и развој.

АГРАРНА ИСТРАЖИВАЊА ДО РЕВОЛУЦИЈЕ

Један од првих истраживачких радова Билимовића био је објављен као посебно издање у 1904. години под називом „Сељачки правни поредак према радовима локалних комитета о потребама пољопривредне индустрије” [Билимович 1904]. Рад је био аналитички преглед вишетомних опширних материјала које су сакупили локални комитети у годинама 1902–1904.

У својој књизи Билимовић је размотрио историју и састав комитета, програм њиховог истраживања, посветивши основну пажњу излагању мишљења комитета на правне услове руског сељачког живота. По Билимовићевом мишљењу, једна од главних препрека на путу развоја пољопривреде, бесконачан број пута описаних од стране комитета, постали су „административно туторство и тлачење сеоских заједница” [Билимович 1904: 8]. Поред тога, по материјалима комитета Билимовић је подробно реконструисао особености функционисања сељачког друштвеног управљања и сељачког суда. Главни његов закључак састојао се у нужности обезбеђења једнаких права сељаштву у оквиру других руских слојева.

У годинама 1905–1906. Билимовић се налазио на дугом научном путу у Немачкој, проучавајући облике научних истраживања и предавања на немачким универзитетима. По резултатима овог свог путовања он је објавио специјалну брошуру, у којој је подробно, готово педантно, изложио своје утиске о академском животу и карактеру немачких научних заједница [Билимович 1906]. Један семестар Билимовић је провео на универзитету Тибингена, где је слушао економске курсеве професора Шонберга и Нојмана, други семестар – у Берлину, где је учио код професора Вагнера, Шмолера, Зеринга.

Последњи, професор Зеринг, био је један од најпознатијих и најутицајнијих научника-аграрника Немачке, научник светског значаја, о чему су сведочила и његова међународна истраживања привреде САД; касније, Зеринг ће постати један од кључних немачких експерата за руску пољопривреду, лично посећујући не само царску већ и совјетску Русију 1920-их година.

Из Билимовићевих описа види се да су на њега начинили снажан утисак Зеринг и његова аграрна концепција. Билимовић је чак оставио неколико редова личних утисака о Зерингу: „То је немачки научник пун кипуће енергије, релативно још млад, довољно груб у обраћању према студентима” [Билимович 1906: 23]. Уосталом, управо излагању суштине научних погледа Зеринга Билимовић је посветио не само неколико страница. Он је истакао да се управо Зеринг показао као најутицајнији опо-

нент Кауцког у аграрним дискусијама краја XIX и почетка XX века. И управо после Зерингове критике и рада Кауцког *Аграрно ишшање* [Каутский 1900], који је уследио за њом, низ истакнутих представника немачке и аустријске социјалдемократије био је принуђен да радикално коригује своје погледе на пољопривреду [Билимович 1906: 27]. Билимовић је писао о Зерингу као о доследном и дубоком присталици породичне пољопривреде у њеној конкуренцији с крупним аграрним предузећима, која су засновала посебан пут развоја пољопривредне економије која се није уклапала у аграрне концепције, како либерализма тако и социјализма. Билимовић је признавао да је план његових даљих аграрних студија умногоме био одређен утицајем берлинског професора-аграрника:

„Ја сам прешао на проучавање социјално-економске литературе о пољопривреди, користећи упутства професора Зеринга. Мене интересују два основна питања у тој области: 1. питање економије – у ком правцу иде развој пољопривреде, на страну великих – капиталистичких – или средњих и малих – радних газдинстава и 2. питање власништва над земљом – како се одражава њена расподела на развој западноевропске пољопривреде... поред пољопривредне литературе бавио се теоретским питањима политичке економије” [Билимович 1906: 35].

Треба истаћи да ће ова два интересовања остати за Билимовића као аграрника доминантна током целог његовог живота. Тако ће питања развоја породичног газдинства и власништва над земљом бити централна и у његовој критици совјетског аграрног уређења.

Без обзира на непрекидно интересовање за аграрну сферу, Билимовић је у Немачкој такође посвећивао велику пажњу проучавању историје и теорије политичке економије, у вези с чим се код њега већ развило интересовање за изучавање проблема финансија.

Као резултат, Билимовић је 1906. године објавио брошуру *Немачки научник о руско-јапанском рату и руским финансијама* [Билимович 1906]. Ово дело је приказ књиге о проблемима финансирања Руско-јапанског рата великог немачког специјалисте за међународне финансије професора Карла Хелфериха (Karl Theodor Helfferich). У свом приказу патриот Билимовић с осећањем дубоког задовољства препричава мишљење немачког финансисте да је, без обзира на све неуспехе руског оружја – предају Порт-Артура и пропаст флоте у Цусимској бици – Русији било лакше да добија кредите на међународним финансијским тржиштима него Јапану. Главни разлог лежао је у томе што су кредити одобравани у целини на основу економске снаге земље, која је у Русији била неупоредиво већа него у Јапану. У закључку Билимовић је истицао да се ипак главно бreme рата у таквим случајевима у основи сваљује на народе ратујућих земаља, а народе и Русије и Јапана у већини су чинили у то време сељаци. И моћ Русије такође се заснивала, пре свега, на сељацима, у основи на њихов рачун спроводила се и Витеова индустријализација и рат на Далеком истоку. Билимовић је предлагао да се реформише финансијски систем у смеру олакшања положаја сељака, закључивши своју књигу следећом тврдњом, тј. предлогом:

„У томе што финансијски систем Бунгеових претходника не штеди сељаштво и крију се његови суштински недостаци... Реформа опорезивања с пребацивањем већег дела пореског оптерећења на горње слојеве становништва стога и јесте један од најважнијих задатака, чије решавање ми очекујемо од државне Думе.” [Билимович 1906: 18].

Билимовић је, у духу блиском Столипину, начинио одговарајуће закључке из прве руске револуције: пољопривреди Русије потребне су опширне реформе, усмерене на формирање самосталног јаког сељаштва, неспутаног правилима општинског живота и поседовања земље. Стога у јеку столипинских реформи он, по ко зна који пут користећи сакупљено немачко интелектуално искуство, пише у годинама 1907–1908. књигу *Немачко законодавство о уређењу земљишта. Одељак општинских земаља...* [Билимович 1908], где је подвлачио:

„Русији... би било потребно да се позабави реформама општинског власништва над земљом одмах после ослобођења сељака... За земљишно уређење Русије важно је искуство других земаља, посебно Немачке.” [Билимович 1908: 14].

У исто време 1907. године он објављује истраживање посвећено искуству саме Русије: *Задаци уређења земље и законодавство уређења земље у Русији* [Билимович 1907]. Ова књига била је брзо распродата и постала је приручник за деловање многих регулатора земљишта – активних делатника столипинске аграрне реформе. У 1910. години Билимовић је објавио својеврсни наставак књиге под називом *Анализа. Прилог о уређењу земљишта* [Билимович 1910].

Једно од најважнијих питања столипинске аграрне реформе било је питање механизма постепеног преласка спахијских земаља у сељачке. Билимовић је, будући, пре свега, присталица сељачких газдинстава, ипак сматрао да у спровођењу аграрних реформи и спахијска газдинства морају да имају перспективе свог постојања и развоја. У свом раду *Како ишћати о укидању сервисушта* [Билимович 1911] он је детаљно истражио ово питање.

У то време по својим политичким погледима Билимовић је био десни конституциони демократ (кадет), који је тежио да у оквирима постојећег друштвено-економског поретка допринесе спровођењу тржишних, капиталистичких реформи у сељачкој Русији. У целини, дореволюционе погледе Билимовића врло добро карактерише следећи одломак из његових аграрних дела:

„Одређени део земље чак и у културно високо развијеним земљама мора још дуго да остане у рукама великих и средњих земљопоседника. Они уз нормалне услове дају веома вредну друштвену класу, на којој се заснива здраво локално самодржавље... Само при врло грубим и једноставним стањима друштва прерасподеле власништва могле би да буду успешно извршене у корист оних ради којих би се тако поправила његова неправилна расподела.” [Билимович 1911: 102].

Али, управо на такав пут прерасподеле власништва и пошла је бољшевичка револуција с њеним познатим *Декретом о земљи*, који је мо-

ментално укинуо не само спахијску већ уопште приватну својину над земљом и који је покопао пројекте еволуционо-буржоаског реформисања земље. За револуцијом следио је грађански рат.

ГРАЂАНСКИ РАТ И АГРАРНЕ РЕФОРМЕ

У 1918. години после пада гетманског Кијева Билимовић се упутио на југ, где се у то време формирао и прикупљао снаге Бели покрет. Њега су као вредног специјалисту-интелектуалца брзо привукли на одговоран посао у влади, такозвани Посебан савет при главнокомандујућем Оружаним снагама на југу Русије генералу Антону Ивановичу Дењикину.

Дењикин је у четвртном тому својих успомена *Есеји о руској смућњи* [Деникин 2005] неколико поглавља посветио проблемима решавања аграрног питања од стране Белог покрета, дајући довољно објективну и за страну која је изгубила достојну анализу узрока пропасти беле аграрне политике.

Испочетка се разрадом земљишног питања у Дењикиновој влади бавила комисија под председништвом десног центристе и начелника управе земљорадње Василија Колокољцева (Василиј Григорјевич Колокољцев). Комисију су раздирале противречности представника разних политичких спектра који су формирали Бели покрет. Десничарски чланови комисије свим снагама тежили су да добију време, бранећи интересе своје класе – спахија. Левичарски чланови комисије, који су се налазили у очигледној мањини (социјалисти-револуционари), као што и следи социјалистима, инсистирали су на потпуној ликвидацији спахијског земљопоседа. Центристи су тражили компромис ових двају крила, позиујући на приоритет државних интереса.

Земљишна уредба, коју је израдила комисија Колокољцева, била је по својој суштини десноцентристичка. У „уредби” спахијска земља изнад норме од 300–500 десетина (400–600 ha) продавала се добровољно или се отуђивала у власништво сељака уз одређени откуп, а при томе је сам процес отуђивања морао да буде започет тек после истека три године од обнављања грађанског мира у Русији! Дењикин је лично одбацио овај предлог. У цајтноту грађанског рата, када је црвена страна већ пре годину дана дала сву спахијску земљу сељацима бесплатно, слична *Земљишна уредба* није могла да изазове разумевање код руских сељака, а од њих се, као што је познато, и сакупљао основни војни контингент за армије обеју ратујућих страна.

Колокољцев је био смењен са свога положаја, на његово место члана Управе земљорадње и уређења земљишта, фактички положај министра пољопривреде Белог југа, био је постављен А. Д. Билимовић. Испочетка, при ступању на ту дужност, Билимовић је такође био десноцентрист који је тежио да очува спахијски земљопосед. Али, свакодневни рад у земљишној комисији Дењикина, улажење у потребе сељаштва из времена грађанског рата убрзо су убедили Билимовића у немогућност да се у целини спасе сектор спахијске економије. Управо у то време он је изјавио:

„... после највеће смутње, преживљене у годинама револуције, значајан део крупног земљопоседа мора брзо да буде пребачен у руке малих и средњих домаћина-сељака... с применом принудног отуђења земље...” [Билимович 1919: 20].

Ускоро је под редакцијом Билимовића био разрађен нови аграрни законски пројект, чије је остваривање било предвиђено да започне одмах пошто Бела армија заузме Москву. Ради обезбеђења веће законитости ресор Билимовића припремао је свој законски пројект заједно с управом правде, коју је предводио В. Н. Чељишчев, због чега је у целини пројект добио назив Билимовића–Чељишчева [Деникин 2005: 311].

Уосталом, и у оквирима овог пројекта који је постао скоро левоцентристички, претпостављало се ипак да се сачувају неке гране и делови спахијске економије.

У том процесу руске губерније делиле су се на пет група (дефинисаних по густини насељености и његовој обезбеђености земљиштем), што је омогућавало диференциранији приступ расподели земљишта. У пројекту су се подржавала робна приватнопоседничка газдинства, посебно латифундије шећерне репе. Максимум земљишта које се оставља спахијама у поређењу с претходним бројкама од 300–500 десетина смањивао се до 150–400 десетина [Деникин 2005: 317–318].

Пошто је Бели југ сматрао себе демократском територијом, пројект Билимовића–Чељишева био је објављен у штампи почетком децембра 1919. године ради широког разматрања у јавности и изазвао је ново свеопште незадовољство свих политичких страна.

Поводом пројекта негодовали су још више повређени идеолози спахија, плашећи владу изјавама да ће сада у својој позадини Бела армија добити „као додатак Махноу, још и Дубровске” [Цветков 2009: 189].

Протестовали су народњачки, есеровски кругови. Најобимнија и најдоследнија критика пројекта била је дата у чланку истакнутог народњачког аграрника А. Пешехонова, који је прорачунао да би као резултат ове реформе у европском делу Русије код спахија остало још 58 милиона десетина земље од 82,5 милиона. А сама прерасподела земље протегла би се, минимално, на седам година [Цветков 2009: 198].

Ускоро је из Сибира дошао телеграм од врховног владара Русије адмирала Колчака, веома узнемиреног несагласношћу у решавању земљишног питања на различитим територијама које контролише Бела армија. У телеграму се подвлачило да ће конкретно решење аграрног питања бити прихваћено тек после коначне победе над црвеним непријатељем. Значи, до тада Билимовићев законски пројект имао би само теоријско-академски значај.

Без обзира на све то, сам Антон Иванович Дењикин високо је вредновао рад који је обавио Билимовић и у својим есејима овако сумирао његов значај:

„Пројект Билимовића–Чељишева... представљао је покушај спровођења грандиозне социјалне реформе, и ако би био остварен до рата и револуције, у еволуционом следу, законским актом монарха, постао би

почетак нове ере, без сумње, предупредио би револуцију, обезбедио би победу и мир и избавио би земљу од невиђеног разарања. Али, од тог времена клатно народних покрета отишло је далеко у страну, и нови закон не би могао више да има никакав утицај на догађаје, и у сваком случају као оруђе борбе био би потпуно неприкладан.” [Деникин 2005: 334].

Нажалост, либерално-буржоаски аграрни правац каснио је са својим реформама до револуције, тим више он није успевао да надокнади губитак темпа у муњевитом грађанском рату. На крају 1919. године фронтови белих брзо и неповратно су се померали уназад и на југу и на истоку Русије.

Истраживач историје белих аграрних реформи В. Цветков тако описује судбину Билимовића и његовог ресора у време разарања и катастрофе белог лагера:

„После распуштања Посебног савета у децембру 1919. године Билимовићева Управа земљорадње и уређења земљишта изгубила је свој владајући статус. У време хитне евакуације белих из Ростова није чак био обезбеђен транспорт за архив и другу имовину управе. Само у двама вагонима, добијеним захваљујући снажљивости и храбрости Билимовића, биле су одвезене породице службеника ресора, а готово сви папири су уништени.” [Цветков 2009: 241].

Билимовић је заувек напустио професионалну политичку делатност отпутовавши у фебруару 1920. године у Југославију, где се изнова и заувек вратио професорском научно-педагошком раду. Али, у идејној борби с бољшевизмом Билимовић се није предао.

Ускоро, у 1921. години, у утицајном емигрантском часопису *Руска мисао* био је објављен програмски чланак Билимовића „Власништво и сељачки покрет” [Билимович 1921], у чијим је тезама фактички предлагао алтернативу радничко-бољшевичком покрету. Као што је он често чинио, позивајући се на ауторитет високоучених Немаца, Билимовић је наводио Зомбартову класификацију, по којој је свака класа која се уздижала ка власти имала своје идеолошко уређење – поглед на свет: код аристократије то је био феудализам, код буржоазије која је победила аристократију то је био капитализам, код тада уздижуће радничке класе – то је социјализам. И чинило се да ништа није могло да заустави раст и победу ове идеологије новог уређења. Али био је, по Билимовићевом мишљењу, још један социјални слој који се уздиже у свету XX века: то је сељаштво, и за њега мора да буде разрађена сопствена идеологија која би морала да се супротстави идеологији пролетерске диктатуре. Идеологија сељака морала би да се заснива на њиховом праву својине на земљу, оваплоћеном и развијеном у политичким и културним организацијама сељаштва [Билимович 1921: 17].

Ове Билимовићеве тезе умногоме одговарају духу захтева многих аграрника-идеолога тог времена, довољно је овде поменути, на пример, радове А. В. Чајанова [Чаянов 1920] и С. С. Маслова [Маслов 1922]. Али, светска историја на крају крајева није пошла у страну развоја сељачке цивилизације, на посебно драматичан начин било видљиво на примеру

Совјетске Русије. Билимовић ће се вратити синтетишћућем осмишљавању путева сеоске Русије тек после неколико деценија, на завршетку своје академске каријере, пред крај 1950-их година.

ЕРА ПЕТОГОДИШЊИХ ПЛАНОВА У СЕОСКОЈ РУСИЈИ

„Несумњиво, у развоју рударства и металургије, у стварању развијене машиноградње и, посебно, у расту војне индустрије, совјетске индустрије уз све дефекте совјетске привреде оствариле су значајне успехе. То је било управо оно што је потребно комунистичкој партији. Ипак, они су то постигли на рачун пољопривреде, на рачун хармоничности целе народне привреде, на рачун људских услова живота становништва. Некад ће доћи време да се ипак ти рачуни.”

[Билимович 1959: 27]

Једна од најфундаменталнијих економских књига Билимовића зове се *Ера петогодишњих планова у привреди СССР* [Билимович 1959]. Два тома ове књиге објављена су 1959. године у Минхену и садрже детаљну анализу совјетске теорије и праксе планирања, критику совјетске статистике, а такође анализу политекономских идеја комунистичког руководства и резултата које су они постигли. Ова књига била је написана на основу прегледа практично свих аутору доступних, како совјетских тако и иностраних издања о економији СССР, стога је она испуњена опширним конкретним економским материјалом који је Билимовић обрадио у облику, пре свега, многобројних и детаљних табела које карактеришу гране и динамику народне привреде СССР. Кључне бројке и економске догађаје социјално-економског живота СССР подвргао је Билимовић посебно пажљивој и детаљној анализи.

Појам „ера” Билимовић је применио за период петолетки зато што је сматрао да се период планирања по петогодиштима у СССР завршио пред крај 1950-их година, и значи наступају нова времена у совјетској економији. Сам Билимовић је то своје предосећање објашњавао на следећи начин:

„У последње време догодиле су се крупне промене у совјетској привреди и економској политици совјетске власти. Била је реорганизована управа индустријом и грађевинарством, учињен је коренит прелом машинско-тракторских станица и измењен поредак достављања држави пољопривредних производа. Најзад, сама шеста петолетка прекинута је пре истека рока и уместо ње објављен је прелазак на седмогодишњи план. Тиме је завршена ера петогодишњих планова и можда начињен биланс целе те епохе совјетске привреде.” [Билимович 1959: 3].

У наведеном одломку пажњу на себе скреће посебан значај који Билимовић придаје, пре свега, великим променама у пољопривреди СССР, као основним индикаторима радикалних економских промена које су се одразиле у увећању стратешког интервала планирања на седам година.

Овде уопште треба подвући да иако Билимовићева анализа проди-ре у све сфере и гране народне привреде, он је ипак управо аграрној сфери и њеним гранама посветио посебну пажњу. Више од трећине његове књиге посвећено је, фактички, еволуцији пољопривреде под дејством петолетки. Разлог такве пажње према аграрној економији ми видимо не у некаквој субјективној наклоности аутора селу, већ у његовом објективном признању неспорне чињенице да је од прве петолетке до прве седмолетке значај пољопривреде за економију СССР био огроман и умно-гоме су управо на рачун села постизани раст и модернизација совјетске земље у целини.

Структура поглавља Билимовићеве књиге је логична и лаконска.

У првом делу књиге, у њеним првим трима главама, дат је историјски преглед о совјетским петолеткама, набројане су њихове карактеристичне особености и, такође, проанализирани методи совјетске статистике. Осталих шест глава првог дела посвећено је доследном разматрању сваке од шест петолетки.

Цео други део књиге посвећен је анализи аутору савремених догађаја повезаних с превременом трансформацијом шесте петолетке у нову прву (и као што ће историја показати – једину) седмолетку.

Пре него што кренемо на анализу совјетске пољопривреде, дату у књизи, кратко ћемо окарактерисати однос Билимовића према историји, теорији и пракси совјетске планске привреде уопште.

Билимовић је издвојио 10 основних црта петолетних планова. Ти планови су: 1. *Тоштални*; 2. *Партијски*; 3. *Централистички и бирократски*; 4. *Принудни*; 5. *Технокрајски*; 6. Планови су на идеолошком речнику хармонични а у стварности оштро *дисхармонични*; 7. Планови су у својој основи прожети милитаризмом; 8. Плански задаци нису чврсте норме у том смислу да се не могу нарушавати „на доле”, али се могу (и то се поздравља) нарушавати „на горе”, у страну превишења задатака; 9. Планови су *шећобни* за становништво. Како објашњава Билимовић: „милиони људских живота били су принети у жртву Молоху петолетних планова. У таквом обиму ниједна власт у целој историји човечанства није захтевала од свог становништва жртве за постизање циљева које је она поставила” [Билимович 1959: 30]. 10. Главни циљ свих петолетних планова је – светска победа комунизма.

Руковођење планирањем чак и за саме совјетске вође показује се као ирационално тегобан и опасан процес. Тако Билимовић истиче да су током шест петолетки осам пута промењени председници Госпланова, смењивани са својих дужности, по правилу, волонтаристички непредвидиво. Двојица од њих, Межлаук и Возњесенски, били су погубљени.

Током више од тридесетогодишње историје петолетки издвојио се њихов главни недостатак – непрекидна и тотална бирократизација процеса народнопривредног планирања. Билимовић истиче да се већ пред рат на почетку треће петолетке Госплан претворио у гигантску фабрику планирања, а на крају 1950-их совјетска економија све очигледније окштава у хијерархијском панциру планских органа, од планских одеље-

ња предузећа до планских института Совмина (совјетског министарства). Као резултат, истиче Билимовић, променила се сама душа петолетних планова.

„Од ’стваралаца епохе’, који усредсређују на себе пажњу совјетске власти, поставши њен понос и предмет дивљења у свим земљама света, петолетке се претварају у бирократске шаблоне... Непостојање у совјетској привреди ма како утицајног приватног сектора, потчињавање целог механизма производње и расподеле јединственом партијском руководству изродили су у совјетским привредним плановима одумирање сваке независне научне и практичне проблематике. У плановима неподељено влада директивно, не народнопривредно већ ауторитарно политичко начело.” [Билимович 1959: 32].

Прелазећи на карактеристике сваког петолетног плана посебно, Билимовић истиче да је свакој петолетки совјетска власт придавала особит идеолошки значај, особити идејни циљ.

Тако је први петолетни план (1928–1932) био усмерен на такозвану „изградњу фундамента социјализма” у земљи која се заснивала на форсираном развоју грана тешке индустрије на рачун грана лаке индустрије и пољопривреде. Као последица, истиче Билимовић, испочетка су плански показатељи раста пољопривреде и лаке индустрије били нижи од показатеља раста тешке индустрије и чак су се и ти показатељи испољили као недостижни, а у пољопривреди је у време прве петолетке производња непрекидно опадала, посебно катастрофално у сточарству. Као резултат, крај прве петолетке за многе сеоске регионе означен је чудовишном глађу 1932–1933.

Како истиче Билимовић, последице ове глади „... обојиле су у злокобну боју све следеће совјетске петолетке и од њих се нисмо избавили до данашњег дана. У првој петолетки били су положени основни узроци тог катастрофалног стања пољопривреде, поводом кога су подигли узбуну најпре Маљенков, а затим Хрушчов на пленумима ЦК КПСС 1953. и у наредним годинама.” [Билимович 1959: 51].

Уосталом, ипак је један плански показатељ за пољопривреду не само испуњен већ и премашен. То је процент стварања и раста колхоза и совхоза. На крају прве петолетке совхоза је створено три пута, а колхоза шест пута више од првобитне предвиђеног броја у првом петолетном плану. Тај пораст великих колективних облика земљорадње био је постигнут мерама чудовишног насиља над сељацима. То насиље довело је, као прво, до тријумфалног раста предаје жита и других пољопривредних производа држави јер је властима кроз апарате совхоза и колхоза било ефикасније да отуђује производе сељачког рада у своју корист. Као друго, то се одразило на динамику броја сеоског и градског становништва СССР. Број сеоских житеља у првој петолетки није се повећао, чак се унеколико смањило због масовног одласка сељака у индустријализујуће градове; они су бежали од ужаса колективизације, а такође и као резултат глади 1932–1933.

Као треће, прва петолетка нанела је смртни удар слободи и предузимљивости породичног сељачког рада, репресирајући и раскулачујући најсамосталније сељаке, утерујући све сељаке у бирократску власт колхоза и совхоза.

Идеолошка особеност друге петолетке (1933–1937), истиче Билимовић, постаје обећање да се током њеног трајања изгради у основи социјализам, што се морало одразити на одређеном подизању животног стандарда радних људи. Да би се дошло до тог одређеног успона, донекле су биле смањене стопе раста тешке индустрије и донекле повећане стопе раста лаке индустрије, а такође су били постављени задаци повишења раста пољопривреде, између осталог и на рачун остављања неких могућности развоја личног допунског привређивања колхозника. Иако се на крају друге петолетке већ 96% сељака нашло у совхозима и колхозима, ипак су се нажалост плански показатељи раста пољопривреде поново показали као недостижни, а попис становништва спроведен 1937. године показао је да су пропали и планирани показатељи значајног раста броја становника. То је изазвало посебан гнев Стаљина који је репресирао статистичаре-демографе, захтевајући спровођење новог пописа који је у значајној мери био фалсификован у смеру повећања бројности становништва ради удоваљавања вођи.

Трећа петолетка (1938–1942) била је прекинута започетим ратом с фашистичком Немачком. Али, и њено остваривање у прве три године показало се као дисхармонично искривљеним, као прво, сталним уношењем коректива у смеру милитаризације економије уочи светског рата, а такође утицајима „малих” ратова СССР на Далеком истоку, у Пољској и Бесарабији, и најзад у Финској, иако је управо захваљујући овим ратовима формално у статистици совјетске пољопривреде био истакнут раст обрађених површина и повећање броја стоке, остварених пре свега на рачун присаједињења совјетској држави балтичких земаља, Пољске и Бесарабије.

Трећа петолетка такође је обележена новим налетом совјетске власти на личне допунске поседе колхозника, који се састојао у смањењу окућница. Задаци треће петолетке били су као никада амбициозни – достићи и престићи капиталистичке земље по показатељима основних врста производње индустрије и пољопривреде по становнику. Совјетска власт се жалила да је Други светски рат онемогућио испуњење планова треће петолетке. Али, током три предратне године треће петолетке у области пољопривреде значајно смањење разлике у производности рада између СССР и западних земаља није се десило, иако је по показатељима снабдевености села тракторима и комбајнима у тим годинама Совјетски Савез заједно са САД дошао међу очигледне светске лидере. Али, по ефикасности коришћења своје пољопривредне технике СССР је једнозначно заостајао за САД.

Четврти петолетни план (1946–1950) као свој основни идеолошки задатак поставио је, као прво, достизање у целини предратног нивоа производње, а у неким кључним и стратешким облицима производње и

значајнији раст. Он се карактерисао, пре свега, смањењем официјелно публикованим статистичким подацима – одражавао се почетак хладног рата, подизање гвоздене завесе. У области планирања пољопривреде план је био, истиче Билимовић, као и обично ортодоксно противречан. С једне стране, у том периоду је декларисано извесно минимално ублажавање у области личног допунског привређивања. С друге стране, окућнице колхозника појачано су опорезоване. С треће стране, спроводиле су се идеје индустријског укрупњавања колхоза и совхоза, подизања на њиховој основи чак и посебних агрограда (ову организационо-идеолошку компоненту посебно је подржавао тадашњи партијски куратор пољопривреде Н. С. Хрушчов). И, најзад, у годинама четврте петолетке отпочео је 1948. године такозвани велики стаљински план преображавања природе. Ако је у области индустрије он био обележен подизањем великих хидроелектрана и копањем канала типа Волга–Дон, у пољопривреди су сељаци бацили на подизање шумских појасева дугих хиљаде километара, а такође и на копање језера и изградњу локалних хидроелектрана. Све те мере обећавале су у догледно време победу над сушом у централним и јужним рејонима СССР, а у целини стварање на совјетској територији стабилније и погодније климе за пољопривреду. Као што истиче Билимовић, тек што је Стаљин умро, а његов разорно амбициозни план поковања природе његови наследници прећутно су напустили.

Иако је испочетка пети петолетни план (1951–1955) настављао неизменљиву стаљинску линију на појачање диспропорција између тешке индустрије и осталих грана, укључујући овде и пољопривреду, дословно после Стаљинове смрти у марту 1953. његови наследници су отворено подигли узбуну поводом тешког положаја пољопривреде. Маљенков и Хрушчов су 1953. и 1954. године иницирали у вишим совјетским форумима прихватање суштинских промена у пракси планирања и организације пољопривреде. Маљенков је у говору на V сесији Врховног савета августа 1953. г. поставио задатак „оштрог подизања” потрошње широких маса. У развоју ове паролу септембарски пленум 1953. донео је поводом Хрушчовљевог реферата одлуку „О даљем развоју пољопривреде СССР”, а фебруарско-мартовски пленум 1954. донео је такође поводом Хрушчовљевог реферата одлуку „О даљем повећању производње жита у земљи и о освајању ледина и запарложеног земљишта”.

Билимовић истиче да су донете мере заиста суштински олакшале свакодневицу и прехранбену обезбеђеност становника како села тако и града. Али, показатељи раста пољопривреде који су планирани већ при Маљенкову и Хрушчову ипак су се такође показали као недостижни.

Као веома проблематично с гледишта стратегије пољопривредног развоја изгледало је Билимовићу форсирано освајање ледина на рачун запуштања и стагнације пољопривредног земљишта европског дела Русије.

Шести петолетни план (1956–1960), истиче Билимовић, био је први план који је састављало, прихватило и остваривало послестаљинско руководство. За даље реформисање пољопривреде овде је посебно била велика улога Хрушчова, који је брзо преузео иницијативу првог аграр-

ног реформатора од Маљенкова, одстранивши га почетком петолетке од власти. Анализи тог плана (који је на крају остао незавршен, одбачен и замењен 1958. године седмолетком) Билимовић је посветио посебно велику пажњу.

Дакле, послестаљинско руководство, предузевши низ мера за стимулisaње пољопривредне производње, добило је стварно повећање раста аграрне производње. Међу мерама које стимулишу развој пољопривреде, главни правац било је повећање државних откупних и набавних цена пољопривредних производа. Ипак, раст аграрне економије био је изузетно неравномеран. Најбрже је дошло до повећања производње жита, умногоме захваљујући првим жетвама на лединама, тако да је принос жита од 1955. до 1957. порастао са 100 на 120 милиона тона. Сточарство се на том фону развијало мање успешно. Брже од других резултате је постизало свињогојство. У вези с тим Билимовић истиче фатално заостајање сточарства од земљорадње у СССР на следећи начин:

„Сточарство је најслабији део совјетске пољопривреде. То је природно, јер у бирократско касарнској совјетској привреди лакше је добијати неопходне калорије у житу, него претварати их у финији облик меса и млека. А и сачувало се совјетско сточарство у значајној мери захваљујући индивидуалним газдинствима колхозника, у којима се одражавала лична заинтересованост индивидуалног сопственика. Подаци о броју стоке у последњим годинама толико су непотпуни, неупоредиви и противречни, по њима је тешко сачинити тачнију представу о стварном броју стоке.” [Билимович 1959: 234].

Што се тиче непотпуности података и њихове противречности, Билимовић истиче да се у време Хрушчова може видети нова фаза совјетске статистичке фалсификације података, умногоме повезана с многобројним импулсивним изјавама Хрушчова који је у зависности од свог темперамента користио најразличије показатеље и бројке. А за њихово даље учвршћење хтела – не хтела била је принуђена да се уклапа цела совјетска статистика.

Уопште, хрушчовском маниру управљања пољопривредом Билимовић је посветио у свом раду посебан иронично-заједљив пасаж:

„Карактеристична су поновна обраћања Хрушчова радницима у пољопривреди с ултрадилетантским, у њиховој наивној детаљизацији, агрокултурним поукама. О чему се само не говори у њима!

О дубини орања и стављања семена, роковима и нормама сејања, ђубрењу „по методу академика Лисенка”, о лупину на зеленом ђубриву и заузетим угарима, о парадајзу, краставцу, плавом патлићану и другом поврћу, о „првом прашењу младих свиња”, аутоматским валовима и, наравно, о кукурузу и кукурузном силосу, о „приступу с љубављу ка тој култури”, недопустивости прихрањивања кукуруза при корену „испод копита”, о „ликвидацији јаловости женки и спаривању оваца”, „храћењу кукурузом оваца и приплода”, „овчјим торовима и топлим баракама за стоку”, о томе да захтев за коришћење угара за зелено сточно биље и кромпир не треба примењивати свугде већ само у влажним рејонима, у

сувим треба чувати црни угар (очевидно, не онолико колико су усрдни партијски, совјетски и пољопривредни органи приморавали свугде на заузимање угара, као што су свугде приморавали да се сеје кукуруз). Даље иду захтеви „не давати сувише много подмлатка у месокомбинате”, јер је он потребан за стајско ђубриво, узгајати више свиња „не као масну свињетину већ као мање мастан бекон”; на истом месту налазимо испад против окућница: „даљи раст броја стоке мора да се одвија пре свега у колхозима и совхозима, јер је пракса рада са свом уверљивошћу доказала предност вођења крупног газдинства ради брзог увећања производње укупне и робне (то је главно!) производње сточарства”. На саветовању напредних пољопривредника у Минску (1957) Хрушчов иступа као спахија који се обраћа својим кметовима или, тачније, као начелник арачке-јевских насеља својим кантонистима. Он грди лењивце и дели награде успешнима, опева кукуруз (остављати семе на југу на 10–12 сантиметара, а на северу и у Белорусији на 5–6 сантиметара, сејати у јамице и додавати тресетну смешу по методу Т. Д. Лисенка), шири причу о свињама и кромпиру („не ископавати, што је скупо, него остављати у пољу и свиње ће га саме узимати”). [Билимович 1959: 196-197].

И најзад, Билимовић истиче ватрену тежњу Хрушчова којом он хипнотише и себе и околину – стићи у најскорије време Америку по производњи меса, маслаца и млека по становнику.

„По производњи млека Хрушчов обећава да се то оствари већ у 1958, по производњи „маслаца још се треба напрегнути”. С месом пак много је горе и Хрушчов припрема себи одступницу: „Неће бити никаква трагедија ако, на пример, у 1960. будемо могли да стигнемо Америку по производњи меса. Можемо дозволити неко одлагање, неће бити лоше ако решимо тај задатак и у 1961. години.” [Билимович 1959: 197].

У вези с тоталним такмичењем између СССР и САД, и не само у пољопривреди, Билимовић наводи следећу табелу упоредних промена динамике најважнијих грана националног дохотка СССР и САД у протеклом периоду приближно првих пет петолетки:

	СССР		САД	
	1928.	1955.	1929.	1955.
Пољопривреда, шумарство и риболов	42	28	9	5
Индустрија, рударство и грађевинарство	28	40	34	40
Транспорт и везе	7	9	9	7
Трговина, услуге и управа	23	23	48	48
	100	100	100	100

У табели се види да је специфична тежина пољопривреде у СССР средином 1950-их година била пет пута већа него у САД, иако се и значајно смањила у ери петолетки. Специфична тежина индустрије непрестано је расла и фактички се изједначила са САД. Транспорт је имао приближно исти значај, а учешће трговине и услуга у структури националног

дохотка СССР остало је, као што је и било, два пута ниже од одговарајућег учешћа у националном дохотку САД [Билимовић 1959: 258].

Билимовић се скептички односио према еуфорији совјетског сустизања Америке. „Но, претпоставимо чак да ће се то десити” – не једном је у овом и у другим својим каснијим радовима хипотетички допуштао Билимовић – „Допустимо да смо стигли Америку. Тријумф. Море чланака, стотине хиљада митинга, милиони говора... И шта онда. Јер, тиме ишчежава онај допинг, којим су шибали људе.” [Билимовић 1959: 262].

Што се тиче даљих стимула, Билимовић је с немиром истицао да је хрушчовско руководство пред крај 1950-их година све јасније водило ствари ка пооштравању развоја великих државних форми привређивања, гушећи при томе кооперативно-колхозни и допунско-окућнички сектор сеоске економије. Изнова се тврдило да су совхози главни правац развоја совјетске пољопривреде, при томе су многе колхозе реорганизовали у совхозе, изнова је почињало идеолошко економско насртање на личне окућнице сеоских житеља. Уосталом, управо што се тиче колхоза, с њима су спровођене значајне и неједнозначне трансформације.

Управо у то време Хрушчов доноси одлуку о продаји технике машинско-тракторских станица колхозима. Треба рећи да је та одлука сазревала у совјетској пољопривреди одавно и стога Билимовић посвећује скоро цело поглавље своје књиге разматрању како предисторије тако и новије историје овог питања.

Као што истиче Билимовић, МТС (машинско-тракторске станице) нису биле принципијелни изум совјетске власти и до револуције у Русији су постојала специјална машинска кооперативна друштва која су пружала своје услуге сељацима. Прва совјетска МТС инжењера-агронома Маркевича умногоме је била створена на основу заиста узајамно корисних кооперативних односа са сељачким газдинствима њених села у 1928. години.

Друга је ствар што су у совјетским петогодишњим економским режимима МТС постале најважнији инструменти политичко-економске и технократске контроле партије над процесима агропроизводње на селу. Колхози су фактички упали у кабалну зависност од технике коју им пружају монополистичке МТС, плаћајући за њу на нееквивалентан начин. Пројекти предаје технике МТС колхозима појављивали су се још у годинама прве петолетке, али Стаљин и његово руководство природно су одбацили све сличне предлоге, плашећи се да испусте контролу над селом. Билимовић детаљно претреса и писмо Венжера/Сањине Стаљину с тим истим предлогом – продаје технике МТС колхозима – и Стаљинов одговор заснован на ортодоксним софизмима предности државне својине у односу на мање прогресивну колхозну својину.

И тада, истиче Билимовић, не одједном већ постепено, после неколико година, и уз то значајно унаказивши првобитни предлог Венжера/Сањине, Хрушчов је ипак ступио на пут продаје технике МТС колхозима. И доста умешно пронашао за то како теоријске тако и практичне основе. У име јачања социјалистичке својине и повишења ефикасности

организације социјалистичког рада, држава је колхозима продавала технику МТС скупо и на рачун недељивих колхозних фондова. Билимовићев коментар реформи овакве врсте био је саркастичан и суров:

„Предаја „технике” колхозима одвија се тако користољубиво, с таквим органским непријатељством према и најмање економски независном сељаштву и с таквим новим нападом на његову, сада колхозну, својину, да је још само питање није ли цела реформа ишта друго до „стризање те вуне” којом су на једвите јаде у последњим годинама почели да обрастају неки колхозии...

Ако се одбаци сва хрушчовска демагогија, онда неукрашени мотив звучи сасвим јасно: „ми вам продајемо наше машине – оне нису нове и њихова цена није мала, ипак оне су вам потребне. Али, поред исплате вашим новцем, ви ћете нам уплатити за њих још једно: све што ви купујете од нас, и све што ви имате или ћете имати, постаје од сада наше.” Квалификацију таквог посла треба тражити у кривичним кодексима.” [Билимович 1959: 244].

У закључној глави своје књиге Билимовић се бави питањем зашто је совјетско руководство на крају 1957. године пошло на кардиналне промене у планирању, не завршивши 6. петолетку, објавивши реализацију новог седмолетног плана?

Сам аутор није спреман да да тачан одговор на загонетку преиспитивања рокова и праваца кремљовских планова. Одговор који се за њега налази на површини јесте: тешкоће у реализацији планова 6. петолетке су и довеле до њеног одбацивања, до успостављања удаљенијих рокова испуњења седмолетног плана. Официјелно објашњење власти да је у вези с открићем нових природних налазишта гвоздене руде под Курском, нафте и других руда у Сибиру потребно стратешко преиспитивање укупног развоја производних снага земље које се убрзано премештају на Исток, чини се Билимовићу сувише уопштавајуће разводњеним. Покушавајући да анализира промене у гранском раскораку које ће са собом повући седмолетка, Билимовић обраћа пажњу на убрзани развој хемијских грана и уопште грана високих технологија, који је прокламовао Хрушчов. Хрушчов је пред крај 1950-их одједном страсно почео да говори о хемијским полимерима, синтетичким влакнима и чак примамљивим перспективама производње јефтиних бунди и капа од вештачког синтетичког крзна ради непрестаног повишења животног нивоа радних људи.

Билимовић ни овде није могао да се уздржи од ироније, истакавши:

„До данас је многострани Хрушчов иступао у улози специјалисте за земљане лонце, кукурузни силос и кисељење купуса, сада он иступа у улози специјалисте за хемију и у новој улози крзнара.” [Билимович 1959: 255].

А поред смеха – тврдио је Билимовић – иза развоја високих хемијских технологија морају наравно да стоје опет као исти и пре свега интереси војске, с њеним стремљењем да достигне одлучујућу предност у сукобу с Америком – само се планови такве врсте у СССР и остварују, по правилу, без посебних поремећаја.

Што се тиче пољопривреде, перспективе њеног развоја у седмолетки изгледале су веома магловите у светлости официјелних показатеља и изјава, сасвим бравурозних, које обећавају да се брзо достигне Америка, али неубедљивих с гледишта реалног стања совјетског села. Не прихватајући проблематичне бравуре совјетских руководицаца о будућности совјетског села, Билимовић се на крају своје књиге поново обратио прошлости, и уз помоћ уопштавајућих статистичких табела, једноставно свео опште квантитативне резултате значаја совјетских петолетки за привредне гране уопште и за пољопривреду посебно. Резултати за село показали су се као узнемирујући и неутешни. Наведимо овде закључан опширан статистичко-аналитички цитат из Билимовића:

„Док је производња тешке индустрије порасла од 1913. до 1957. године 9–11 пута (сирово гвожђе и нафта), до 110 пута (електрична енергија), а од 1928. године, тј. од почетка планске ере, од 8–11 до 42 пута, производња лаке индустрије, коју у нашој табели представљају памучне тканине, порасла је за то време свега 2,2 и 2,1 пут.

У области, пак, пољопривреде укупна жетва жита повећала се од 1913. до 1955–1957 (у просеку) само за 36% и од 1928, када је жетва званично била мања од дореволюционе, она је порасла за 49%. То чини за период од 42 године од 1913. до 1957. просечан годишњи пораст од свега 0,73%. И то, без обзира на стотине хиљада трактора и комбајна, на повећање територије и на освајање ледина.

Још горе је у то време било с приносима пшенице. Од 1913. до 1955. године они су се смањили за 7%, а од 1928, када је принос био нижи од дореволюционог, он је остао непромењен. Чак и ако се узму просечни приноси за 1955–1957, када су већ деловале мере донете ради повећања катастрофалног положаја совјетске пољопривреде, онда се у то време принос повећао у односу на 1913. само за 1%, а од још нижег нивоа 1928. године само за 9%. Међутим, приближно у то исто време (од 1909–1913. до 1953. године) принос жита у Западној Немачкој порастао је за 29%, у Француској за 44%, у Шведској за 31%, а у Финској чак за 89%. Чиста жетва пшенице по становнику услед пораста становништва током тог дугог периода од 1913. до 1955. године према приближним прорачунима *ојџао* је за 8% и од 1928, када је принос по становнику био готово за 8% нижи од дореволюционог, он је остао непромењен. Чак и ако се узме просек за године 1955–1957, ипак је чист принос пшенице по становнику од 1913. порастао свега за 4%, а од 1928. године за 14%. После скоро три деценије свог постојања колективизована совјетска пољопривреда даје незнатно више пшенице по становнику него што је давала скоро пола столећа раније неколективизована пољопривреда Русије која се уопште није одликовала високим нивоом. Најзад, број крупне рогате стоке од 1916. до 1957. повећао се свега за 5%, а од 1928. чак је *ојџао* за 9%. По подацима зборника *Народна ђривреда СССР у 1956. ђодини*, она је од 1916. до 1957. године порасла за 24%, а од 1928. за 6%. Дакле, побеснели раст тешке индустрије, сасвим незнатан раст индустрије која производи за

широку потрошњу, и стагнација, тачније, чак опадање земљорадње и стоочарства још на почетку педесетих година.” [Билимович 1959: 256].

Билимовић је, безусловно, признавао да је у послестаљинско време и пољопривреда СССР, најзад, почела реално да се развија, али њега је узнемиравало што је тај развој био нестабилан, као и раније тешко притиснут стаљинским наслеђем бирократског и волунтаристичког управљања пољопривредом.

С аспекта нашег времена треба признати да је Билимовићева књига веома вредна синтетичка економско-статистичка и политичко-економска анализа развоја совјетске економије, у којој је дубоко истражено и показано значење трансформације сеоске сфере за живот како народне привреде тако и самог друштва у целини. Посебно вредним треба признати анализу и критику политичких и економских замисли и дејстава совјетских руководиоца, у упоређивању задатака које су они постављали и резултата које су постигли.

ПЕРСПЕКТИВЕ ПОСТСОВЈЕТСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ

„Каракићер села стварно се променио. Променио се и карактер сељака... који се у многим случајевима преобратио у квалификованог радника и често... постао више механизатор него традиционални орач. Ова трансформација ће се појачавати, ако се смена совјетског режима задржи.”

[Билимович 2006: 129]

Последња књига А. Д. Билимовића *Економско уређење ослобођене Русије* (1960) [Билимович 2006] била је посвећена перспективама привреде и друштва постсовјетске Русије. Ова књига је постала фактичко интелектуално завештање аутора руске економске науке, и, по нашем мишљењу, његово је најдубље дело.

Одговору на питање „Зашто се треба бавити питањима будућег уређења Русије?” посвећен је уводни одељак књиге. И овде, од првих редова, аутор сам упозорава: „Говорити о економској или некој другој страни будуће Русије веома је тешко... треба још доказати право, целисходност и утолико пре потребу да се бавимо питањима будућег уређења Русије. Јер против тога се наводи цео низ приговора.” [Билимович 2006: 89].

„Против” је био сам дух времена на граници 1950–1960-их година. То је било време непрестаног совјетског политичког, економског, технолошког раста. СССР је у то време изгледао као никада стабилна и динамична држава, и, као што признаје сам Билимовић, у таквој ситуацији често су чак противници Совјетског Савеза сматрали некорисним погађати како, када, због чега може да пропадне совјетски режим и шта би могло да га смени у Русији. Па ипак – инсистира Билимовић – „историја Русије не може да се заврши с большевицима, пре или касније у њој ће наступити нова посткомунистичка ера” [Билимович 2006: 89]. Али на-

равно, Билимовић пише пре свега за емигрантски аудиторijум, за противнике совјетске власти. Тој средини, која гаји антокомунистичку друштвену мисао, он упућује прекор: „Ми смо сувише окренути ка прошлости, сувише мало тежимо да разматрамо будућност... Ми чак нисмо нашли времена да напишемо нешто своје антикомунистичко, слично *Шша да се ради* Чернишевског или Лењина. Није написано ништа систематско чак слично прогнозама и заветима Д. И. Менделјејева... Руски антикомунисти сувише често су утописти и сувише ретко реалисти”. [Билимовић 2006: 91]. Ипак, колико је могуће бити реалист, предвиђајући будућност? За то је, по мишљењу аутора књиге, слично шахисту који одабира основне стратешке варијанте развоја партије, потребно проанализирати главне могуће комбинације политичког и социјално-економског развоја Русије. Овде А. Д. Билимовић предлаже својеврсни алгоритам тестирања историјских раскршћа будућег развоја Русије. Прво раскршће: 1. Совјетска власт ће се одржати дуго; 2. Совјетска власт ће пасти брзо. У развоју догађаја од прве ка другој варијанти такође су могућа два основна правца:

Комунизам продужава своју експанзију у свету – „пузи као рак” до своје победе светске револуције, после чега ће се држати дуго, на основу нове редакције азијског начина производње. Али, тврди упорни Билимовић, и светски комунизам неће бити вечит, исто као што се нису показале вечитим ни древне азијске деспотије. И више од тога, у најпомамнијој експанзији комунизма Билимовић је прозрео његову сопствену смрт. Ова експанзија слична је „пожару”, „који спаливши све иза себе мора да се пробија на нова места за ново гориво, да се не би угасио”. Тако, када су колхози исцрпили пољопривреду европске Русије, хрушчовски комунисти нападају совхозима девичанске земље азијске Русије. На крају крајева, закључује Билимовић, такав комунистички империјализам који се шири унутра и напоље вероватно ће пасти на половини пута ка светској хегемонији под тежином сопственог расипништва и неефикасности.

Комунистички свет, са совјетском Русијом на челу, остаје у основи у својим садашњим границама, блокиран САД и западноевропским земљама. У том случају „између комунизма и слободног света одвија се такмичење у брзини: да ли ће комунизам пре освојити слободни свет или ће га пре народне масе преврнути у његовим цитаделама. Цео период овог такмичења биће период хладних или топлијих сукоба”. И овде су опет могућа два раскршћа развоја историјских догађаја:

Совјетска власт не иде ни на какве уступке у демократизацији друштвеног живота, ортодоксно верна идеји диктатуре пролетаријата.

Совјетска власт еволуционира у страну омекшања сопственог политичког и економског режима.

По Билимовићевом мишљењу, ова варијанта ће бити веома недоследна. На том путу „отопљења” сувише често ће се смењивати новим „мразевима”. У својим уступцима власт ће тежити да оставља недирнутим основе сопственог режима. Мало је вероватно, али могуће, да ће

радикални уступци довести чак до смене режима ако се као „лидер те смене покаже неко ко је изашао из редова саме совјетске власти” [Билимович 2006: 98]. Прецизирајући особитости тог маловероватног развоја догађаја, Билимовић чак користи термин „радикална перестројка”, уз коју развој догађаја који описује аутор заиста подсећа на историју социјално-политичке кризе СССР друге половине 1980-их година. „Друштво ће све више бити у опозицији ка постојећем поретку и његовом носиоцу – партијском апарату. Од власти ће постепено одлазити све најосетљивије, посебно омладина. У целом државном апарату појачаваће се деморализација уз прогресиван морални пад управљачког слоја, који је изгубио веру у своје дело, и догме на којима је изграђена власт. Све чешће ће само чланови тог слоја износити на свенародну поруку злоупотребе и злочине своје владајуће класе, који су престали да буду тајна. На крају крајева, код свргаваног режима уопште неће бити људи прожетих ентузијазмом и искрено му преданих, чак ни једноставно талентованих људи који желе да му дају свој талент и који су спремни да се боре за њега.” [Билимович 2006: 99].

Друга могућност – брз пад совјетске власти. Овде се такође разматрају све варијанте.

Преврат од горе, који ће извршити нека организована снага. По Билимовићу то је такозвано „одсецање бољшевичке главе”.

Преврат од доле – масовна социјална експлозија, народни устанак, способан да прерасте у хаос друге пугачовштине.

У свакој варијанти рушења комунистичког система, подвлачи Билимовић – брзој и дугој, „од горе” и „од доле” – новој постсовјетској власти биће веома потребан програм деловања за изградњу Русије. А опште контуре овог програма, по мишљењу аутора, ипак је могуће означити: „Ако се... одбаци неререформисани приватни капитализам, с једне стране, и марксистичко-лењинистички тоталитарни социјализам и комунизам, с друге стране, онда се изјаве које су у тим границама давали социјалисти-економисти, политички делатници, политичке и друге организације, техничари и пословни кругови, публицисти, представници старих и нових руских емиграната релативно мало међусобно разликују. У низу питања већ се искристализовало неко заједничко мишљење у односу на оптимално решење...” [Билимович 2006: 110].

Програм изградње будуће Русије мора да буде комплексан, формулисан као хијерархија вредности: религиозних, духовних, образовних, васпитних, културних, социјално-економских.

Аутор подвлачи да се у свом даљем излагању усредсређује на економска питања развоја постсовјетске Русије. Али, пре тога, у складу са системом Билимовићевих погледа мора да буде разрешено опште питање: да ли циљ стратешког курса политичког, социјално-економског и културног развоја Русије треба да буде месијанство или нормалан живот?

Билимовић крајње негативно карактерише сваки облик месијанства – десни и леви, православни и марксистички, панславистички и интернационални, идеје Бакуњина и Берђајева. Ово месијанство, по мишљењу

аутора, претворило је у очима целог света руски народ у најопаснијег империјалисту и светског агресора. Билимовићево мишљење је овакво: „Ко је дао било коме право да намеће руском народу без његовог знања нове месијанске жртве? Њега треба сачувати од жртава, а не свалјивати на њега нове тешкоће ради за њега измишљених мисија. Мој даљи рад заснован је стога на претпоставци да ће будући привредни живот Русије бити ослобођен од жртава које захтевају било какви месијански задаци. Народу је потребан нормалан живот без потреса и непотребних жртава.” [Билимович 2006: 107].

И тек после целокупног разматрања претходно описаних историјско-методолошких и културно-филозофских доминанти у схватању руског развоја Билимовић прелази на непосредно садржински део свог рада, који је насловљен као „Општи тип привредног уређења будуће Русије”.

По мишљењу аутора, постојеће економско уређење у СССР пати од неколико фундаменталних недостатака. Прво – то је одсуство слободе привредне активности, а такође бесправље и незаштићеност радних људи пред лицем управљачке бирократије, игнорисање власти елементарних потреба народних маса, бесмислено расипање природних богатстава и радне енергије људи. Проводећи даљу анализу радикалних недостатака комунистичког система, Билимовић долази до закључка да се „совјетски систем показује као груб, реакционаран, диктаторски, монополистички државни капитализам” [Билимович 2006: 109].

Каква ће бити економска самосвест народа када настане глобална криза привреде СССР? Овде, треба признати, Билимовић довољно тачно предвиђа еволуцију економских идеала и илузија савременика перестројке с краја 1980-их и с почетка 1990-их година. „Народ ће се једва окренути... с већим поверењем ка онима који га почну уверавати да совјетски систем није прави и да га треба заменити правим социјализмом. Захтеви или жеље за таквом заменом, понекад чак с позивањем на лењински НЕП... вероватно ће чешће исказивати опозиција, али уз наставак постојања совјетске власти. После смене те власти, када маске буду скинуте, предлози такве замене једва ће наићи на саосећања код масе становништва...” [Билимович 2006: 100]. Али у томе што се десило с економским самоосећањем после пада СССР, Билимовићева прогноза није се потврдила: „Ипак, смењујући совјетски социјализам, становништво ослобођене Русије неће пожелети да добије уместо њега и приватни капитализам, неограничен државном влашћу, без праведног регулисања односа између рада и капитала, који прети понављањем социјалних конфликта и социјалних бура.” [Билимович 2006: 101]. Као што ми сада знамо, народ не само да није сам с вољом прихватио приватни нерегулисани капитализам (њега нико није ни питао), већ је у постсовјетској Русији он муњевито запао у политичку апатију, грдећи постсовјетски приватни капитализам (опет с неизбрисиво израженим државним лицем), жалећи се на њега (сада већ незнано коме), али и некако му се прилагођавајући, а не ступајући с њим у принципијелну борбу.

По мишљењу сâмог Билимовића, очигледно очараног послератним растом [кејнзовске] државе благодатања (welfare state), „... стари капитализам се претворио у савремени реформисани и регулисани социјални или народни капитализам. Последњи је чак престао да буде „капитализам”, пошто утицај капитала у њему често уступа утицају рада.” [Билимович 2006: 110]. Стога и за привреду будуће Русије Билимовић види као најбољу варијанту „потпуно нову народну привреду... мешовитог типа с приватним, кооперативним и подруштвљеним секторима” [Билимович 2006: 111]. Такву привреду аутор назива „мешовити привредни систем”. По његовом мишљењу „посебно вредно у том систему је то што је за њега отворен слободан пут ка светском еволуционом одстрањивању учених тамних страна без грубих ломова, непоштовања туђих права и насиља над људима” [Билимович 2006: 110].

Стога у будућој руској економској политици Билимовић призива да се поштује разумно учешће слободе и регулисања. Али, то учешће, подвлачи аутор, мора да буде различито у разним гранама народне привреде.

Нећемо се задржавати на детаљном разматрању сваке привредне гране коју је додирнуо Билимовић. Усредсредимо се само на његовој анализи вероватних перспектива постсовјетске пољопривреде, које је Билимовић зацртао на свега неколико страна свог дела, с изванредном концентрацијом идеја и чињеница. Као показатељи ове умешне концентрације служе кључне категорије Билимовићевог поглавља: друга колективизација, променљиви карактер села, слободно коришћење земљишта, прелазни период у деколективизацији, значај мале и крупне аграрне производње у условима куповине и продаје земљишта, локално самоуправљање и локална сеоска штампа, поновна обнова уређења земљишта [Билимович 2006: 128-134].

Дакле, *друга колективизација* – за Билимовића та категорија постаје кључна с гледишта могућих перспектива развоја руског села. Изгледа, Билимовић је увео и засновао овај термин као један од првих у аграрној литератури, као што видимо још у 1960. години, фактички уочи такозване друге колективизације.

Другом колективизацијом Билимовић је назвао низ карактеристичних потеза аграрне политике каснохрушчовског периода управљања земљом, који су почели с продајом колхозима технике МТС у 1958. години, а који су се потом састојали у појачаној подршци развоју совхоза на рачун колхоза и ЛПХ (личних окућница), уопште у политици озбиљних ограничења личних окућница колхозника. Чак потпуно разумно решење да се у правима колхозници изједначе с осталим категоријама совјетских грађана, тиме што су им омогућени пасоши и превођење плаћања сеоског рада с трудодана на новац, на парадоксалан начин у условима совјетског режима доводило је до даљег расељачавања села.

Претходно притиснути специфичним совјетско-крепосним условима живота и рада, колхозници су се сада, уз пасоше и плате, брзо претварали у најамне раднике који су масовно претпостављали да што пре оду из села у градове.

Билимовић није доживео финални акорд друге колективизације – ширење политике перспективних/неперспективних села, која је доводила до крајњег пражњења села и деградације сеоске средине.

Најзад, своју аграрну политику краја 1950-их – почетка 1960-их година сама власт никада није називала другом колективизацијом. За власт је чак термин колективизација имао једини страшни и непоновљиви смисао времена великог прелома, који би било опасно и неудобно поново васкрсавати. Значење ове друге колективизације, која је за разлику од прве прошла тихо, непримећено, скоро комфортно, у друштву су спознали делимично тек у периоду перестројке и после ње, када се показало да ортодоксни рецепти либерализације села, повезани с тржишном реорганизацијом колхоза и наметањем на њихов рачун сељачко-фармерских газдинстава, неће успети зато што је село у то време било фатално расељачено и пробирократизовано.

И готово све у том периоду после перестројке почело је да подсећа на испуштене алтернативе 1960-их година. Ах, да је у то време селу дата слобода јер у њему је тада било још тако много сељаштва! И уз то су непријатним речима говорили о тој другој (готово комфортној) колективизацији.

Али, Билимовић је писао своју књигу у 1960. години, управо тада када је алтернатива стварног сељачко-кооперативног развоја још под собом имала реалну социјално-економску и социјално-културну базу.

У тезама Билимовићеви предлози могуће аграрне реформе, повезане с давањем реалне слободе житељима и радницима села, сводили су се на следеће: иако је ослобођена Русија обавезна да врати земљу у својину сељацима, она ни у ком случају *не мора даiproйсyје сељацима облике коришћења земље*, остављајући им слободан избор: сачувати колхоз или поделити његову имовину између својих чланова. Колхози очувани на тај начин морали би да буду трансформисани у стварно слободне пољопривредне кооперативе, са својим статутима, поново који успостављају обиме окућница.

Уосталом, сам Билимовић сматрао је да су у својој већини колхози били за сељаке тегобни, да би они масовно без посебног жаљења изашли из тих совјетских кооперативних производних организација. Па ипак, и без обзира на све то, Билимовић је предлагао да се у првобитно неизбежном немирном периоду не тежи форсираном распуштању колхоза од горе, већ да се покуша да се обезбеди њихова постепена трансформација, зато што би брзо растурање колхозно-совхозног система могло да доведе до раста прехранбених тешкоћа и збрке у земљи, до дезорганизације сеоске сфере, у целини опасне по живот целог друштва. И мада мало породично сеоско газдинство, по мишљењу Билимовића, јесте ефикаснија и хармоничнија форма сеоске економије него велико предузеће засновано на најамном раду, ипак би насилно форсирано ломљење успостављених сеоских института могло да доведе до непредвиђених политичких и економских последица.

Даље, иступајући за увођење приватног власништва на земљу, Билимовић је претпостављао увођење строго државне и друштвене контроле тржишног промета земље, која ће спречавати могућу спекулацију земљом. У том питању он је предлагао да се не узима пример Америке, где је спекулација земљом од стране крупних капиталистичких играча довела до разноразних и тешких социјалних и еколошких противречности.

Успешно настајање и развој сељачко-породичног газдинства, по идеји Билимовића, неће бити могуће без развоја специјалног сеоског државног и кооперативног кредитирања, настајања самосталног самоуправљања с локалном независном штампом и, најважније, са спровођењем новог уређења земљишта у интересу сељачких газдинстава. Најзад, план који је представио Билимовић изгледа сувише идеализовано органски. Иако је у 1960-им годинама у СССР стварно било много сељака који су желели и били способни да се упусте у развој сопствених породичних газдинстава, ипак је већ у то време на селу била велика улога како локалне тако и централне бирократије, способне да у своју корист поквари сваку органску замисао аграрних реформи, у постсовјетским условима такође је било могуће очекивати заоштравање противречности између града и села поводом из времена НЕП-а познатих маказа цена на штету пољопривреде и, најзад, тржишне реформе на селу поговарале би и расту социјално-економске диференцијације, проблема о коме у својим прогнозама Билимовић фактички није рекао ни речи. Али, у сваком случају, горе од свега било би пропустити време у коме се у руском селу мењао сељачки карактер самосталног домаћина психологијом најамног сеоског радника.

ЛИТЕРАТУРА

- Билимович, Александр Дмитриевич. *Экономический строй освобожденной России*, Москва: Наука, 2006 /Мюнхен: Издательство Центрального объединения политических эмигрантов (ЦОПЭ), 1960.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Крестьянский правопорядок по трудам местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности*, Киев: 1904.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Отчёт за первый год заграничной командировки*, Киев: 1906.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Немецкий учёный о русско-японской войне и русских финансах*, Киев: 1906.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Германское землеустроительное законодательство. Раздел общинных земель*, Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира АО печ. и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1908.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Землеустроительные задачи и землеустроительное законодательство России*, Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, акц. АО и изд. дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Разбор. Приложение о землеустройстве*, Киев: 1910.
- Билимович Александр Дмитриевич. *К вопросу об упразднении сервитутов*, Киев: 1911.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Революция, большевики и хозяйство России*, Ростов на Дону: 1919.

- Билимович, Александр Дмитриевич. *Собственность и крестьянское движение*, „Русская мысль”, 1921.
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Марксизм: изложение и критика*, Белград: 1936 /2-е изд., Сан-Франциско: „Луч”, 1954/
- Билимович, Александр Дмитриевич. *Эра пятилетних планов в хозяйстве СССР*, Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1959.
- Деникин, Антон Иванович. *Очерки русской смуты*, Книга 3 / Т.4, Т.5, Москва: Айрис-Пресс, 2005.
- Каутский, Карл. *Аграрный вопрос*, Санкт-Петербург: 1900 [Српски превод: Kautsky, Karl. *Agrarno pitanje*, Beograd: Kultura, 1953.]
- Маслов, Сергей Семенович. *Россия после четырёх лет революции*, Париж: Русская печать, 1922.
- Цветков, Василий Жанович, *Белое дело в России*, 1919, Москва: Посев, 2009.
- Чаянов, Александр Васильевич. *Путешествие моего брата Алексея в страну крестьянской утопии*, Москва: 1920 [Српски превод: Чајанов, Александар. *Путовање мођ браћђ Алексеја у земљу селђчке утђије*, Београд: Логос, 2008]

Превео: Рајко Буквић

BILIMOVICH AS AGRARIAN ECONOMIST

by

Aleksandar Mihailovič Nikulin

SUMMARY: This article discusses the career and agrarian studies of the famous Russian economist Alexander D. Bilimovich (1876-1963). Bilimovich was a well educated economist who wrote several significant works in the field of economics, finance, cooperation, social and economic forecasting. However, until now his agrarian heritage has not had the special attention of researchers. Bilimovich had a unique path in life he took an active part in the Stolypin reforms and in white agrarian reforms during the civil war in Russia. After the Civil War immigrant Bilimovich lived for a long time and worked successfully in Yugoslavia, Germany, and the USA. He was processed systematic critique of Soviet economic policy, in particular its agricultural base. Bilimovich's agrarian heritage is undoubtedly significant in contemporary Russia.

KEY WORDS: Russian economy in the 20th century, Soviet agrarian policy, five-years plans, peasants and cooperation.

Рајко Буквић

НОВО ПОЗНАНСТВО С „НЕСМЕЊИВИМ” МИНИСТРОМ

САЖЕТАК. У раду се разматра обнављање интересовања за живот и дело Арсенија Григорјевича Зверева, дугогодишњег народног комесара, односно министра финансија СССР. У центру пажње је његов тајни реферат припремљен за Ј. В. Цугашвилија уочи новчане реформе 1947, једне од најуспешнијих у целокупној монетарној историји. Објављен релативно недавно у једном од новијих историјских часописа, тај реферат представља је Зверева као правог аутора ове реформе, али је истовремено у њему дат и кратак преглед историје новца и новчаног система у Русији, односно СССР, укључујући и новчану реформу из прве половине 1920-их.

КЉУЧНЕ РЕЧИ. Финансије, новчана реформа, тајни реферат, мемоари

Име Арсенија Григорјевича Зверева (Арсений Григорьевич Зверев) данас је мало познато, како у другим земљама тако и у Русији, његовој отаџбини. Иако је био доктор економских наука (1959) и професор (од 1963), Зверев (2. март/18. фебруар 1900 – 27. јул 1969) није стекао већу и трајнију популарност у научним круговима, изузимајући можда уску финансијску струку. Остао је превасходно упамћен као практични (државни и партијски) делатник, један од градитеља и стубова државне власти у СССР – народни комесар финансија, пети по реду (19. јануар 1938 – 15. март 1946), односно први и трећи министар финансија СССР (19. март 1946 – 16. фебруар 1948. и, затим, 28. децембар 1948 – 16. мај 1960), такође од стварања Совјетског Савеза, депутат Врховног савета СССР у више сазива и члан ЦК КПСС 1939–1961. Био је добитник већег броја истакнутих награда и признања¹ и остао је упамћен као министар који је преко две деценије заузимао то место, чиме је постао један од рекордера у светској историји финансија² и што му је донело надимак несмењиви

¹ А. Г. Зверев је носио четири ордена Лењина, Ордена радног црвеног знамена и Ордена црвене звезде.

² У светској историји финансија једино је Жан-Батист Колбер (Jean-Baptiste Colbert), интендант финансија Луја XIV, дуже (за једну годину!) заузимао одговарајуће министарско место.

министар (безсменний министр). Међутим, после оставке на министарску функцију 1960. и каснијих догађаја практично је био заборављен. Таква судбина, свакако, повезана је с актуелним процесима потцењивања, брисања и заборављања скоро свега, посебно позитивног, што се догађало у бившем Совјетском Савезу. Сличан однос и оцене нису, наравно, мимоишли ни Зверева, што се, рецимо, може видети и на популарној Википедији [Зверев wikipedia]. Ту се, наиме, врло кратко наводи да је, као и други Стаљинов сарадници, направио каријеру 1930-их година (нејасно је шта то значи), да је руководио државним финансијама у време Великог отаџбинског рата обезбеђујући новац за потребе војне производње (Sic! А за какве потребе за време рата треба обезбеђивати новац?!), те да је за време његовог руковођења организовано емитовање државних унутрашњих зајмова који су принудно наметани становништву, као и спровођење конфискационе новчане реформе 1947. године. У последњим годинама, ипак, објективно интересовање за Зверева и његово дело појавило се поново иако, како ће се видети, у помало чудним околностима.

У руском историјском часопису *Источник*, у броју 5 из 2001. године, објављен је реферат који је тадашњи министар финансија СССР А. Г. Зверев припремио и уручио 8. октобра 1946. председнику Савета министара СССР Јосифу Висарионовичу Џугашвилију (Иосиф Виссарионович Джугашвили), с ознаком „Савршено тајно”³. У њему је уз предлог новчане реформе, која ће уследити крајем наредне, 1947. године, дат врло исцрпан приказ дотадашње историје новца у СССР, укључујући наравно и новчану реформу из прве половине 1920-их година. Без обзира на одређене контроверзе које је изазвао велики број публикованих архивских (тајних) материјала, како у овом тако и у другим часописима на почетку 1990-их и касније⁴, објављивање Зверевљевог реферата било је од вишеструког значаја и свакако се мора оцењивати позитивно.

Најшира публика добила је прилику да се (поново) упозна с министром финансија који је безмало најдуже у светској историји држао тај портфељ, који је био идејни аутор помало већ заборављене али свакако једне од најуспешнијих новчаних реформи не само у СССР („Стаљинска”

³ „Совершенно секретно”. У државним органима СССР примењиване су следеће ознаке тајности докумената: „За службено коришћење”, „Тајно”, „Савршено тајно” и „Савршено тајно посебне важности”. Дакле, условно можемо рећи да је Зверевљев реферат припадао документима трећег степена тајности.

⁴ Има се у виду да је међу публикованим архивским материјалима било и много фалсификата. Најпознатији и најскандалознији пример односи се на објављивање докумената из тзв. „Затвореног пакета № 1”, у коме су се „истакли” познати часопис *Вопросы истории* № 1. за 1993 [Семиряга 1993] и мистериозни часопис *Военные архивы России* № 1. за 1993. Од најављених „сензационалних” докумената који „непоречно” доказују кривицу НКВД у тзв. Катинском случају, у оба часописа објављен је само један део, при чему ни тај део није издржао критику, али је симптоматична судбина тих часописа. Наведени број првог појавио се у библиотекама (и код претплатника) тек у 1995, а други часопис осим наведеног броја није објавио више ниједан, при чему се и тај број (наводно одштампан у 50.000 примерака) практично могао пронаћи само у иностранству, у чије библиотеке је послато око 600 примерака, док су телефони и адреса редакције били лажни, а супротно закону на часопису није наведена ни штампарија која га је штампала [Мухин 2011: 687. и даље].

новчана реформа) и, најзад, који је заправо обележио и симболизовао финансије и новац СССР све до Хрушчовљеве реформе 1961. С друге стране, научна и истраживачка јавност – економисти, и не само они, наравно – добили су прилику да изворно проучавају размишљања, ставове, предлоге онога ко је непосредно припремао реформу и ко је у наведеном реферату слободно, без бојазни од реакција јавности, износио те своје ставове и предлоге, сумње и дилеме. Јер, по природи ствари, овакав реферат морао је да буде искрено написан и да ономе ко је био одређен да реформу спроведе укаже на све (сагледиве) аспекте намераваног подухвата и, наравно, био је у потпуности лишен било каквог пропагандистичког искушења. Осим тога, Зверевљев реферат садржао је и веома опширан преглед новчане реформе у СССР из прве половине 1920-их година, о којој се у последње време обнавља интерес на светском нивоу⁵, а о којој се у нашој научној и широј јавности, бар на први поглед, нешто више зна, макар и због тога што је приликом припремања реформе 1994. Драгослав Аврамовић инспирацију пронашао управо у овој новчаној реформи⁶. Све је то био разлог да се део Зверевљевог реферата посвећен разматрању ове реформе објави и на српском језику [Зверев 20126].

После објављивања Зверевљевог реферата почеле су, ипак, да се дешавају помало чудне ствари – испоставило се да до наведеног часописа није лако доћи.⁷ Да ли је у питању случајност или нешто из домена оног што се обично сврстава у теорије завере? Без жеље да се уопште залази у овај проблем, потребно је ипак рећи да би резултат вероватно био предодређен – Зверев би поново био осуђен на лагано заборављање, као и његов реферат, који ионако није био познат. А онда се десило нешто што је потпуно преокренуло ток догађаја. Познати руски публицист и историчар Јуриј Игнатјевич Мухин (Юрий Игнатъевич Мухин) објавио је 2008, дакле безмало целу деценију после публикавања Зверевљевог реферата, књигу *Сшаљин – домаћин СССР* [Мухин 2008], која је затим практично поново објављена под другим називом *Сшаљин кројив кризе* [Мухин 2009]. У овим књигама Мухин је веома исцрпно цитирао и коментарисао Зверевљев реферат и тако и реферат и његовог аутора, можемо слободно рећи, дефинитивно спасао заборава. Поготову имајући у виду велику

⁵ У Русији је 2008. објављена веома богато документована књига о овој реформи [Доброхотов и др. 2008]. Интересантно је, наравно, упоредити Зверевљево виђење те реформе и материјале и документе објављене у овој књизи.

⁶ Видети [Аврамовић 1998: 80 и даље]. Из ових Аврамовићевих сећања и објашњења може се, ипак, видети и колико је тадашње познавање ове реформе код нас било мизерно и како је тешко било доћи до макар и скромних сазнања о њој. У односу на то време ситуација се сасвим сигурно није ни до данас (много) променила.

⁷ Електронско издање наведеног броја (за разлику од неких других бројева истог часописа) не постоји. У покушају да дође до поменутог реферата потписник ових редова ангажовао је неке пријатеље и сараднике у Русији. Уследили су одговори који су донекле подсећали на неке случајеве које је доживљавао код нас – у библиотекама (не било којим, већ у већим местима) часописа није било, иако су га библиотеке уредно примиле, а одговори на питања како је то могуће, сводили су се на објашњења да су због недовољног простора били принуђени да одређени број публикација једноставно баце!

популарност коју Мухинов рад ужива међу читаоцима у Русији, односно међу свима који познају руски језик.

Најзад, сасвим недавно објављена је и књига *Стаљин и новац* [Зверев 2012а], која заправо представља неку врсту Зверевљевих мемоара. Невелику по обиму (270 страна), ову књигу у ствари чине два дела – уз Зверевљев текст, на непуних 190 страна, дат је Прилог под називом *Суштина стаљинског новчаног система*, који чине изводи из поменуте Мухинове књиге [Мухин 2008]. Појава саме Зверевљеве књиге [Зверев 2012а] под датим насловом за аутора ових редова била је изненађење, али после упознавања с њом испоставило се да је реч о скраћеном издању његових мемоара објављених посмртно, сада већ далеке 1973. године [Зверев 1973], при чему се нигде не наводи да је реч о скраћеном издању (!?). Шта је руководило издавача да се определи за овакво издање Зверевљевог дела, аутору ових редова није познато и већ због тога то није тако лако коментарисати. Ипак, може се начелно рећи да такав поступак тешко може да да добре резултате, поготову ако се има у виду да у оригиналном издању Зверевљева књига није посебно обимна – свега 270 страна. Зашто не одштампати поново целу књигу? Стога остаје отвореним и питање колико ће читалац ове књиге бити у могућности да осети прави дух Зверевљевих мемоара и саме Зверевљеве личности – скромног, вредног и преданог радника, изванредног познаваоца финансија и проблема државног управљања, којима је посветио такођећи цео свој живот.

Без и најмање жеље да се умањи значај свега другог што се у овој књизи може прочитати, свакако ће највећу пажњу у њој изазвати редови у којима се говори о реформи из 1947, иако је реформи и оном што је после ње уследило посвећено свега 20-ак страна. Стога ћемо се нешто подробније позабавити овим делом књиге [Зверев 2012а: 169. и даље]. За оне који нису били у могућности да читају Зверевљеву књигу из 1973. ово ће бити прилика да се упознају с његовим објашњењима о разлозима спровођења реформе, о њеном припремању и о њеним резултатима. Показује се да је реформу иницирао сам Стаљин, који је на за њега карактеристичан начин (касни ноћни телефонски позив, заправо боље је рећи рани јутарњи – око 5 часова) негде пред крај 1943. године поставио Звереву питање шта Наркомат финансија мисли о послератној новчаној реформи, да би после дугог телефонског разговора уследио наредног дана још дужи разговор у личном сусрету. Тада је заправо почела припрема реформе, што је у целини пало на Зверева, при чему је Стаљин већ на почетку три пута истакао потребу очувања апсолутне тајности при припремању реформе. Значај последње чињенице подвлачи Зверев кратком констатацијом: „Он је ретко понављао оно што је рекао.” После приближно једне године, током које је редовно извештавао Стаљина о току рада, Зверев је изложио детаљан план мера на седници Политбироа ЦК ВКП(б), који је за наредну етапу припреме реформе омогућио Звереву да ангажује помоћ троје специјалиста. Након приближно још једне године Зверев је предао Стаљину реферат о будућој реформи, на 12 штампаних страна, чиме је почела незванична трећа етапа припреме реформе. Пошто се упознао с

материјалом, Стаљин је, уз нека објашњења, предложио Звереву да га прошири, до обима 90–100 страна и да му га поново донесе за две недеље. О проширеном реферату уследило је даље усаглашавање током два телефонска разговора. На крају, Зверев је добио дозволу да за коначан пројекат текста ангажује 15 људи, уз услов да нико од њих не зна о плану у целини, као и задатак да припреми текст одлуке о реформи и текст обраћања совјетским грађанима.

Разлози за спровођење реформе били су озбиљни и разумљиви. Због потреба финансирања рата новчана маса је, наравно, огромно порасла – на почетку рата она је износила 18,4 милијарди рубаља, а 1. јануара 1946. 73,9 милијарди [Назаров 2007]. У условима фиксираних цена, као што се то иначе обично дешава, значајан део новца слио се у руке шпекуланата, што је само ојачавало разлику између гарантованих цена према следовању и комерцијалних цена. Због свега тога, у одлуци Партије истичало се да је задатак реформе да „ликвидира последице Другог светског рата у области новчаног промета, да обнови пуновредну совјетску рубљу и да олакша прелаз на трговину по јединственим ценама без картица” (према [Дьяченко 1978: 435]). Сам Зверев подвлачи још један значајан момент: Немци су већ на почетку рата, када је совјетска армија одступала, дошли до огромне количине новчаних средстава у штедионицама и банкама, као и од становништва, тако да су у Немачку извезли око 4 милијарде рубаља [Зверев 2012а: 159]. Поред овог новца, који је у СССР убациван ради снабдевања шпијунских и диверзантских активности, Немци су масовно убацивали и фалсификовани новац.

Одлука ЦК ВКП(б) и Савета Министара СССР о спровођењу реформе објављена је после још једне године, 14. децембра 1947.⁸ Као што се види, сама новчана реформа праћена је укидањем снабдевања преко картица, чиме је СССР постао прва европска земља која је то остварила после рата. Последња чињеница, врло неугодна за остатак Европе који се припремао за хладни рат, данас је готово у потпуности заборављена или се чине максимални напори да се то деси и учврсти у општем мњењу. Већ 16. децембра пуштен је у оптицај нови новац и почела је замена старог новца, за коју је остављен рок од једне недеље (у удаљеним рејонима две недеље). Пропозиције ове замене даје и Зверев [Зверев 2012а: 173], а нешто детаљнији опис може се пронаћи у [*Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия*. Том 1, 1972], као и у монографији Зверевљевог дугогодишњег сарадника из Комесаријата, односно Министарства финансија Василија Дјаченка [Дьяченко 1978: 434. и даље]. Упоредо с тим извршена је и промена нивоа цена, уз снижење цена основних производа (хлеб, брашно, гриз, макароне, пиво) и прелаз на јединствене цене, око 3,2 пута ниже од комерцијалних. Паралелно с тим Министарство финансија припремало је још једну важну меру: увођење златног паритета совјетске рубље. До тога је дошло у фебруару 1950. године – рубља се преводила на златну базу, а њен курс према иностраним валу-

⁸ Постановление „О проведении денежной реформы и отмене карточек на продовольственные и промышленные товары”.

тама се повећавао. На тај начин прекинута је ситуација која је постојала још од 1937, од када се курс рубље одређивао на бази долара.

Новчана реформа 1947. године сматра се једном од најуспешнијих икада изведених реформи. Њен аутор био је, међутим, у својим мемоарима изузетно скроман, тако да су многи важни моменти саме реформе, њене припреме и реализације, а наравно и њених резултата, остали „иза кадра”. Ипак, оно што се дешавало током последњих година улива наду. Најпре је редакција часописа *Источник* скренула пажњу на Зверева и његов рад на припреми реформе, а затим је велики и вредан посао обавио Јуриј Мухин [Мухин 2008], не само спасавајући наведени реферат од заборава, већ и тиме што је на основу тог реферата практично написао монографију у којој су дата многа неопходна објашњења и допуне. Тиме је учињен огроман корак не само када је реч о Звереву и његовом реферату, већ и уопште у припремању материјала и терена за проучавање новчаног система (и уопште финансија) СССР-а током неколико деценија, све до 1950-их година када је после смрти Стаљина започео процес његовог мењања.

Интересантна је и значајна, иако и неразјашњена, даља судбина А. Г. Зверева. Иако у овој књизи сам Зверев о томе ништа не пише, симптоматично је да је дао оставку (или је смењен) уочи спровођења новчане реформе 1961. године. Већ та чињеница упозорава да је морала постојати некаква веза између ових догађаја. Јер, тешко би се могло претпоставити да је реформа осмишљена и спроведена у неком муњевитом року после Зверевљеве оставке. И доиста, из његове биографије се види да је министар био закључно са 16. мајем (када је отишао у пензију), а одлуку о спровођењу реформе донео је у мају 1960. Врховни Савет СССР, док је реформа (промена, тј. повећање нивоа цена и замена новца у оптицају у односу 10:1) реализована од 1. јануара 1961. Очигледно је да је постојала одређена неслагласност, али докле је она ишла? Према Мухину [Мухин 2008: 256–257], било је гласина да је Зверев покушао да убије Хрушчова, а такве гласине убеђују да одлазак Зверева није прошао без сукоба. Он сматра могућим да је у основи сукоба била управо реформа којом је Хрушчов покушао да, прикривајући то деминацијом (10:1), заправо подигне цене, а да је Зверев био против такве политичке а не економске употребе финансија. После седмогодишњег послератног периода (1946–1952), током ког су снижаване цене, да би затим све до ове реформе остале на истом нивоу, био је ово увод у „политику” повишавања цена, која је била праћена социјалним тензијама и немирима. Међу њима, као директна последица повишења цена, истиче се устанак у Новочеркаску, јуна 1962. и његово крваво гушење [Козлов 2007: 375–460], догађај који је прерастао у симбол незадовољства совјетског народа тадашњим властима, протеста и отпора њиховој политици, али истовремено и застрашујући пример више него суровог обрачуна власти са својим народом.

ГЛАВНИ РАДОВИ АРСЕНИЈА ЗВЕРЕВА

О проекте Закона о сельскохозяйственном налоге: Доклад и заключительное слово на внеочередной Четвертой сессии ВС СССР 1-го созыва 28–29 августа 1939 г., Москва, Госполитиздат, 1939.

О государственном бюджете СССР на 1940 год и исполнении государственного бюджета СССР на 1938 г.: доклад... 31 марта 1940 г., Ленинград, ГИПЛ, 1940.

О Государственном бюджете СССР на 1944 год и исполнении государственного бюджета СССР за 1940, 1941 и 1942 годы: доклад нар. ком. финансов СССР на совместном заседании Совета Союза и Совета Национальностей 28 янв. 1944 г., Москва, Госполитиздат, 1944.

Государственный бюджет СССР на 1945 год: доклад и заключит. слово нар. ком. финансов СССР на XI Сессии Верховного Совета СССР 1 созыва 24–27 апр. 1945 г., Москва, Госфиниздат, 1945.

Финансы СССР за 40 лет советской власти, Москва, Финансы и социалистическое строительство. 1957.

О Государственном бюджете СССР на 1957 год и об исполнении государственного бюджета СССР за 1955 год. Закон о государственном бюджете Союза Советских Социалистических Республик на 1957 г.: Доклад и заключит. слова министра финансов СССР депутата А. Г. Зверева на шестой сессии Верховного Совета СССР четвертого созыва 5 и 9 февраля 1957 г., Москва, Госполитиздат, 1957.

О государственном бюджете СССР на 1959 год и об исполнении государственного бюджета СССР за 1957 год. Закон о государственном бюджете Союза Советских Социалистических Республик на 1959 год: Доклад и заключит. слова... на второй сессии Верховного Совета СССР пятого созыва 22 и 23 дек. 1958 г., Москва, Госполитиздат, 1959.

Хозяйственное развитие и финансы в семилетке (1959–1965). Москва, Госфиниздат, 1959.

Проблемы ценообразования и финансы. Москва, Наука, 1966.

Национальный доход и финансы СССР. 2-е изд. Москва, Финансы, 1970.

Записки министра, Москва, Издательство политической литературы, 1973.

ЛИТЕРАТУРА

Доброхотов Л. Н., Колодежный В. Н. и Пушкарев В. С. (сост.). *Денежная реформа 1921–1924 гг.: создание твердой валюты. Документы и материалы*, Москва, РОССПЭН, 2008.

Дьяченко, Василий Петрович. *История финансов СССР (1917–1950 гг.)*, Москва, Наука, 1978.

Залесский, Константин Александрович. *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*. Москва: Вече, 2000.

Зверев, Арсений Григорьевич. http://ru.wikipedia.org/wiki/Зверев,_Арсений_Григорьевич

- Зверев, Арсений Григорьевич. *Зайиски минисїра*, Москва: Издательство политической литературы, 1973.
- Зверев, Арсений Григорьевич. Значение реформы выходит далеко за пределы финансовой политики. (Доклады министра финансов СССР А. Г. Зверева И. В. Сталину о денежной реформе 1922–1924 гг. и об итогах проведения денежной реформы в 1947 г.), *Исїочник*, № 5, (2001): 21–55.
- Зверев, Арсений Григорьевич. *Сталин и деньги*, Москва: Алгоритм, 2012а.
- Зверев, Арсениї Григорїевич. Новчана реформа у Русиї 1922–1924, *Зборник МС за друшївене науке* (Нови Сад), година LXIII, бр. 140 (3), 2012б.
- Козлов, Владимир Александрович. *Неїознайїи СССР. Сукоби народа и власїи 1953–1985*, Београд: Удружење за друштвену историју, 2007.
- Мухин, Юрий Игнатьевич. *Подонки истории. Самая зловеющая тайна XX века*, Москва: Яуза-пресс, 2011.
- Мухин, Юрий Игнатьевич. *Сталин – хозяин СССР*, Москва: Алгоритм, 2008.
- Мухин, Юрий Игнатьевич. *Сталин против кризиса*, Москва: Эксмо и Алгоритм, 2009.
- Назаров, Олег. В СССР 60 лет назад была проведена денежная реформа, Газета ВОО ЗУБР – ЗАЗУБРИНА, 11 ноября 2007, <http://za.zubr.in.ua/2007/12/11/1488/>.
- Семиряга, Михаил Иванович. Секретные документы из особых папок. *Вопросы истории*, № 3, 1993, 3–22.
- Экономическая Энциклопедия. Политическая экономия*. Том 1, Москва: Издательство „Советская энциклопедия”, 1972.
- Avramović, Dragoslav. *Pobeda nad inflacijom 1994*, Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, 1998.

REACQUAINTANCE WITH THE „IRREPLACEABLE” MINISTER

by

Rajko Bukvić

SUMMARY: The paper considers the renewed interest in the life and work of Arseny Grigorevich Zverev, a long-time people’s commissioner, i.e. the USSR finance minister. The focus is on his secret report prepared for the Prime Minister I. V. Dzugashvili prior to the monetary reform of 1947, one of the most successful reforms in the whole monetary history. Having been published relatively recently in one of the newest historical journals, this report established Zverev as the true author of this reform. At the same time, it presents a brief review of the history of money and monetary systems in Russia, i.e. the USSR, including the monetary reform in the early 1920’s.

KEY WORDS: finance, monetary reform, secret report, memoirs.

Арсениј Григорјевич Зверев

НОВЧАНА РЕФОРМА У РУСИЈИ 1922–1924.¹

САЖЕТАК: У раду је дат хронолошки и аналитички преглед новчане реформе у Совјетској Русији у годинама 1922–1924. Аутор темељно разматра привредну и монетарну ситуацију у Русији пре реформе, почев од времена пре Првог светског рата, преко тог рата и револуције и грађанског рата који су затим следили. Посебно се истиче велики значај који су питању новчане реформе и учвршћењу валуте давали представници нове, бољшевичке, власти на челу с Лењином. Детаљно је приказан пут којим су нове власти у таквим условима успеле да, при правом монетарном хаосу, с већим бројем валута различите вредности и различите стабилности, спроведу новчану реформу и обезбеде чврсту валуту као један од најбитнијих предуслова стабилности читаве привреде и привредног развоја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Новчана реформа, червоњец, чврста валута, финансије, паралелан оптицај валута

Новчани систем који је постојао у Русији до Првог светског рата 1914–1917. био је створен 1897. године као резултат такозване Витеове реформе². Та реформа била је изазвана потребама брзо растуће капиталистичке привреде Русије. За стварање чврсте златне валуте били су заинтересовани и иностране банке и монополи, који су у Русију извозили своје капитале (Енглеска, Француска, Немачка, Белгија и др.).

Реформи су током низа година претходиле мере за јачање буџета и прикупљање за то време велике златне резерве која је у моменту реформе чинила више од једне милијарде рубаља.

Акумулисање такве златне резерве било је постигнуто путем формирања извоза жита на рачун снижења унутрашње потрошње становништва, уз екстремно јачање пореског притиска који је подривао сељачку привреду.

У реформи је проведена девалвација, тј. снижење златног садржаја рубље за једну трећину (десет ранијих рубаља изједначено је с петнаест

¹ Из Реферата А. Г. Зверева председнику Совмина СССР, 8. октобар 1946. Избор Рајко Буквић. Извор: *Исјочник*, № 5, 2001, стр. 21–55. Опрема редакцијска.

² Новчана реформа која је установила златни монометализам рубље или слободну замену рубље за злато (златни стандард рубље). – Прим. прев.

нових). Реформом је била установљена размена новчаница за златну монету по новом курсу.

Као резултат Витеове новчане реформе у Русији је учвршћена класична форма златне валуте с оптицајем златних монета које је влада тежила да уведе у промет. Као новчана јединица прихваћена је рубља која садржи 17,424 доље³ чистог злата.

Без обзира на велику златну резерву, валутни и финансијски положај царске Русије био је веома нестабилан. О томе су сведочили огромна спољна задуженост и слабост државног буџета, на шта је не једном указивао Лењин.

Ступивши 1914. у Први светски рат и исцрпевши у кратком року све своје буџетске резерве, царска влада била је принуђена да на почетку рата специјалним законом укине размену новчаница за злато и почела је да прибегава издавању папирног новца у великом обиму ради финансирања војних расхода.

У годинама 1914–1915. новчана маса у оптицају повећана је више од два пута, али је ипак стање новчаног оптицаја било још увек релативно повољно. Одређено повећање привредног обрта у 1914–1915. под утицајем војних наруџби и куповина животних намирница за армију повећавало је потребу обрта готовог новца, што је задржавало пад вредности рубље. Поред тога, знатан део емитованог папирног новца одлазио је у сламарице, и зато се његов утицај на цене није испољио одмах. Поверење у папирну рубљу, које се учврстило у годинама златног оптицаја, још није било подривено. Али већ у 1916. почело је обезвређивање новца, што је било условљено појачаним привредним расулом, контракцијом обима робног промета и истовремено оштрим порастом емисије. Новчана маса порасла је с 2,4 милијарде рубаља пред почетак рата и 5,7 милијарди на дан 1. јануара 1916. до 10,8 милијарди на дан 1. марта 1917.

После Фебруарске револуције, уз буржоаску Привремену владу, још више су појачани пропадање привреде и финансијска криза. Од марта до октобра 1917. новчана маса у оптицају скоро се удвостручила и достигла је 1. новембра 1917. износ од 20,4 милијарди рубаља, што је у вези с оштрим смањењем робне производње и изношењем новца из сељачких сламарица изазвало велико обезвређење рубље. Цене су расле сваког месеца за више од десет процената. Обезвређивање новца значајно је превазилазило емисију, што је карактерисало јачање инфлације, пропадање новчаног система и крајње заоштравање финансијске кризе.

Пред Октобарску социјалистичку револуцију папирна рубља је по индексу вредела свега 10 предратних копејки. Совјетска власт добила је у наслеђе од капиталистичке Русије потпуно разорен новчани систем.

Још VI конгрес партије (август 1917. године) у резолуцији о економском положају истакао је низ мера потребних за борбу с финансијским крахом: хитан прекид даљег издавања папирног новца, одбијање плаћа-

³ Доља – стара руска јединица масе, једнака $\frac{1}{96}$ золотњика или 44,4349 мг. Золотњик – стара руска мера тежине, једнака $\frac{1}{96}$ фунте или 4,26 г. – Прим. прев.

ња државних дугова, како спољашњих тако и унутрашњих, трансформација целокупног пореског система путем увођења доходно-имовинског пореза, пореза на прираст имовине, високих посредних пореза на предмете раскоши и др.

После Октобарске социјалистичке револуције Совјетска власт приступила је остваривању ових мера. Почетком 1918. Лењин је истицао као један од најважнијих задатака економске политике – прекидање емисије папирног новца. По Лењиновом предлогу Совнарком⁴ је предузимао мере за смањење државних расхода. При Совнаркому је био створен „Посебан Комитет за смањење државних расхода” (Декрет СНК од 20. фебруара 1918. године), у чије задатке је спадало увођење финансијске дисциплине у рад целог совјетског апарата. Ипак, тешкоће овог периода нису дале могућности да се ликвидира дефицит буџета и да се одустане од емисије. Од новембра 1917. до априла 1918. било је пуштено у оптицај 18,7 милијарди рубаља.

У време краткотрајног „Брестског предах”⁵ у пролеће 1918. године, разрађујући план приступања социјалистичкој изградњи, Лењин посећује много пажње финансијама и новчаном обрту.

По његовом налогу Наркомфин⁶ је разрадио тезе по питањима оздрављења и јачања новчаног система. У вези с рефератом наркомфина за ВЦИК⁷ 18. априла 1918. Лењин је подвукао нужност организације финансијског апарата за спровођење у живот плана оздрављења финансија и јачања новчаног система. Комисија коју је образовао ВЦИК ради разматрања основних ставова финансијске политике бавила се питањима новчане реформе.

Лењин је захтевао да се оздрављење валуте и јачање финансијског система оствари што је могуће пре: „... не треба заборављати – писао је Лењин – да су све наше радикалне реформе осуђене на неуспех ако не будемо имали успеха у финансијској политици. Од овог последњег задатка зависи успех огромне ствари социјалистичког преображаја друштва којег смо замислили”. За јачање новчаног система Лењин је сматрао нужним да се прекине емисија папирног новца и да се стабилизује валута: „порез на доходак мора да буде узиман од свих без изузетка, јер газдовање уз помоћ типографске машине, како је то практиковано до данас, може бити оправдано само као привремена мера. (Собр. соч. Т. XXIII, стр. 18–19).

На првом конгресу финансијских одељења у мају 1918. године Лењин је изложио пројект новчане реформе који је био усмерен на оздрављење новчаног оптицаја и подривање економске власти буржоазије.

„Одредићемо најкраћи рок – говорио је Лењин – током којег је свако дужан да попуни декларацију о количини новца којег поседује и да у

⁴ Совнарком – Савет народних комесара (Совет народных комиссаров, СНК), Влада Русије. – Прим. прев.

⁵ Покушај склапања мира с Немцима, који је пропао у јулу 1918. године.

⁶ Наркомфин – народни комесар (министар) финансија. – Прим. прев.

⁷ ВЦИК – Свесавезни централни извршни комитет (Всесоюзный Центральный Исполнительный Комитет). – Прим. прев.

замену добије нови. Ако та сума не буде велика, он ће добити рубљу за рубљу. Ако пак она превиси норму – он ће добити само део. Ова мера несумњиво ће изазвати најјаче противљење не само од стране буржоазије, већ и од стране нашег сељаштва, које се обогатило у рату и које је закопало у земљу бдце напуњене папирним новцем” (т. XXIII, стр. 20–21).

Припремајући се за спровођење новчане реформе, совјетска влада је тежила да задржи емисију и да заустави раст цена. У условима крајње тешке опште привредне ситуације месечни обими нове емисије не само да се нису увећали, већ су се чак донекле смањили у поређењу с претходним месецима.

Због започетог грађанског рата и иностране војне интервенције, лењински план јачања новчаног оптицаја није био остварен.

Расходи за одбрану оштро су порасли, али приходи буџета нису могли да буду значајније повећани због појачаног привредног расула. Дефицит буџета, без обзира на увођење ванредног револуционарног пореза, оштро је порастао. По нацрту буџета за 1920. годину дефицит је чинио више од једног трилиона рубаља, или 87% од укупних расхода буџета. Једини извор покривања дефицита буџета била је емисија новчаница – совзнака⁸.

Обим новца у оптицају од средине 1918. до почетка 1921. године порастао је скоро тридесет пута – с 43,7 милијарди рубаља на дан 1. јула 1918. до 1,2 трилиона рубаља на дан 1. јануара 1921.

Укупна сума материјалних вредности, коју је држава добила посредством емисије, без обзира на њен огромни раст, није се повећавала већ се смањивала. Приходи буџета од емисије у прерачуну на предратне рубље по индексу цена чинили су: у 1918. години 536 милиона рубаља, у 1919. години 225 милиона, а у 1920. само 122 милиона. Оштро смањење реалног дохотка од емисије дешавало се због ванредно брзог обезвређења новца. Тако се у јануару 1920. новчана маса у оптицају повећала за 15,7% а цене су порасле за 27%, у фебруару уз пораст новчане масе за 12,6% цене су се повећале за 23%, а у марту новчана маса је порасла за 16,2% а цене за 25%.

Ванредно високе стопе обезвређења новца биле су повезане не само с емисијом већ и са смањењем обима производње и робне масе, с процесом натурализације привреде и размене (продразвјорстка⁹, снабдевање по следовању, неплаћање роба и услуга), а такође с убрзањем оптицаја новца изазваним „бекством од новца”, обичним у условима високе инфлације. У вези с оштрим обезвређењем новца, у тржишном обрту поједине робе постају средство размене, заменивши у низу случајева новац. Такве робе у неким рејонима били су – со, жито итд.

⁸ Совзнак – папирна новчана јединица коју је први пут издао Народни комесаријат финансија Русије 1919. и која је коришћена у Русији и СССР од 1919. до 1924. године. – Прим. прев.

⁹ Продразвјорстка – дословно: задужење у храни. Систем откупа вишкова пољопривредних производа од сељака, који је примењивала совјетска власт у годинама грађанског рата и стране интервенције 1918–1920, у којем су сељаци све вишкове жита и других производа (изнад одређене норме) морали да продају држави по фиксним ценама. – Прим. прев.

То је још више погоршало стање новчаног обрта и снижавало улогу финансијског система.

С преласком на мирну привредну изградњу са свом оштрином појавио се задатак оздрављења новчаног обрта.

Говорећи о основним задацима непа¹⁰ Лењин је указивао на то да је потребно организовати трговину и овладати њоме, регулисати „садашњи лош новчани оптицај”.

После X конгреса партије ЦК је именовао комисију за разраду потребних финансијских мера. У „Наредби СТО”¹¹ коју је саставио Лењин у мају 1921. указивало се на нужност стварања новчаног система који исправно функционише, што може бити постигнуто само на основу правилних узајамних односа индустрије и земљорадње.

Један од најважнијих услова оздрављења новчаног промета била је организација Госбанке¹² у октобру 1921. Госбанка је морала да постане не само основни кредитни орган, већ такође и центар организације новчаних обрта и регулисања новчаног оптицаја.

С преласком на НЕП новчани односи почели су брзо да се развијају не само у приватном обрту већ и у подруштвљеној привреди. Значај новца у народној привреди је порастао. Било је обновљено плаћање роба и услуга. Већи део државних предузећа био је преведен на привредни рачун¹³, што је значило престанак њиховог бесплатног снабдевања од стране државе сировинама и материјалима, а такође и смањење буџетског финансирања. Ограничава се, а у даљем ликвидира, систем расподеле производа по картицама за раднике и службенике, новчане плате постепено истискују натуралне плате, иако су последње током целе 1922. сачувале још увек важан значај у буџету радника.

Децембра 1921. друг Стаљин је указао да „... без довођења у ред новчаног оптицаја и побољшања курса рубље наше привредне операције, како унутрашње тако и спољашње, храмаће на обе ноге” (*Правда*, 18. децембра 1921. године).

XI конгрес партије донео је развијен програм финансијске политике на основу ког је влада водила борбу за увећање робног промета, за економију у расходима и проширење прихода буџета. Прелазак на привредни рачун већине индустријских предузећа и организација допринео је расту производње и робног промета, смањено је обим државних расхода и истовремено проширио изворе прихода за државни буџет. У периоду 1922–1923. организују се локални буџети, спроводи се жестока економија у области расхода за административни апарат и других расхода. Уводи

¹⁰ НЭП (Новая экономическая политика) – Нова економска политика. Економска политика совјетске државе која је 1921. сменила политику ратног комунизма увођењем тржишних односа, подршком приватној иницијативи, преласком на привредни рачун и децентрализацијом управљања привредом. – Прим. прев.

¹¹ Наказ от СТО (Совета Труда и Оборона) местным советским учреждениям. – Прим. прев.

¹² Госбанк (Государственный банк) – Државна банка. – Прим. прев.

¹³ Хозрасчёт (хозяйственный расчёт) – дословно: привредни рачун. Означава 1) самостално финансирање, 2) систем привредне рентабилности. – Прим. прев.

се систем опорезивања: акцизе, занатски порез, доходно-имовински порез и други општедржавни и локални порези и друге дажбине. У 1922. години одобрава се први краткорочни житни зајам за 10 милиона пуда¹⁴ жита. Облигације овог зајма продавале су се за новац, а отплата по жељи држалаца облигација – било новцем, било житом после остварене жетве. Пошто су се облигације прихватале за уплату натуралног пореза, сељаштво је радо стицало облигације овог зајма.

У разговору с другом Стаљином (који се одвијао за време Лењинове болести) Владимир Иљич је указивао: „Побољшање индустрије и финансија мора да уследи одмах за жетвом. Ствар је сада у томе да се држава ослободи од непотребних расхода, смањивши наше установе и предузећа и побољшавши их квалитативно. У тој ствари потребна је посебна чврстина и тада ћемо успети, сигурно ћемо успети.” (Ј. Стаљин, *О Лењину*, 1939, стр. 11).

У циљу постепене реорганизације новчаног промета, а такође ради поједностављења и олакшања рачуна и рачуноводства, декретима од 3. новембра 1921. и 24. октобра 1922. спроводе се две деноминације новчаница. По првој деноминацији једна рубља изнова емитованих новчаница (новчанице обрасца 1922. године) изједначава се са 10 хиљада рубаља новчаница ранијих издања, а по другој деноминацији (новчанице обрасца 1923. године) с 1 милионом рубаља свих издања до 1922. године или са 100 рубаља обрасца 1922. године. Лењин је сматрао деноминације важним кораком на путу стабилизације рубаље.

У вези с продуженом емисијом ради покрића буџетског дефицита стабилизација совзнака није могла да буде остварена. Новчана маса је порасла у периоду од 1. јула 1921. до 1. јануара 1923. за 850 пута и достигла око два квадрилиона рубаља. Раст привредног промета допринео је томе да је обезвређење новца протицало спорије него раст емисије. Рубља се у том периоду обезвредила 260 пута. Један од суштинских узрока емисије и обезвређења новца био је подбачај жетве и глад 1921. године. Ради стварања стабилне валуте било је потребно значајно повећање производње и робног промета и спровођење корените новчане реформе.

Пред крај 1922. проблем стабилизације валуте постаје особито оштар јер је продужено обезвређење новца стварало озбиљне препреке на путу обнове привреде.

Иступајући на IV конгресу Коминтерне у новембру 1922, Лењин је утврдио значај стабилне валуте за даљи развој совјетске привреде. „Ако успемо да за дужи рок – говорио је Лењин – а касније заувек стабилизујемо рубљу – значи да смо победили. Тада ћемо моћи нашу привреду да поставимо на чврсту основу и на чврстој основи даље је развијамо”.

Обезвређење совзнака сметало је правилној поставци рачуноводства у производњи, организацији привредног рачуна, отежавало је регулисање тржишта и борбу с приватником. Низ истраживања показао је да многи трустови, водећи рачуноводство у совзнацима, нису знали

¹⁴ Пуд – мера за тежину, равна 16,38 кг. – Прим. прев.

фактичку цену коштања продукције и стога су у значајној мери радили на слепо. Обезвређење совзнака кочило је раст робног промета између града и села.

Нужност стабилне валуте условљавана је и тиме што су злато и инострана валута, продирући у привредни промет, сужавали сферу обрта совјетског новца.

У тим условима, у циљу пружања стабилности новчаним рачунима требало је искористити условне мере (предратна рубља, златна рубља, робна рубља). Курс совзнака у таквим мерама утврђивао се на основу узимања у обзир промена индекса цена, куповне цене злата Госбанке и других показатеља.

Ипак, коришћење наведених мера није могло да замени стабилан новац, који је био потребан за развој привреде. Истовремено постојање великог буџетског дефицита и нужност емисије совзнака ради покрића буџетских расхода нису давали могућност да се стабилизује совзнак и од њега начини стабилна валута.

Било је нужно, не чекајући потпуно оздрављење државног буџета и прекид емисије совзнака за покриће буџетског дефицита, упоредо са совзнаком који опада створити чврсту совјетску валуту. Таква валута могла је да буде само банковна валута – кредитни новац, неповезан с буџетом и издаван за опслуживање робног промета кроз механизам банковног краткорочног кредитирања. Услови за емисију такве валуте били су створени током 1922. Раст производње, учвршћење привредног рачуна и комерцијалних веза међу привредним организацијама и на тој основи развој кредитних односа у привреди створили су пред крај 1922. услове за практично остварење емисије кредитног новца.

Новчанице Госбанке морале су да постану стабилна валута, као противтежа обезвређиваном совзнаку и убациване су не само у крупни велетрговински промет већ и у малопродајну трговину.

Од лета 1922, по наредби Владе, Госбанка је почела да се припрема за издавање банкнота. Одлуком СНК СССР од 11. октобра 1922. Госбанци је било дато право емисије новог новца – новчаница крупних апоена (један, два, три, пет, десет, двадесет пет червоњца) за комерцијалне операције. Као новчана јединица био је прихваћен червоњец, изједначен с једним злотњиком и 78,24 доље чистог злата, тј. с претходном златном монетом од десет рубља.

Било је решено да се новчанице обезбеђују с не мање од 25% драгоценим металима и стабилном иностраном валутом по њеном курсу према злату, а у осталом делу – робом која се лако реализује, краткорочним меницама и другим краткорочним обвезницама. Емисија новчаница за давање краткорочних позајмица државној каси дозвољавала се само у случају да су те позајмице обезбеђене драгоценим металима не мање него 50%. Новчанице су морале да буду примане по номиналној вредности за уплату државних пореза и дажбина у оним случајевима када су по закону плаћања изражена у злату.

У условима 1921–1922. године проблем оздрављења новчаног оптицаја поставио се као проблем стварања чврсте совјетске валуте на златној основи, али без златног обрта. У Лењиновом „Упутству за привредни рад”, који је прихватио 9. конгрес Совјета РСФСР у децембру 1921, директно се указивало да наша политика мора да буде усмерена на „... обнову исправног новчаног промета на основу златне валуте” (*Собр. соч.* Т. XXVII. Стр. 142).

XI конгрес партије у резолуцији о финансијској политици указивао је: „У датом моменту потребно је, ниуколико не постављајући задатак тренутног враћања на златни оптицај, чврсто утврдити да се наша економска финансијска политика одлучно оријентише на обнову златног обезбеђења новца – нужног јер злато чврсто остаје светски новац и јер тај значај злата на светском тржишту налази свој неизбежни израз и у односима на унутрашњем тржишту...” Утврђивање златног обезбеђења банкнота олакшавало је њихово увођење као стабилне валуте у унутрашњи промет и отварало могућности у случају целисходности за излазак совјетске валуте на светско новчано тржиште.

До лета 1923. червоњец је трајно ушао у промет као чврста валута. Обим банкнота у оптицају порастао је са 3,5 милиона рубаља на дан 1. јануара 1923. на 237 милиона на дан 1. јануара 1924, а њихов удео у целокупној новчаној маси, израчунат у червоним рубљама, попео се са 3% на 75%.

Упоредо с емисијом червоњца у октобру 1923. били су издати такозвани транспортни сертификати апоена од 5 рубаља, које су железнице примале за плаћање исто као и червоњец. Фактички, сертификате су за плаћање примале не само железнице – они су ушли у привредни промет као ситни апоени червоњца.

Брзо увођење банкнота у привредни промет и истискивање совзнака, а такође злата и иностране валуте, било је обезбеђено тиме што су по закону све совјетске привредне организације, као и финансијски органи, били обавезни да примају за плаћање червоњце као чврсту валуту. Госбанка је, издајући својим клијентима (привредним органима) червоњце, и сама примала њих за сва плаћања. Као правило, Госбанка је захтевала да се кредити издати у червоњцима обавезно и отплаћују у червоњцима. Тражњу за червоњцем као стабилном валутом почео је да испољава и приватни капитал, коме су биле потребне банкноте за обрачуне са совјетским привредним организацијама и кредитним установама, а такође као средство акумулације.

Паралелан оптицај двеју валута – совзнака који губи вредност и стабилног червоњца – није одстранио низ озбиљних негативних појава у новчаном оптицају.

Обезвређење совзнака после издавања червоњца одвијало се особито брзим стопам, у вези са сужавањем сфере њиховог промета. Ако се 1. јануара 1923. у промету налазило совзнака у укупној суми од 2 милијарде рубаља, онда је 1. децембра исте године њихов обим порастао на 98,8 милијарди рубаља (у новчаницама обрасца 1923. године). Реална

вредност совзнака оштро је падала: вредност укупне масе совзнака у промету, која је у јануару 1923. чинила око 114 милиона рубаља прерачунатих у червоњце, опала је до краја године на 60 милиона. Као резултат, уочи завршетка новчане реформе цео крупни платежни промет опслуживао се червоњцима, а совзнак се претворио у средство промета малих апоена.

Опадајући совзнак је још остајао основна валута на селу, пошто је продор червоњца у сеоски промет ометала његова висока номинала. Уз ниску робност, а према томе и уз низак ниво новчаних прихода сеоске привреде, червоњец није био доступан широким масама радног сељаштва. Уз то, на селу су одсуствовала она средства очувања новчаних прихода од обезвређења совзнака која су могла да буду примењена у градовима, као на пример обрачун зарада у робним рубљама, а затим по курсу червоњца и пријем совзнака од становништва у државне штедионице као улога прерачунатих у червоњце, тј. по курсу совзнака у червоњцима. На тај начин, тежина емисионог пореза и тешкоће опадајуће валуте падали су, у основи, на сељаштво.

Пораст робности пољопривреде и новчаног привређивања села заостајали су. Стварала се претња спрези града и села.

Нужност јединствене чврсте валуте, као једног од фактора учвршћења спреге града и села и развоја пољопривреде, била је истакнута у обраћању ЦК партије „О новчаној реформи”: „Уз спорост трговинског и новчаног промета у селу сељаштво је или морало да трпи велике губитке, ако је прибегавало коришћењу совзнака, или се суочавало с привредним тешкоћама ако је покушавало да прође без њих. Чврсти новац доноси сељаштву ослобођење од емисионог пореза. Чврсти новац ће ући у ситан сеоски промет, он ће олакшати развој трговине на селу, он ће изградити трговину на здравијим начелима. Чврсти новац отвара сељаштву могућности штедње ради побољшања свог газдинства”.

Задржавање валуте која је губила вредност негативно се одражавало и на положај радничке класе. Зарада се значајним делом исплаћивала совзнацима, а не червоњцима.

За овај период карактеристични су оштри скокови многобројних курсева (совзнака према червоњцу, червоњца према злату и т. сл.) и колебања курсева једних те истих валута на различитим тржиштима. Делатност државних, индустријских и трговинских предузећа у тим условима попримала је ненормалан карактер. Курсна разлика давала је дневно 3–5% профита или губитка, у зависности од тога да ли је датом предузећу полазило за руком да се на време уплате у совзнацима претворе у червоњце. Паралелан оптицај стабилне и опадајуће валуте стварао је тле за шпекулације на „црној берзи”.

Паралелан оптицај уз нарастајуће обезвређење совзнака заострио је привредне тешкоће у јесен 1923 („криза продаје”). „Криза продаје” снажно је показала преку потребу завршетка новчане реформе и стварања јединствене стабилне валуте.

У првој половини 1923. претпостављало се да се завршетак новчане реформе оствари путем оштрог смањења а затим прекида емисије совзнака, што би дало могућност да се стабилизује совзнак.

У том циљу 7. јула 1923. ВЦИК је донео одлуку о ограничењу месечне емисије совзнака од 1. августа 1923. на суму од 15 милиона рубаља прерачунатих у червоњце по званичном курсу. Ова мера предузимала се „у интересу испуњења првостепеног задатка најбржег уређивања државног финансијског привређивања и обезбеђења стабилног карактера новчаног оптицаја”.

Такво смањење издавања совзнака није било остварено због продуженог буџетског дефицита. Емисија совзнака износила је, прерачунато у червоњце: у августу 1923. 29,3 милиона рубаља, у септембру 42,6 милиона, у октобру 71,1 милион, у новембру 47,7 милиона и у децембру 54,6 милиона, тј. била је неколико пута већа од утврђене границе.

Раст цена значајно је премашивао стопе емисије. У новембру 1923. цене су порасле за 110%, у децембру за 136%, у јануару 1924. за 199% и у фебруару за 280%. Такво обезвређење новца захтевало је ради обезбеђења емисионих прихода државног буџета издавање папирног новца по све већим стопама.

Оштро обезвређење довело је до фактичког анулирања целокупне масе совзнака пуштених у оптицај. Количина совзнака у оптицају на дан 1. априла 1924. достигла је 762 квадрилона рубаља (без узимања у обзир деноминација), а њихова реална вредност чинила је само 15,2 милиона рубаља прерачунатих у червоњце.

Обезвређење совзнака значајно је проширило капацитет новчаног оптицаја за нову стабилну валуту и уједно ослободило државу од обавезе да поседнике совзнака компензује робним вредностима.

Червоњец је унео одређено јединство у систем привредног рачуноводства и контроле и створио услове за повећање кредита који је играо важну улогу у процесу обнове. Увођење червоњца омогућило је да се оснажи финансијска дисциплина у привреди, да се доведе у ред финансијско пословање индустрије. Новчана емисија Госбанке постаје важан извор ширења краткорочног кредита и формирања обртних средстава индустријских предузећа.

Ипак, одсуство јединствене чврсте валуте у привреди сметало је нормалном развоју привредног промета и економских веза града и села и изазивало тешкоће у разрешавању задатака привредне изградње. Паралелан оптицај био је привремен и прелазан систем новчаног оптицаја све док нису били успостављени услови за завршетак новчане реформе.

Значајни успеси обнове индустрије, транспорта и пољопривреде и развој робног промета током 1922–1924. године стварали су потребне економске претпоставке за завршетак новчане реформе.

У области финансија и новчаног промета повољни услови за завршетак новчане реформе састојали су се у следећем: непрестано се смањивао буџетски дефицит, червоњец се трајно уклопио у промет као чврста

валута, био је достигнут активан трговински и платни биланс и расле су златна и иновалутна резерва Госбанке.

Ове повољне економске и финансијске претпоставке саме по себи још нису гарантовале успех новчане реформе. Нужно је било превладати низ озбиљних тешкоћа да би се дошло до њеног успешног завршетка.

Као прво, у моменту спровођења реформе (фебруар–март 1924. године), иако је и био знатно смањен, буџетски дефицит ипак још није био ликвидан, што је стварало одређену претњу стабилности новца, посебно у прво време, у периоду замене валуте која је губила вредност стабилном валутом.

Као друго, још нису биле превладане последице „кризе продаје”. Цене пољопривредних производа порасле су више него што су се снизиле цене индустријских производа, а општи ниво цена роба од октобра 1923. па све до реформе непрестано је растао. Истовремено, између vele-продајних и малопродајних цена пред почетак 1924. постојао је велики несклад. Снижење цена индустријских роба није долазило у потпуности до потрошача, развијала се спекулација коју је стварао приватни капитал који се противио политици снижења цена совјетске власти.

Као треће, курс червоњца у моменту новчане реформе није био потпуно чврст. Златна монета од десет рубаља по курсу червоњца вредела је 1. фебруара 1924. на московском тржишту 14 рубаља и 10 копејки, а понегде је тај курс био још виши.

Као четврто, реформа се спроводила без било каквих иностраних зајмова, у условима финансијске блокаде. Пошто се у том периоду червоњец котирао на неким иностраним берзама (Константинопољ, Милано, Стокхолм и др.), постојала је опасност великог одлива злата у вези с притиском иностраних финансијских кругова на курс совјетске валуте у иностранству. Да би се избегло расхоровање велике количине злата за подршку курса совјетске рубље у иностранству, било је потребно повећати извоз и ограничити увоз роба, што није могло да не утиче на стање унутрашњег тржишта.

Најзад, као пето, спровођење новчане реформе компликовало се неповерењем становништва, посебно сељаштва, према папирном новцу. То неповерење настало је као резултат великог обезвређења новца у периоду империјалистичког и Грађанског рата и у првим годинама непа.

Приватни капитал оштро је заузимао непријатељску позицију у односу на новчану реформу коју је спроводила совјетска власт, јер је био заинтересован за очување опадајуће валуте при којој је непман¹⁵ добијао на спекулативном расту цена и на обезвређењу своје задужености према државним организацијама и банкама. Опадајућа валута била је корисна такође и кулацима, који су се богатали на спекулацији житом и на лихварским операцијама.

¹⁵ Непман – совјетски буржуј, колоквијални назив за предузетника у Совјетској Русији и СССР-у у периоду НЕП-а. – Прим. прев.

Да би се остварило успешно спровођење новчане реформе, било је потребно сломити отпор непманске буржоазије и кулаштва, који су у том моменту били озбиљна економска снага.

У борби за остваривање плана новчане реформе требало је превладати отпор пролетаријату непријатељских снага, које су у том периоду имале своју агентуру у партији у лицу троцкиста. Троцкисти, који су потписали „изјаву четрдесет шест”, предвиђали су пропаст новчане реформе и захтевали одустајање од политике њеног спровођења.

Буржоаски економисти који су заузели позиције у Институту економских истраживања Наркомфина такође су предсказивали крах реформе, мотивишући то немогућношћу потребног смањења буџетских расхода и налажења у кратком року других извора за покриће дефицита. Они су упорно пропагирали обнову златног промета уз помоћ иностраног капитала. То би у пракси значило зависност нашег новчаног оптицаја од светског новчаног тржишта и наше економије од иностраног капитала.

Ослањајући се на командне економске положаје и располажући у то време значајним економским ресурсима, совјетска држава је успела да превлада тешкоће које су стајале на путу спровођења новчане реформе.

Маневришући робним масама, држава је постигла не само стабилизацију већ и снижење нивоа робних цена. Монопол спољне трговине обезбеђивао је успех мера на линији трговинског и платног биланса, посебно коришћење конјунктуре иностраних валутних тржишта за учвршћење совјетске валуте. Државни кредитни систем с централизованим руководством и разгранатом мрежом филијала, као и државно управљање фондовским берзама, давали су могућност да се обезбеди спровођење система мера за подршку јединственог стабилног курса червоњца за целу земљу.

У борби за успешно спровођење новчане реформе совјетска држава се ослањала на подршку радничке класе и сељаштва. Совјети радничких и сељачких депутата, партијске и професионалне организације представљале су најважнију и поуздану полугу за остварење финансијско-економских мера потребних за реформу. При спровођењу контроле над малопродајним ценама, која је била веома важан услов успеха реформе, ове масовне организације радника одиграле су одлучујућу улогу.

XIII партијска конференција у јануару 1924. потврдила је исправност финансијске политике Централног комитета партије, усмерене на најхитније спровођење новчане реформе, и указала на то да „... је промет червоњца у садашње време један од најсуштинскијих стубова за даљи развој привреде... Даља политика партије мора да се састоји у очувању стабилности червоњца и завршетку новчане реформе. Интереси најширих маса захтевају завршетак новчане реформе, тј. замену совзнака, који губи вредност, чврстом валутом. Завршетак новчане реформе мора да постане један од основних задатака Совјетске власти у предстојећем периоду.”

Руководећи се одлукама XIII партијске конференције, Совјетска влада је почетком 1924. прешла на остваривање мера за завршетак новчане реформе.

Завршетак новчане реформе у основи се сводио на издавање државних благајничких записа, прекидање издавања и извлачење из промета раније издатих совзнака путем њиховог откупа по чврстом курсу.

Ове мере спроводиле су се у следећем редоследу:

Почетком 1924. на основу декрета ЦИК и СНК СССР од 5. фебруара 1924. пуштају се у оптицај државни благајнички записи у апоенима од једне, три и пет рубаља. У декрету се указивало на то да нове новчанице, за разлику од совзнака, морају да се пуштају у оптицај сразмерно потребама робног промета. Новим новчаницама била је дата снага законског платежног средства, при томе за сва плаћања, израчуната у злату или у червоњцима, благајничке записе морали су да прихватају по њиховој номиналној вредности.

Истовремено по декрету ЦИК и СНК СССР од 22. фебруара 1924. пуштају се у промет високопробна сребрна монета¹⁶ у вредности једне рубље и 50 копејки, а такође и ситан сребрни и бакарни новац.

Од 15. фебруара прекида се штампање и пуштање у промет совзнака. Резерве совзнака у центру и провинцији морале су да буду уништене.

Најзад, од 10. марта 1924, пошто је благајнички запис ушао у промет, почиње извлачење из промета совјетских новчаница путем њиховог откупа по чврстом курсу: једна рубља у благајничким записима изједначава се са 50 хиљада рубаља у новчаницама 1923. године (у новчаницама старих образаца 50 милијарди рубаља).

Обавезно прихватање совзнака од стране државних, кооперативних и приватних институција, предузећа и лица по наведеном курсу првобитно је било установљено на 10. април 1924. године, а Наркомфин и Госбанка били су обавезни да примају совзнаке за плаћање и у замену за чврсту валуту до 30. априла 1924. Ови рокови били су затим продужени за један месец, а за Јакутију за два месеца. За иностране поседнике крајњи рок био је одређен као 30. јун 1924.

Нова благајничка валута брзо је улазила у промет и обртала се упоредо с банкнотама (червоњцима) по номиналној вредности. У кратком периоду – фебруар–јун 1924. године – у оптицај је било пуштено благајничких записа у вредности од 182,9 милиона рубаља. Од ове суме на откуп совзнака било је потрошено 22,0 милиона. Од остале суме 66,2 милиона искоришћено је за покриће буџетских расхода, а 105,7 милиона било је предато Госбанци као фонд размене банкнота.

Стабилност благајничке валуте обезбеђивала се потребама оптицаја у чврстим новчаницама малих апоена, а ослањала се на слободну размену благајничких записа за червоњец по тврдом курсу уз обавезност њиховог прихватања за сва плаћања.

Паритет благајничких записа и червоњца који је успоставила држава законом био је обавезан за сва државна и кооперативна предузећа и државне органе, како у случајевима међусобног споразума и обрачуна-

¹⁶ Серебро высокопробное – сребро високе финоће (од 934 до 982 делова чистог сребра на 1.000 делова легуре). – Прим. прев.

вања, тако и у пословима с приватним предузетницима и трговцима. На исти начин тај паритет био је обавезан и у платежним односима између државних, финансијских и кредитних органа, с једне стране, и становништва, с друге. Ова околност, уз владајућу улогу социјалистичког сектора у привредном промету, допринела је учвршћењу оних позиција благајничких записа које је већ био освојио червоњец.

Ради завршетка новчане реформе требало је провести низ озбиљних политичких и привредних мера.

У марту 1924. у обраћању о новчаној реформи Централни комитет партије указивао је на то да „успех новчане реформе – победа у бици с тржишном стихијом за чврсту совјетску валуту – не може да буде обезбеђен само финансијским мерама, исто као што и значај реформе излази далеко ван граница финансијске политике. И победа у борби за чврсту валуту биће остварена ван сваке сумње удруженим наступом партије, широким развијањем иницијативе партијских маса усмерених ка јединственом циљу.”

Најважнија привредна мера која је обезбедила успешан завршетак новчане реформе било је повећање државне и кооперативне малопродајне трговине и доследно спровођење политике снижења цена.

За повећање робног промета привремено се обуставља извоз жита, повећава се трговина животним намирницама, снижавају се цене памука, тканина, гуме и других индустријских роба и уводи се објављивање цена малопродајне трговине. У циљу подржавања стабилних цена жита повећава се продаја жита кроз државну и кооперативну трговину по фиксним ценама.

Специфични метод совјетске новчане реформе било је регулисање цена ради подржавања стабилности рубље; ради тога, посебно, широко се користило маневрисање робним масама. Биле су искоришћене све робне резерве које припадају држави и кооперацијама. Робе су се пребацивале на она тржишта на којима се осећао њихов недостатак и на тај начин подривала се шпекулација повишењем цена и постизало снижење цена на тржишту. У истом циљу били су ослобођени неки робни фондови који су били намењени извозу, посебно житни.

Маневрисање робним масама на тржишту (жито, шећер, текстил и друге робе), упоредо с директним утицајем на државну индустрију и трговину по линији проширења продаје и снижења цена, врло брзо је дало позитивне резултате. Већ на крају марта 1924. приватно-капиталистички елементи у многим местима били су принуђени да снижавају цене.

Приватник се подстицао на снижење цена и другим методима. Великопродајне државне трговинске организације, одобравајући кредит приватнику, захтевале су продају роба с фиксираним граничном маржом, а у случају неиспуњења тог услова прекидале су издавање роба. Кроз кредитни систем показивало се дејство не само на приватну малопродајну трговину, већ такође и на ситну приватно-капиталистичку индустрију и занатска предузећа. Користећи зависност приватника по линији

позајмица и реесконтовања меница, Госбанка је постизала потчињавање приватника захтевима државе у области цена. У периоду реформе Госбанка је у низу деоница спровела значајно смањивање кредитирања приватника, искористивши ослобођена средства за ојачање кредитирања државне индустрије, трговине и кооперација. Кредитирање приватника у периоду од 1. октобра 1923. до 1. октобра 1924. било је смањено више него двапут. У борби за потчињавање приватног капитала совјетској политици цена била је такође искоришћена и пореска полуга.

Покушај приватно-капиталистичких елемената да онемогуће реформу пропао је: не само veleпродајне, већ и малопродајне цене роба биле су снижене и касније стабилизowane. Индекс малопродајних цена статистике рада ВЦСПС¹⁷ од 211,2 у марту 1924. снижио се до 197,1 у децембру 1924 (цене 1913. године = 100).

Успешном завршетку новчане реформе допринела је ликвидација буџетског дефицита. У 1923–1924. привредној години по плану се предвиђала емисија за покриће буџетског дефицита у суми од 180 милиона червоних рубаља. Фактички приходи од емисије у том периоду били су сведени на 126 милиона. Од 1. јула 1924. прекида се емисија благајничких записа за покриће буџетског дефицита.

Суштинско значење имале су и друге финансијске мере: ствара се фонд червоњаца за слободну замену благајничких записа; кооперација и државна трговина обезбеђују се чврстом валутом путем превремене замене совјетских новчаница, повишава се каматна стопа на пасивне операције Државне банке и на улагања у штедне касе. За успешан завршетак новчане реформе имало је значаја и подржавање курса нове совјетске валуте у односу на злато и иновалуте. Акумулација за тај циљ потребних златних резерви достигнута је путем активног трговинског биланса и увећавања добијања злата. У III кварталу 1922–1923. привредне године салдо трговинског биланса још је био пасиван, али је већ у четвртном кварталу године било остварено премашивање извоза над увозом. Од краја 1923. и током целе 1924. подржавала се активна позиција трговинског биланса. Извоз је у 1924. чинио по ценама из 1913. године 337 милиона, увоз 260 милиона, позитивни салдо – 77 милиона златних рубаља.

Одређено психолошко значење за становништво имало је издавање ситног новца и посебно високофиног сребра (полтињики¹⁸ и рубље). У комбинацији с већ наведеним факторима и то је одиграло позитивну улогу.

Успешан завршетак новчане реформе у 1924. довео је до стварања јединствене стабилне совјетске валуте. Без иностране помоћи, на основу преимућстава совјетског система и посебним методима био је ликвидиран неред новчаног система који је трајао око 10 година.

¹⁷ ВЦСПС – Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов (Савезни централни савет професионалних савеза, централни орган професионалних удружења у СССР, формираних 1918) – Прим. прев.

¹⁸ Полтињик – монета од 50 копејки. – Прим. прев.

После пуштања благајничких записа и ситног новца у оптицај, до повлачења совзнака у оптицају се налазило пет облика новца: червоњци, благајнички записи, ситан новац, транспортни сертификати и совзнаци.

У тим условима сачувало се тле за шпекулације. Совзнаци су до фиксирања чврстог откупног курса имали непрестано флукутирајући курс за све облике чврсте валуте. У периоду спровођења новчане реформе, колебања курса совзнака била су посебно велика. Тако је 1. фебруара 1924. курс червоњца на валутном тржишту Москве износио у совзнацима 88,8 хиљада рубаља, а после месец дана, 1. марта 1924. он се подигао до 328 хиљада рубаља, тј. за 271%. У фебруару 1924. совзнаци су се обезвређивали свакодневно, просечно за 5,8%.

С објавом чврстог откупног курса совзнака шпекулација са совзнацима је престала и било је могуће ликвидирати валутну шпекулацију без обзира на постојање разних облика новца у оптицају, да се Наркомфин у периоду спровођења реформе изборио с регулисањем апоенске структуре новчане масе.

Међутим, недовољна организационо-техничка припремљеност Наркомфина за реформу и грубе грешке које је он допустио у регулисању састава новчане масе при спровођењу реформе довеле су до разменске кризе која је нанела озбиљну штету новчаном оптицају.

Наркомфин и Госбанка имали су сасвим довољан рок за припрему последње етапе новчане реформе. Ипак, у моменту реформе није била припремљена довољна количина благајничких записа и ситног новца. Али и ти благајнички записи и ситан новац којим је располагао Наркомфин пуштали су се у промет у малим сумама. Као резултат такве праксе при размени крупних апоена (червоњца) за благајничке билете, у вези с глађу за ситним новцем, почео је да се узима додатак (ажија) која је с временом достигала 20–30%. Самим тим пракса Наркомфина подривала је један од захтева истакнутих у одлуци ЦК партије „О финансијско-економским мерама у вези са спровођењем новчане реформе” – водити борбу са свим могућим покушајима шпекуланата да стварају разменску ажију.

Не задовољавајући тражњу платног обрта за благајничким записима, Наркомфин није узео у обзир промене које су се десиле у новчаном оптицају после ликвидације валуте која губи вредност. Већ сам факт замене брзо опадајуће валуте чврстом валутом, којој је својствено спорије обртање, означавао је озбиљно проширење потреба промета у новим новчаницама. Међутим, удео новчаница у апоенима до 5 рубаља у укупној новчаној маси у периоду реформе не само што се није увећао у поређењу с њиховим учешћем до реформе, већ се супротно томе значајно снижио.

Тако је у моменту највеће брзине обрта совзнака учешће апоена чија је реална вредност по курсу червоњца била нижа од 5 рубаља, било 17–18%. Међутим, 1. марта 1924. учешће благајничких билета свих апоена и ситног новца износило је само 9,7%, 1. априла – 12,4%, 1. маја – 16,6% и тек се 1. јуна 1924. године обновило дореформско учешће ситних апоена.

Разменска криза изазвала је масовну појаву новчаних сурогата. Она је такође отежавала испуњење једног од централних задатака реформе – развијање робног промета и снижење цена.

Разменска криза добијала је оштру форму не само на периферији. Велики недостатак у новцу малих апоена осећао се и у Москви, где је постојала ажија при размени крупних новчаница за ситне. Чак су неке централне установе издавале новчане сурогате разне врсте.

У другој половини 1924. разменска криза почела је постепено да слаби у складу са zasiћењем канала новчаног промета средњим и ситним апоенима. Пред крај 1924. учешће апоена до 5 рубаља чинило је 28–30%, што је било близу стопи оптицаја потребној у то време.

У априлу 1925. XIV партијска конференција запазила је да успех новчане реформе „... открива нову страницу у области привредне изградње СССР, стварајући чврсту базу за даљи економски прогрес”. Исте године III конгрес Совјета констатовао је да је „... не само без иностране помоћи, већ напротив у условима блокаде... реформа новчаног промета Савеза у потпуности успела”. Реформа је – указује се даље у одлукама III конгреса Совјета – „... основа даљег убрзаног и сигурнијег напретка у свим областима народне и државне привреде”.

Директиве Лењина и Стаљина о оздрављењу новчаног промета биле су испуњене. Новчана реформа је оздрављала све привредне односе, повећала је улогу новца као стимуланса раста производности рада, повећања производње, снижења цене коштања у државним предузећима, створила једну од најважнијих претпоставки за раст штедње, појачала контролу над приватником и регулисање тржишта, учврстила позиције социјалистичких елемената у њиховој борби с капиталистичким елементима.

Реформа је имала велики значај за развој пољопривреде и за учвршћење економског савеза радничке класе и сељаштва. Престали су губици сељака од обезвређења новца, побољшали су се услови тржишне реализације пољопривредне продукције, оштро су се смањиле „маказе цена” индустријских и пољопривредних роба.

Све то допринело је успону сеоске привреде, повећању сировинске и прехрамбене базе за индустрију и проширење тржишта продаје за индустријску продукцију.

Радно сељаштво је добило јефтине робе и обезбеђену продају својих производа у чврстој валути. Заједно с тим сељаштво је добило могућност да се ослободи од лихварске кабале и да кроз систем кредитне кооперације користи државни кредит у чврстој валути по ниској каматној стопи.

Као резултат прелаза на чврсту валуту и снижења цена повећала се и добила стабилност реална надница радника и службеника, а то је постало фактор раста производности рада, раста социјалистичке производње и акумулације.

Година 1924/25. – прва привредна година после новчане реформе – била је година максималног успона индустрије у целом периоду обнове. У тој години продукција планиране индустрије порасла је за 57% у по-

ређењу с 1923/24. годином. Овај успон индустрије у 1924/25. години може се довести у директну везу с оздрављењем финансијских и привредних услова делатности индустрије – у области продаје, обрачуна, банковног кредитирања, финансирања.

Стабилна валута створила је чврсте основе за снижење цене коштања, учвршћења привредног рачуна, контроле и планирања у индустрији. У другој половини 1924. цена коштања индустријске продукције била је снижена скоро за 20%. По производности рада индустрија је већ у 1925. достигла предратни ниво, реална надница после реформе порасла је и достигла предратни ниво у 1924/25. години.

Улога приватника у veleпродајном и малопродајном робном промету после реформе оштро је смањена, а позиције социјалистичких елемената (државне трговине и кооперације) пропорционално су се повећале и учврстиле. Учешће приватног капитала у малопродајном робном промету опало је са 75,3% пре реформе до 54,9% у периоду реформе и 42,4% у првој години после реформе. Пропорционално је порасла улога државне трговине и кооперације. Као резултат реформе непманска буржоазија лишена је шпекулативних профита, а изгубила је и низ позиција у привреди.

Новчана реформа доказала је могућност успешног привредног развоја СССР без иностраних зајмова, она је продемонстрирала преимућства совјетског система привређивања над капиталистичким и, посебно, преимућства у области финансија и новчаног промета. Новчана реформа је уништила валутни зид између града и села и створила чврсти валутни мост међу њима, учврстила економски савез радничке класе и сељаштва.

Изузетно високе стопе успона привреде и проширења робног промета у 1924. и 1925. години, заједно с обновом нормалне брзине оптицаја новца, условили су значајан раст потреба привреде за новцем, што се обезбеђивало емисијом новчаница и благајничких записа.

Новчана маса од момента завршетка реформе до краја 1925. порасла је скоро четири пута. Такав значајан раст новчане масе у промету није нанео ни најмању штету вредности новца – валутни курс и куповна снага новца чак су се унеколико повећали у поређењу с њиховим нивоом на почетку реформе.

Великопродајни индекс робних цена Госплана 1. фебруара 1924. износио је 2,269 (цене 1913. године = 1), а 1. децембра 1925. године 1,952. Општи индекс цена у тим данима износио је 1,865 и 1,682. Стабилизовале су се и малопродајне цене. Слободни тржишни курс монете од десет рубаља у червонцима изједначио се у Москви 1. фебруара 1924. године са 14 рубаља и 10 копејки, а 1. децембра 1925. са 9 рубаља и 60 копејки. Курс долара у Москви 1. фебруара 1924. износио је 2 рубље и 39 копејки, а 1. децембра 1925. године 2 рубље и 20 копејки.

Емисија је била искоришћена као ресурс краткорочног кредитирања народне привреде. На основу емисије и акумулације новчаних депозита и благајничких резерви у банкама брзо је расло кредитирање народне

привреде, што је са своје стране било један од најважнијих фактора убрзања стопа развоја привреде.

Од 1. октобра 1923. до 1. октобра 1925. биланси банака, депозити и текући рачуни и операције с кредитима и вредносним папирима порасле су пет пута, што је било повезано с општим развојем привреде, разграђивањем робног промета, јачањем позиција државних и кооперативних организација у њиховој борби на тржишту с приватним капиталом.

Новчана реформа била је спроведена у СССР после Првог светског рата знатно пре него у капиталистичким државама (Немачка, Француска и др.). Совјетска власт је тежила да што брже избави народ од тешкоћа новчаног промета разореног током рата и валуте која је губила вредност.

Методи спровођења совјетске новчане реформе заснивали су се на преимућствима социјалистичког економског система, који обезбеђује концентрисање у рукама државе великих робних маса, планско регулисање цена, монопол спољне трговине, централизацију целокупне кредитне области и могућност спровођења оштрог режима економије, уз истовремено значајно проширење обима производње и трговине.

Самим тим, у тешким условима обнове привреде – без помоћи иностраног капитала, без значајног извоза жита, како је то било учи и за време спровођења новчане реформе 1897 – био је обезбеђен успех успостављању стабилне совјетске валуте.

Јака совјетска валута допринела је учвршћењу социјалистичке привреде и ојачала позиције СССР према капиталистичком свету.

Превод: *Рајко Буквић*

MONETARY REFORM IN RUSSIA 1922-1924.

by

Arsenij Grigorjevič Zverev

SUMMARY: The article offers a chronological and analytic review of the monetary reform in the Soviet Russia in the period 1922-1924. The author thoroughly discusses the economic and monetary situation in Russia before the reform, starting with the period before the First World War, during the war, the revolution and the civil war that followed. A special emphasis is given to the representatives of the new, Bolshevik government headed by Lenin. The article offers a detailed description how the new government managed to cope with such a monetary chaos, with several currencies of different value and stability, and introduce a monetary reform with a firm currency as one of the most important preconditions of the stability of entire economy and economic development.

KEY WORDS: monetary reform, chervonets, firm currency, finance, parallel currencies.

Бранислав Пелевић

АПРЕСИЈАЦИЈА ЈУАНА: НУЖНОСТ ИЛИ АРГУМЕНТ ЗА ПОЛИТИЧКУ ЕКОНОМИЈУ ПРОТЕКЦИОНИЗМА

САЖЕТАК: Трећу годину за редом, знатно интензивније него раније, учестали су притисци америчке администрације да кинеске власти приступе значајнијој ап्रेसијацији јуана. Потцењеном јуану се, како се истиче, приписује највећа кривица за велике америчке трговинске дефиците, па и за глобалне дебалансе. У овом раду се наводе очекивани ефекти снажније ап्रेसијације јуана, али се супротстављају и контрааргументи који иду у прилог постепеној промени његовог паритета. На крају се закључује да је курс јуана само један од параметара који треба променити и да успостављање уравнотеженијих односа између САД и Кине захтева промену макроекономских фундамената на обе стране.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: девизни курс, Кина, јуан (ренминби), трговински дефицит САД

У последњој деценији XX века Кина је постала убедљиво најзначајнији трговински и финансијски партнер Сједињених Америчких Држава. Уједно, у области економије, и њихова најзначајнија преокупација и брига. Зашто је то тако, да ли су америчке стрепње о даљем, наводно погубном утицају кинеског извоза на запосленост и раст америчке економије у целини преувеличане и да ли кинеска економска политика, првенствено у домену курса јуана, лежи у основи америчких економских проблема?

Кинеска доминација није настала на уобичајени начин, нити се Кина понаша као што се, по правилу, понашају велике економије. Напротив, она води меркантилистичку политику која се, у време депресије у којој се свет налази, отворено може назвати предаторском. Захваљујући девизном курсу који је везан за долар у односу 6,8 јуана за долар, кинески индустријски производи имају значајну ценовну предност у односу на конкуренте, што резултира огромним суфицитима у трговинском билансу Кине. С друге стране, јењавање тражње за домаћим производима у САД и њихово скретање ка кинеским производима у најпростијој калкулацији показује да кошта америчку привреду око 1,4 милиона радних места.

У нормалним околностима, прилив долара по основу трговинских суфицита ојачао би јуан кроз међународно кретање капитала. Међутим, кинеске власти ограничавају његов прилив и, штавише, на међународном тржишту купују доларе и увећавају своје девизне резерве, држећи тиме јуан још чвршћим.

Наведене парафразиране мисли припадају веома утицајном Полу Кругману, добитнику Нобелове награде за економију за 2008, и изнесене су у његовој колумни у *Њујорк Тајмсу* 1. јануара 2010. под насловом „Кинеска нова година” [Krugman 2010a]. Десет недеља касније, у истим новинама, Кругман је предложио да се Кина именује валутним манипулатором [Krugman 2010b], а после неколико дана zaloжио се и за увођење додатних царина на увоз производа из Кине по стопи од 25% [Krugman 2010c]. На јесен исте године Кругману се придружио и Фред Бергстен директор утицајног Петерсон института за међународну економију, залажући се пред Конгресом САД да се изврши притисак на Кину, како би у наредних пар година апресирала јуан за 20%, онолико колико је учинила у периоду од 2005. до 2008. То би, како наводи, смањило укупни кинески суфицит за око 350–500 милијарди долара, а амерички дефицит за 50–120 милијарди долара [Bergsten 2010b].

Примена мера таквог карактера подржана је и у акту Сената САД [United States Congress 2011a]. У истом правцу интониране су и изјаве највиших америчких званичника. Председник Федералних резерви Бернанке је пред заједничким економским комитетом Конгреса САД оптужио Кину да, водећи политику валутне манипулације, блокира нормалнији процес економског опоравка глобалне економије, па му, на одређени начин, чак и штети [United States Congress 2011b]. Амерички министар финансија Гејтнер (Tim Geithner) отишао је корак даље и, поновивши тезу о значајној потцењености јуана, проширио разлоге забринутости и на препреке трговини и интелектуалну својину, затраживши, уопштено, већи простор за конкурентску борбу америчких и кинеских фирми, како у Кини тако и у САД и у целом свету [Geithner 2012].

Супротно изнетим мишљењима, кинески званичници понављају да би чак и када би јуан значајније апресирао, проблеми с којима се суочава америчка привреда остали. То мишљење дели и не мали део академске јавности, у оквиру које је, можда најтврдокорнији, једнако славан нобеловац Роберт Мандел (Robert Mundell). По њему „једини јак разлог за промене у девизном курсу јуана је ако остатак света и... долар почну да бивају нестабилни, када би Кина морала да увезе превише инфлације” [Bloomberg 2011].

Очигледно је да су ставови званичника подељени, што је и разумљиво с обзиром на сасвим различите позиције у којима се налазе САД и Кина. Самим тим, различити су и препоручени правци њиховог деловања, што је такође разумљиво. Оно што, међутим, тему чини посебно интригантном је чињеница да је и академска јавност једнако подељена, чак и по оним питањима за која изгледа да постоје недвосмислено фундирана правила економске науке. Та подељеност иде дотле да се на кра-

јевима дијаметрално супротстављених ставова налазе таква два неспорна ауторитета од којих је један сигурно највећи живи теоретичар међународне трговине (Кругман), а други родоначелник теорије оптималног валутног подручја и, што је можда још познатије, интелектуални творац евра (Мандел).

У контроверзама које ћемо у овом раду отворити једино што је сигурно је да је јуан потцењен, будући да је његов актуелни паритет довољно дуго такорећи непроменљив да би теорија паритета куповних снага могла да се примени, а да се налази не доведу у сумњу. Све друго је дискутабилно. Руководећи се тиме, у приказу који следи размотриће се сви најважнији аргументи који иду у прилог апresiasiји јуана, као и они који истичу опортуност задржавања затеченог стања или проналажења трећег пута.

Да су та питања од посебне важности, не само за америчко-кinesке економске односе, већ и за успостављање одрживе глобалне (не)равнотеже, не треба посебно истичати када се знају следеће чињенице: учешће Кине у укупном америчком увозу је око једне петине, а Кина је дестинација за око једну десетину америчког извоза, више него Јапан, или Немачка и Француска збирно, или било која земља чланица Северноамеричке зоне слободне трговине – *NAFTA* [Francois 2010].

КРАТКА ИСТОРИЈА КУРСА ЈУАНА

У периоду од 1994. до средине 2005. године курс јуана у односу на амерички долар био је фиксиран у паритету 1:8,28. У то време kinesке економске власти биле су изложене критикама из САД, с аргументацијом да слаб јуан непосредно доприноси експанзији kinesког извоза на тржиште САД, недовољној конкурентности америчких производа на тржишту Кине и, стога, стварању великих дефицита САД у билатералној размени. Притом, важно је истаћи да објект такве критике очигледно није била политика курса јуана *per se*, већ озбиљни дефицит у размени САД с Кином који је, наводно, последица такве политике [Corden 2009]. Такође, није наодмет напоменути и да таква политика везивања за долар није била ретка пракса у не тако малом броју земаља. После слома бретонвудског система фиксних девизних курсева један број земаља одлучио се да задржи фиксни паритет у односу на долар и да заједно с њим плива у односу на друге валуте. То је нарочито често било у земљама Латинске Америке. Дакле, случај Кине и јуана свакако није био усаглашен.

Под притисцима дефицитарних земаља, пре свега САД, средином 2005. Кина је допустила да јуан апresiasiра. До августа 2008. номинални курс јуана се повећао на 6,85 јуана за долар, што одговара номиналној апresiasiји од 21% у односу на долар и 18,6%, мерено реалним ефективним паритетом – коришћењем вредности трговине као пондера [Cline 2010]. У исто време, суфицит Кине је повећан са 5,9% њеног бруто домаћег производа у 2005. на 8,6% у 2006, 10,1% у 2007. и 9,1% у 2008 [IMF

2011]. Дакле, упркос јачем јуану, што би – сагласно конвенционалној теорији – требало да води ка смањивању скупљег кинеског извоза и повећању јефтинијег пласмана из других земаља у Кину, десило се супротно: извоз Кине је растао, увоз се није повећавао према очекивањима и, уместо смањивања њеног платног суфицита, дошло је до његовог повећања.

Сагласно теорији платног биланса, суфицити у трговинском и текућем делу платног биланса неизоставно доводе до одлива капитала (његовог пласирања у иностранству) и/или повећања девизних резерви. То је био случај и у Кини. Међутим, оно што је посебно важно уочити је да повећање девизних резерви није била проста операција усмеравања суфицита који су настали у трговинском билансу, већ и резултат одбране јуана од превеликог јачања. Наиме, током целог наведеног периода Кина је интервенисала на међународном финансијском тржишту купујући стране валуте и хартије од вредности, пре свега доларе и оне хартије које су у њима деноминирани. Дакле, примарни циљ није било увећање девизних резерви, већ спречавање превелике и неконтролисане апresiasi јуана [Staiger and Sykes 2009]. Као резултат, девизне резерве су порасле са 819 милијарди долара, колико су износиле крајем 2005, на 1.946 милијарди долара крајем 2008 [People Bank of China 2012].

Промена режима курса јуана коју су кинеске власти спровеле у јулу 2005. није само садржала спремност да се јуан ојача. Промењен је и начин формирања девизног курса. Уместо чврстог везивања за долар, утврђена је корпа валута у односу на коју ће јуан апресирати. Такође, утврђене су маргине дневних флукуација унутар којих је било допуштено да јуан флукуира. Притом, пондерација појединих валута у корпи валута (академској) јавности није била позната, али се, временом, очигледно мењала. Карактер и интензитет тих промена одражавао се и на номинални и на реални курс јуана у односу на долар и све валуте збирно, што је утврђено у више економетријских студија и, сумарно, представљено у [Frankel 2010].

Током 2005. јуан је апресирао у односу на долар скромних 2,5%, што сугерише на закључак да је, у првих пола године промењеног режима, јуан *de facto* наставио с везивањем за долар. Током 2006. веза јуана и долара полако је почела да слаби, давањем одређеног пондера и другим валутама, укључујући и корејски вон у првим месецима 2007. Како сугеришу резултати економетријских анализа, у преосталом делу исте године је, први пут, пондер евра био већи од пондера долара.

Средином 2008. режим курса јуана враћен је тамо где је био 2005, дакле на везивање за долар, при номиналном курсу од приближно 6,9 јуана за један долар. Такав заокрет кинеске власти су протумачиле потребом да се поврати конкурентност кинеских извозника, која је изгубљена у периодима великих номиналних апresiasi јуана.

Да ли се због промењеног режима у ком се формирао курс јуана положај америчких фирми погоршао? Судећи према убедљивом тумачењу датом у [Frankel 2010], одговор је апсолутно одречан. Наиме, током 2007. када је јуан био под већим утицајем евра, управо је долар слабио у односу

на евро и, самим тим, јуан јачао у односу на долар. Супротно, од средине 2008. када се јуан поново везује за долар, евро слаби у односу на долар и јуан, заједно с доларом, апресира у односу на евро. Евидентно је, дакле, да је промена режима јуана коинцидирала с променама у снази долара и евра, тако што је курс јуана у оба случаја био у већој мери условљен валутом која је јачала: најпре евром, а касније доларом. Да су, којим случајем, кинеске власти задржале режим који је важио пре поновног везивања за долар 2008, јуан би, као и евро, депресирао и положај америчких конкурената би се даље погоршао.

Упркос апресијацији јуана током периода 2005–2008, међу западним економистима уврежено је мишљење да је јуан и даље озбиљно потцењен. Наведимо најважније налазе: Сабраманиан [Subramanian 2010] је, користећи приступ паритета куповних снага, проценио да је јуан потцењен у односу на долар за 30%, Клајн и Вилијамсон [Cline and Williamson 2011] су израчунали да је потцењеност јуана 28%, мерено фундаменталним ефективним девизним курсем, а Бергстен [Bergsten 2010a] је оценио да на кинески извоз потцењеност јуана има ефекат еквивалентан субвенцијама од 25% до 40%.

Разумљиво, погледи кинеских и већине азијских економиста су, у најмању руку, другачији. Тако се, нпр., у [Yongding 2010] поставља питање да ли уопште постоји сагласност око тога који је курс равнотежан. У том смислу, наводе се такоређи равноправни концепти равнотежног девизног курса, међу њима и: Пожељни дугорочни равнотежни реални девизни курс (DRER – Desired Long-run Real Exchange Rate), Дугорочни равнотежни реални девизни курс (LRER – Long-Run Real Exchange Rate), Пожељни равнотежни реални девизни курс (DEER – Desired Real Exchange Rate), Голдман Саксов динамички равнотежни девизни курс (GSDEER – Goldman Sachs Dynamic Equilibrium Exchange Rate) и Природни реални девизни курс (NATREX – Natural Real Exchange Rate). Том списку додали бисмо и Фундаментални равнотежни девизни курс (FEER – Fundamental Equilibrium Exchange Rate), дефинисан у већ парафразираном раду Клајна и Вилијамсона. Разуме се, примена различитих концепата доводи до различитих резултата и наводи на различите сугестије. Стога разумљиво звучи питање које Јонгдинг поставља: када би се и прихватила теза да је јуан потцењен и изразила спремност да он апресира, у ком интензитету би то требало учинити, када се процене потцењености јуана крећу у широком распону од 2% до 40%?

ЕФЕКТИ ДЕПРЕСИРАНОГ ЈУАНА

У трагању за одговором на питање да ли је депресирао јуан одговоран за настанак светских дебаланса и да ли би апресијација јуана допринела уравнотежењу и стабилизовању светске економије, Кеплер и др. [Kappeler et al. 2011] спровели су опсежну анализу на узорку од 128 земаља с идентификованих 25 епизода великих номиналних или реалних апресијација или ревалвација, у дугом периоду од готово 50 година

(1960–2008). Њихови резултати показују несумњив утицај јачања валуте: суфицити у платном билансу озбиљно се смањују у року од три године, и то превасходно због смањивања извоза, а не толико због пораста увоза. Супротно мишљењима увреженим у кинеским круговима, ефекти апресијације по аутпут су скромни и у просеку се завршавају после шест година агрегатним падом од 1%.

Наведена студија једна је од релативно бројних која наводи емпијске резултате истраживања ефеката апресијације и њен је значај, пре свега, у скоријем датуму објављивања и великом обухвату анализе. Дали, међутим, наведени закључци важе и за Кину?

Судећи према Клајну [Cline 2010], депресирани јуан је сигурно допринео успостављању озбиљних дебаланса у светској привреди, једнако као што би и његова бржа апресијација допринела ублажавању тих дебаланса. Његове рачунице показују да једнопроценти раст реалног ефективног курса јуана доприноси смањењу суфицита Кине у величини од 0,30 до 0,45% њеног бруто домаћег производа што, према стању из 2010, износи између 170 и 250 милијарди долара. Одговарајући ефекти побољшања у платном билансу САД су тада између 22 и 63 милијарди долара. Слични резултати изнети су и у студији *OECD* [OECD 2011], посебно апострофирани у [Auboin and Ruta 2011], према којима 10-процентна апресијација јуана, што је исто што и 10-процентна депресијација долара, доводи до смањивања америчког билатералног дефицита са Кином за 13%.

Мишљење да апресијација јуана не би озбиљније допринела уравнотежењу светске привреде, а посебно да не би побољшала стање у америчкој економији, изнето је у [Fair 2010]. Применом динамичког стохастичког модела опште равнотеже на скупу од 59 земаља дошло се до резултата који потврђују логику која следи.

Апресијација јуана би неспорно повећала цене кинеских производа изражене у доларима. Резултати слични [Fair 2010] дати су и у [Xing 2010], према којима би једнопроцентна номинална апресијација јуана резултирала у 0,23% раста америчких увозних цена на краatak рок и 0,47% на дуг рок, односно нешто више од половине процента према [Auer 2011]. Јасно, то би смањило кинески извоз у САД и отворило би простор да се повећа америчка производња производа који су супститубилни кинеском увозу. Раст америчке производње био би, међутим, и једини позитивни ефекат апресијације јуана. С друге стране, смањивање кинеског извоза умањило би кинеску производњу и утицало на смањење кинеског увоза из САД. То би даље имало негативне ефекте по производњу извозних производа у САД. Такође, раст цена увозних добара у САД довео би до пада у реалним надницама и до повећања краткорочних каматних стопа, што би, додатно, имало негативне ефекте по производњу у САД. Како се наводи, укупни ефекти апресијације јуана би, стога, били близу нуле или чак благо негативни.

До идентичних закључака дошао је Франсоа [Francois 2010]: он је, применом *CGE* модела, нашао да би десетопроцентна апресијација јуана

довела до раста цена на америчком тржишту од 0,16%. Уз пад кинеске увозне тражње за америчким компонентама од којих се производе кинески финални извозни производи, то би заокружило мешане ефекте апресијације јуана на пад америчких реалних надница и смањење запослености.

Наведене анализе узимају у разматрање и ефекте промена у тражњи и на америчком и на кинеском тржишту, што се у већини сличних радова занемарује. Ти негативни ефекти по америчку привреду, а на страни америчке тражње, настају због раста увозних цена и раста краткорочних каматних стопа. На страни кинеске тражње веза је само наизглед још директнија јер произлази непосредно из пада производње у извозном сектору. Међутим, тај пад производње не рефлектује се једино на тражњу запослених у извозном сектору, већ и у неиндустријском и услужном сектору [Chen and Dao 2011]. Утолико је и повратни негативни ефекат на америчку производњу и извоз намењен кинеском тржишту већи.

На сличне закључке наводе и резултати дати у [Eichengreen and Tong 2011]. Узимајући велики узорак од 6.000 индустријских предузећа из 44 земље и постављајући их у модел који анализира промене на тржишту у десет инстанци, они су потврдили неке већ истакнуте везе, али су указали и на неке друге. Међу њима, посебно је значајна неспорно негативна веза између апресијације и перформанси америчких предузећа која увозе компоненте из Кине. Апресијација јуана доводи до пораста цене њихових инпута и, тиме, и повећања цене на домаћем (америчком) тржишту и/или смањивања конкурентности на трећим тржиштима. У оба случаја, ефекти апресијације су негативни и изражавају се или кроз америчку инфлацију или кроз продубљивање америчког спољнотрговинског дефицита.

Ново тумачење утицаја апресијације на извоз Кине разрадила је Фројнд [Freund 2012]. Њен закључак је да је профитна маргина у Кини толико велика да произвођачи могу и хоће да апсорбују било које могуће ефекте апресијације јуана. Конкретни резултати показују да је ценовни еластичитет извоза, према очекивањима, веома висок, али само на кратак рок. После тога, кинеска предузећа се прилагођавају и следе кретања која су блажег интензитета, па чак и супротног предзнака. Тако, према њеним рачуницама, једнопроцентна апресијација јуана доводи до пада кинеског извоза од 0,75%, што је слично раније добијеним резултатима. Међутим, она наводи да се већ у години која следи може очекивати не пад, већ раст извоза од 0,165% и још 0,9% у наредној години. Ефекти апресијације, дакле, имају облик J криве и врло брзо се топе.

Готово истоветно мишљење дато је у [Xing 2010]. Кинески произвођачи не могу да се одупру расту трошкова који настају због апресијације јуана. Међутим, они могу да апсорбују већи део нараслих трошкова кроз прилагођавање профитне маргине и раст ефикасности пословања. Коначни ефекат апресијације на величину извоза онда је скроман или никакав.

Очигледно, последња два наведена погледа резултат су увођења у анализу два различита еластичитета. Први у обзир узима уобичајене

ефекте курса на цене, на основу којих би, по фундаменталним законима тржишта, извоз требало да се промени. Други еластичитет, међутим, одражава нелинеаран однос трошкова и цена, а самим тим указује и на непостојање директне везе између курса, цена и извоза.

РЕАЛНА АПРЕСИЈАЦИЈА ПРЕКО ИНФЛАЦИЈЕ

Кина се у последње време суочава са инфлацијом која превазилази за њу уобичајене вредности. У периоду од 2000. до 2011. године њена просечна стопа инфлације је 2,7%, али је у 2010. достигла 4,7% и у 2011. 5,1% [IMF 2011]. Притом, тај раст цена не треба доводити у везу с обилним приливом капитала, како по основу суфицита у текућем делу платног биланса тако и кроз стране директне инвестиције. Већ годинама Кина веома успешно успева да стерилише монетарне ефекте два суфицита, и у текућем и у капиталном делу платног биланса, тако да изостају по том основу уобичајени инфлаторни притисци. Дугорочно, ради се о нормалној вези инфлације и раста.

Добро је познато да се земље које се убрзано развијају по правилу суочавају с вишом инфлацијом. Наведено правило, разумљиво, важи и за Кину. Штавише, у њеном случају та веза је потврђивана и у циклусима, кроз различите периоде њеног економског развоја. Све до почетка новог миленијума периоди убрзаног економског раста били су праћени убрзањем инфлације и, обрнуто, успоравање раста поклапало се с нижим стопама инфлације [Brandt and Zhu 2000]. Та позитивна корелација важила је и у последњих десет година, уз одређене модификације у времену економске кризе.

Сагласно теорији паритета куповних снага, земље с релативно вишим стопама инфлације требало би да изврше номиналну депресијацију националне валуте. Уколико то не учине, оне ће искусити *реалну* апресијацију, у мери разлике између њихових стопа инфлације и оних које су регистроване у иностранству. Будући да Кина има релативно вишу инфлацију, да ли то значи да она *de facto* реално апресира јуан и без значајније промене његовог номиналног паритета? Да ли, стога, залагање за номиналну апресијацију јуана нема ваљано утемељење?

Са становишта кинеских званичника било би добро да тако јесте. Одржање или само благо јачање јуана допустило би кинеским властима да контролисаним монетарним рестрикцијама обуздавају инфлацију, усмеравајући контракцију ка оним сегментима привреде где су жртве најмање. Извозни сектор у том случају не би био погођен јер се, поред релативно стабилног јуана, његова конкурентска позиција на иностраном тржишту не би променила. Дакле, због ограничења у домаћој тражњи преко монетарног таргетирања Кина би се суочила само с трошковима успореног раста [Cavallo and Diaz 2011] и преусмеравања домаће тражње, али не и са жртвама губљења конкурентске позиције на међународном тржишту.

Супротно томе, они који у прекомерној извозној експанзији Кине виде главни разлог поремећених биланса у глобалној економији, траже значајну номиналну апресијацију јуана, упркос њеној високој инфлацији. Штавише, већина истиче или дели мишљење изнето у [Bergsten 2010a] да би Кини, у актуелној ситуацији њене прегрејане привреде, ревалвација чак била и добродошла јер би смањила даље притиске кроз пад цена увозних производа и инпута и кроз смањење светске тражње за њеним извозним производима. Резултирајуће смањење суфицита би даље, кроз монетарне канале, додатно смањило притисак на домаће цене.

Да би се такав сценарио заиста и реализовао, неопходно је синхронизовати макроекономске политике. Најважније упозорење у том погледу дато је у [Corden 2009]. Поред значајније номиналне апресијације, Кина би требало да релаксира монетарну политику како би подстакла потрошњу и обезбедила интерну равнотежу. Супротно, уколико мерама за подстицање потрошње не би утицала на смањење традиционално високе склоности ка штедњи, изостали би и ефекти апресијације на успостављање екстерне равнотеже. То се управо и дешавало током периода апресијације јуана 2005–2008.

РЕВАЛВАЦИЈА ЈУАНА И ПОЛОЖАЈ ТРЕЋИХ ЗЕМАЉА

Сва досадашња разматрања односила су се, пре свега, на утицај курса јуана на положај САД, њихових дебаланса и могућих ефеката од тражене апресијације јуана. Међутим, када се има у виду да се ниједан валутни паритет не успоставља на билетаралној основи и да се, сагласно постулатима правилно укрштених девизних курсева, свака промена односа долара и јуана неминовно одражава и на паритете јуана са свим другим валутама, јасно је да се те импликације свакако односе и на све друге земље које имају интензивне везе с Кином.

Судећи према [Ali and Dadush 2010], највећи добитници од значајне апресијације јуана су земље чија је робна композиција извоза најсличнија кинеској. Мату и др. [Mato, Mishra and Subramanian 2012] нашли су да десетопоцентна ревалвација јуана увећава извоз земаља у развоју за 1–2% у просеку, при чему одступања од просека по земаљама могу бити значајна, једнако као и када се посматрају ефекти по појединим групама производа. Ово друго је посебно значајно када се има у виду да је извоз Кине високо диверзификован, тако да је она, могуће, једина земља која, условно речено, има компаративне предности у готово свим производима.

Наведене закључке треба прихватити с резервом. Они се не односе на не тако мали број мање развијених земаља код којих апресијација јуана не би значајније променила ни извозне цене ни њихове перформансе извоза. То је случај код свих оних земаља чији извозни садржај чине производи нижих фаза прераде или чија је извозна производња заснована на интензивном коришћењу ресурса, стога што се робна структура извоза Кине временом променила. До деведесетих година XX века Кина је била извозник радно интензивних производа, али у новије време у

њеном извозу доминирају производи који захтевају употребу квалификоване снаге и све више капитала. Стога, између Кине и те групе земаља односа конкуритивности на извозном тржишту практично и нема.

Што се високоразвијених земаља тиче, ефекти ревалвације јуана пресудно зависе од тога какав је њихов увозно-извозни салдо у односима с Кином [Ali and Dadush 2010]. Код оних земаља које су релативно велики извозници на тржиште Кине, као што су Јапан и Немачка, неспорно је да би се појефтињење њихових производа на кинеском тржишту позитивно одразило на тражњу, нарочито када су у питању производи широке потрошње и трајна потрошна добра. Међутим, велико је питање да ли би се то односило и на инвестициона добра, будући да апresiasiја јуана подразумева мањи кинески извоз, а самим тим и мању производњу. Додуше, кинеска увозна тражња за јапанским и немачким производима је високо ценовно нееластична, што јапанским и немачким прозвођачима омогућује да задрже цене у јуанима, односно да подигну цене у еврима, доларима или јенима и да, на тај начин, компензују негативне доходовне ефекте, па чак и да увећају профитну маргину. Сумарно, рекли бисмо, чак и код ових земаља за које се наводи да би биле сигурни добитници, отворено је питање да ли би ценовни еластичитети надвладали доходовне и да ли би нето ефекат по извоз био позитиван.

Много неповољнији су ефекти апresiasiја јуана на увоз кинеске робе од стране развијених земаља. Наиме, поскупљење кинеске робе потрошаче у развијеним земљама ставља у неповољнији положај *per se*, што се додатно појачава већим учешћем робе слабијег квалитета из земаља које су у том сегменту извоза најближи конкуренти Кине. Наиме, апresiasiја јуана значи релативну депresiasiјају валута других земаља чији је извоз конкурентан кинеском. Будући да су те земље, по правилу, мање ефикасне у извозно оријентисаној производњи од Кине, резултирајуће скретање увозне тражње у развијеним земљама неминовно би довело до губитака потрошача због виших цена и/или слабијег квалитета увозних производа. Другим речима, управо би потрошачи у развијеним земљама платили високу цену прилагођавања због превођења валутне депresiasiјаје у привредни раст у мање ефикасним земљама које су конкуренти Кине.

Потпуно нов и другачији поглед на могуће ефекте апresiasiјаје јуана на треће земље дат је у [García-Herrero and Koivu 2010]. Наиме, сасвим је разумљиво, и фундаментална теорија јасно показује, да свака апresiasiјај утиче на смањивање ценовних предности и доводи до пада извоза с једне стране и појефтињења и повећавања увоза с друге. У случају Кине то изгледа да не важи, макар у општем случају, односно, сасвим супротно, озбиљнија ревалвација могла би да доведе и до пада укупног увоза, нарочито неких његових делова.

Разлог такве, наизглед необичне динамике увоза при ревалвацији националне валуте лежи у чињеници да су у светској привреди све присутнији међународни ланци понуде, у чему Кина има посебно важно место. Наиме, она је свакако лидер у све већем делу светске производње

и трговине која се обавља тако што се репроматеријал и делови извозе из једне земље, дорађују у другој, често и трећој и на крају троше у четвртој. Дакле, делови и компоненте неколико пута пређу границу, а њихова вредност се сваки пут региструје у извозу и увозу све док, коначно, финални производ не дође до потрошача. У том смислу, Кина има посебно значајну улогу извозне платформе, земље која је у међународним ланцима понуде финални произвођач и извозник.

Колики је, у том погледу, велики значај Кине за производњу и извоз трећих земаља, добро се види на примеру Кореје. Како је наведено у [García-Herrero and Koivu 2010], четвртина корејског извоза усмерена је у Кину, мањим делом за финалну потрошњу, а већим за прераду и финални извоз. Једнако илустративан је пример дат у [Xing 2011], а односи се на материјалне трошкове у производњи америчких Епл (енгл. Apple) мобилних телефона. Учешће Кине, која се номинално води као њихов финални произвођач и извозник, у укупним трошковима је скромно и износи непуних 4%. Око 80% делова производи се у Јапану, Немачкој и Кореји, а комплетна технологија и логистика је америчка.

Када се све има у виду, јасно је зашто апресијација јуана и пад кинеског извоза истовремено могу да доведу и до пада кинеског увоза, пре свега компоненти и другог што чини велики део кинеског извозног садржаја. Разумљиво, исте последице, у супротном смеру, могу да снесу друге земље које су значајни снабдевачи компонентама кинеских извозних фирми. То су, поред Кореје, нарочито Тајван, Тајланд, Јапан и, што је посебно важно, САД.

ТРИПОЛАРНИ МЕЂУНАРОДНИ МОНЕТАРНИ СИСТЕМ?

Познато је да је амерички долар најважнија резервна валута. Иако је, временом, удео евра у девизним резервама порастао на више од 25%, извесно је да ће долар, са и даље високих 60%, и у перспективи задржати доминантно место.

Положај долара као доминантне резервне валуте уобичајено се карактерише као прекомерна привилегија САД. Без сумње, такав статус долара омогућава САД да без икаквих непосредних трошкова финансира дефицит у платном билансу. Што се светска трговина више развија, утолико више. У том контексту, долар као резервна валута омогућује прекомерно трошење у САД, дефицит у платном билансу, а по механизму близаначких дефицита, и у буџету. Дакле, догод је висока склоност потрошње у САД пожељна, положај долара као резервне валуте је добродошао. Да ли се, међутим, ситуација мења ако је циљ економске политике САД смањење укупне потрошње, и јавне и приватне (а декларативно јесте)? Да ли, онда, актуелна позиција долара доприноси остваривању тог циља или представља ограничење његовог остварења?

Одговор на то питање захтева да се, поред већ присутног евра као резервне валуте, у разматрање укључи и јуан, и то с два аспекта: актуелног и перспективног. У садашњој ситуацији јасна је спрега која посто-

ји између одржања затеченог курса јуана и јаког долара. Кинеске власти, да би спечиле прекомерну апресијацију јуана, купују доларе и на тај начин јачају његову позицију. И, колико год то изгледало парадоксално и имало призивок ироније, управо најјача земља „трећег света” највише доприноси да се ојача позиција долара као резервне валуте и очувају привилегије САД које таква позиција обезбеђује. По статус САД, наизглед, ништа спорно и ништа лоше. Да ли је, међутим, баш тако и да ли би, можда, САД у перспективи одговарала сасвим или макар делимично другачија позиција долара? Размотримо, у том смислу, сасвим другачији сценарио.

Пођимо од претпоставке да је дугорочни циљ САД смањивање домаће потрошње, буџетског дефицита и, по логици макроекономских веза које и у САД важе, и дефицита у платном билансу. С друге стране, узмимо да је циљ у Кини сасвим супротан: релаксирање „презасићене штедње” (енгл. *saving glut*) – феномен детаљно објашњен у [Bernanke 2005] – и подстицање домаће потрошње и инвестиција. Та спрега је, разуме се, неопходна ако се жели одржање високих стопа раста и запослености. Резултат је онда смањивање суфицита у платном билансу Кине и успостављање нове (не)равнотеже у односима САД и Кине, али на nižем нивоу.

У таквој ситуацији битно се мењају односи у токовима капитала. Притисци на долар јењавају и то по два основа. С једне стране, кинески дефицит је мањи, па су самим тим и захтеви за куповином долара мањи. С друге стране, престаје и потреба за одржањем јефтиног јена, односно скупог долара, јер претпоставка брзог развоја и запосленост све више постаје домаћа потрошња у Кини, а све мање извоз заснован на предимензионираној тражњи у САД.

Јасно је да тада међународна позиција долара слаби, али јача позиција јуана. САД би изгубиле привилегију да је долар суверена резервна валута, али би добиле одрживу спољну и унутрашњу (не)равнотежу. Изгубљена привилегија САД постала би, делом, привилегија Кине, али по цену губљења доминантне конкурентске позиције на међународном тржишту [Bergsten 2011].

ЗАКЉУЧАК

Историја се, изгледа, понавља. Сценарио је готово исти, један актер – САД – је непромењен, а други се смењују. Пуних четврт века, од 1970. до 1995, Јапан је био означен главним кривцем за велике америчке трговинске дефиците, пре њега то је била Западна Немачка. Данас је то Кина.

Убедљиви су, у поређењу јапанског и кинеског случаја, ставови и подаци које износи Стив Хенке [Hanke 2012]. Меркантилистичка аргументација из САД се у јапанском случају, као и данас у кинеском, темељила на захтеву за бржом и снажнијом апресијацијом јена, а укључивала је чак и уверавања да је таква политика у обостраном интересу. За разлику од Кине данас, Јапан је тада био попустљивији и захтевана и остварена апресијација јена је увела његову привреду у дефлациони циклус из

кога још увек није изашла. Улогу Јапана заменила је Кина. Стагнација Јапана резултирала је у паду његовог учешћа у америчком трговинском дефициту са близу 60% у 1991. на око 10% у 2010, док се у истим годинама учешће Кине повећало с непуних 10% на преко 40%.

Знајући да је јапански сценарио могућ и у њиховом случају, али, што је још горе, у амбијенту недовршених реформи и недовољне запослености, кинеске власти се опирају већој номиналној апresiasiји, али допуштају да јуан ефективно јача преко домаће инфлације, па и по цену прекорачења њене циљане вредности. Почетком марта 2012. кинески премијер је објавио релативно висок инфлациони таргет од 4%, исти као и за претходну годину. Истовремено, смањен је пројектовани економски раст са 8% на 7,5%. Очигледно је да, с једне стране, кинеска влада настоји да остави довољно простора да уз што мање жртве отклони ценовне диспаритете, пре свега у области енергетике, и да, с друге стране, у развојној стратегији да предност домаћој потрошњи у односу на извоз и капитална улагања.

Наведене најаве представљају још један јасан сигнал да Кина наставља с политиком реалне апresiasiји која неће бити превелика, нити ће се базирати искључиво на номиналној промени курса. Наше калкулације показују да је током 2010. и 2011. јуан реално апresiasiрао у односу на долар за око 14%, узимајући у обзир само промену паритета долар–јуан и инфлацију у Кини и САД. Тај проценат није битно различит у односу на онај који се добија прерачунавањем података датих у [Dargvas 2012], добијених обухватом свих параметара релевантних за одређивање реалног ефективног девизног курса. Декомпозицијом фактора који утичу на промене реалног ефективног девизног курса и елементарном логаритамском трансформацијом дошли смо до закључка да је око 2/5 реалне апresiasiји јуана извршено преко инфлације, а око 3/5 преко номиналне апresiasiји.

Све то наводи на закључак да Кина политиком девизног курса по држава остварење њене дугорочне политике постепеног пребацивања тежишта економског раста с иностраног тржишта ка домаћем, све више реформисаном. Почетни кораци на том путу су успешни, а изгледи да се понови јапански сценарио се смањују. Сједињеним Државама остаје да се суоче с чињеницом да су им трговински дефицити својствени у свакој години почев од 1975. Њихово смањивање на кратак рок могуће је апresiasiјом валуте земље која највише доприноси том дефициту. На дужи рок, међутим, прихватљива трговинска (не)равнотежа САД захтева промену макроекономских фундамената, већу домаћу штедњу и мању потрошњу, државну и приватну.

ЛИТЕРАТУРА

Ali, Shimelse and Dadush Uri. Who gains from a renminbi revaluation? 9 December 2010. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/5906>.

- Auboin, Marc and Ruta Michele. Currencies and Trade: Looking at the recent literature. 13 November 2011. <http://voxeu.org/index.php?q=node/7269>.
- Auer, Raphael. What the renminbi means for American inflation. 21 February 2011. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/6128>.
- Bergsten, Fred. Why the World Needs Three Global Currencies. *Financial Times*, February 15, 2011.
- Bergsten, Fred. Correcting the Chinese exchange rate: an action plan, y: Evenett, Simon (ed.) *The US-Sino Currency Dispute: New Insights from Economics, Politics and Law*. Centre for Economic Policy Research (CEPR), April 2010a.
- Bergsten, Fred. Correcting the Chinese exchange rate. Congressional Testimony. September 15, 2010b.
- Bernanke, Ben. The Global Saving Glut and the U.S. Current Account Deficit. At the Sandridge Lecture, Virginia Association of Economists, Richmond, Virginia, Federal Reserve Board, March 10, 2005.
- Bloomberg. Stronger Yuan Not Way to Tame Inflation, Mundell Says. January 17, 2011. <http://www.bloomberg.com/news/2011-01-17/stronger-yuan-not-way-to-tame-inflation-mundell-says.html>.
- Brandt, Loren and Zhu Xiaodong. Redistribution in a Decentralized Economy: Growth and Inflation in China under Reform. *Journal of Political Economy*, 108, 2, (2000): 422–439.
10. Cavallo, Domingo and Diaz Fernando. China's dilemma: Higher Inflation or deflation of exportables. 17 February 2011. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/6116>.
- Chen, R. and Dao Mai. The Real Exchange Rates and Employment in China. International Monetary Fund: IMF Working Paper WP/11/148, June 2011.
- Cline, William. Renbinbi Undervaluation, China's Surplus, and the US Trade Deficit. Peterson Institute for International Economics, Number PB10-20, August 2010.
- Cline, William and Williamson John. Estimates of Fundamental Equilibrium Exchange Rates, May 2011. Peterson Institute for International Economics, Policy Brief, Number PB11-5, May 2011.
- Corden, Max. China's Exchange Rate Policy, Its Current Account Surplus and the Global Imbalances. *The Economic Journal* 119, 541, (2009): F430–F441.
- Darvas, Zsolt. Real effective exchange rates for 178 countries: A new database. Working Paper 2010/06, Bruegel, 15 March 2012.
- Eichengreen, Barry and Tong Hui. The External Impact of China's Exchange Rate Policy: Evidence from Firm Level Data. International Monetary Fund: IMF Working Paper WP/11/155, July 2011.
- Fair, Ray. Estimates Macroeconomic Effect of a Yuan Appreciation. Cowles Foundation Discussion Paper No. 1755, March 2010. <http://cowles.econ.yale.edu/>.
- Francois, Joseph. Deconstructing Sino-US codependence: revaluation, tariffs, export and job, y: Evenett, Simon (ed.) *The US-Sino Currency Dispute: New Insights from Economics, Politics and Law*. Centre for Economic Policy Research (CEPR), April 2010.
- Frankel, Jeffrey. The renminbi since 2005, y: Evenett, Simon (ed.) *The US-Sino Currency Dispute: New Insights from Economics, Politics and Law*. Centre for Economic Policy Research (CEPR), April 2010.
- Freund, Caroline. China's Trade Response to Exchange Rate. American Economic Association Annual Meeting „Issues in Trade, Growth, and Macroeconomics”. Atlanta, January 2012.
- García Herrero and Koivu Tuuli. Impact of China's exchange-rate policy on trade in Asia, y: Evenett, Simon (ed.) *The US-Sino Currency Dispute: New Insights from Economics, Politics and Law*. Centre for Economic Policy Research (CEPR), April 2010.
- Geithner, Tim. The Path Ahead for the U.S. – China Economic Relationship. The Johns Hopkins University Paul H. Nitze School of Advanced International Studies (SAIS), January 12, 2012.
- Hanke, Steve. China and Greece – Here We Go, Again. *GlobeAsia*, April 2012.

- IMF. World Economic Outlook Database, September 2011.
- Kappler, Marcus, Reisen Helmut, Schularick Moritz and Turkisch Edouard. Half a century of large currency appreciations: Did they reduce imbalances and output? 2 March 2011. <http://voxeu.org/index.php?q=node/6163>
- Krugman, Paul. Chinese New Year, *New York Times*, January 1, 2010a.
- Krugman, Paul. China's Swan Song, *New York Times*, March 11. 2010b.
- Krugman, Paul. Taking on China, *New York Times*, March 15. 2010c.
- Matoo, Aaditytia, Mishra Prashi and Subramanian Arvind. Spillover Effects of Exchange Rates: A Study of the Renminbi. IMF Working Paper WP/12/88, March 2012.
- OECD. To What Extent Do Exchange Rates and Their Volatility Affect Trade. TAD/TC/WP (2010)21/Rev.1, 2011.
- People Bank of China. <http://www.pbc.gov.cn/publish/english/963/index.html>, 07.02.2012.
- Reisen, Helmut. Global imbalances, the renminbi, and poor countries growth, 1 November 2010. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/5730>.
- Staiger, Robert and Sykes Alan. Currency „manipulation” and world trade: A caution. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/2934>, 30 January 2009.
- Subramanian, Arvind. New PPP-based estimates of renminbi undervaluation and policy implications, y: Evenett, Simon (ed.) *The US-Sino Currency Dispute: New Insights from Economics, Politics and Law*. Centre for Economic Policy Research (CEPR), April 2010.
- United States Congress. A Bill to provide for identification of misaligned currency, require action to correct the misalignment, and for other purposes. Calendar No. 183 112th Congress 1st Session S. 1619, September 23, 2011a. <http://www.opencongress.org/bill/112-sl619/text>
- United States Congress. The U.S. Congress Joint Economic Committee (JEC), chaired by Senator Bob Casey (D-PA) October 4, 2011b. <http://jec.senate.gov/public/>
- Xing, Yuqing. The Yuan's Exchange Rates and Pass-through Effects on the Prices of Japanese and US Imports. *Comparative Economic Studies*, 52, 4, (2010): 531–548.
- Xing, Yuqing. How the iPhone widens the US trade deficit with China. 10 April 2011. <http://www.voxeu.org/index.php?q=node/6335>.

YUAN APPRECIATION: THE NECESSITY OR AN ARGUMENT FOR POLITICAL ECONOMY OF PROTECTIONISM

by

Branislav Pelević

SUMMARY: For the third year in a row the U.S. administration has been putting repeated pressure, much more intense than before, on the Chinese government to significantly revalue yuan. Undervalued yuan, as it is pointed out, is the biggest culprit for large U.S. trade deficits, as well as global imbalances. This paper presents the expected effects of a stronger yuan appreciation, but also gives counter-arguments which speak in favor of a gradual change of its parity. Finally, it is concluded that the yuan exchange rate is only one of the parameters to be changed so establishing a more balanced relationship between the U.S. and China requires changes in macroeconomic fundamentals on both sides.

KEY WORDS: exchange rate, China, yuan (renminbi), US trade deficit.

Мирослав Н. Јовановић и Исидора Љумовић

ДА ЛИ СЕ СТРАТЕГИЈА СПАСАВАЊА ЕВРОЗОНЕ СВОДИ НА ПРЕУРЕЂИВАЊЕ ЛЕЖАЉКИ НА ПАЛУБИ ТИТАНИКА?¹

САЖЕТАК: Стварање еврозоне представља круну процеса европске интеграције. Како је ова монетарна интеграција превасходно политички процес, она занемарује одређене економске основе дугорочне одрживости. Унутрашњи проблеми еврозоне, изазвани недостатком поштовања правила, додатно су појачани појавом глобалне кризе. Када је монетарна унија успостављана, грађанима су дата одређена обећања о стабилности еврозоне и економском напретку. Сада се та обећања доводе у питање. Много је политичких и економских напора уложено у монетарну унију, те је њен распад за сада незамислив. Уколико земље чланице монетарне уније сматрају да је њено постојање корисно, морају да се договоре о наставку њиховог деловања, с тим што је неопходно на нивоу еврозоне направити неколико измена. У супротном, Европска монетарна унија ће се придружити многобројним монетарним пројектима који су се распали. Иако еврозона неке од земаља чланица оптерећује високим трошковима и ограничењима, рачун ће њеним распадом бити још већи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: еврозона, дефицит, дуг, Грчка, Ирска, криза

Еврозона, односно евро, као званична валута ове монетарне заједнице, прославили су свој десети рођендан 2009. године. Док су се ентузијастички радовали десетогодишњици евра и светлој будућности уједињене Европе, скептици су тврдили да је то што је евро уопште преживео ово раздобље значајан успех. Трећа струја, која трага за узроцима и ево-

¹ Овај чланак је заснован на презентацији *Stumbling blocks on the Eurozone's road towards its 20th anniversary* у оквиру конференције *1999–2009 Ten Years of the Euro: Experiences and Prospects of EMU and ECB Monetary Policies*, која је одржана на Универзитету у Ђенови 28. октобра 2009. године. Ставови изнети у овом чланку представљају виђење аутора и не обавезују институције у којима су запослени. Све грешке и пропусти припадају искључиво ауторима. Рад је део истраживачког пројекта под шифром 179001 (Организациона и информациона подршка систему управљања квалитетом као кључним фактором повећања конкурентности наших предузећа и њиховог бржег изласка на светско и ЕУ тржиште), финансираног од стране Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

луцијом идеја и догађаја, покушава да пронађе инспирацију за начин који ће водити двадесетогодишњици постојања еврозоне.

Циљ овог рада је да допринесе анализи ранијих достигнућа еврозоне, али и да анализира изазове и замке које стоје на путу ка њеној двадесетогодишњици. Чланак има следећу структуру. Након увода следи дискусија, која приказује историју еврозоне. У трећем делу могу се видети подаци о дугу и дефициту, док се у четвртом делу разматрају различити теоријски предлози и могућности за смањење како дефицита тако и јавног дуга. Проширење или распад еврозоне су теме које су обрађене у петом делу. Делови шест и седам баве се предлозима и корацима које је потребно спровести за решавање кризе. Суштина закључка огледа се у чињеници да је у еврозону уложено пуно, пре свега политичког напора, тако да је несумњиво да ће она свакако наставити своје постојање. Но, поставља се питање у ком саставу.

ПОЗАДИНА

Монетарна интеграција је област у оквиру које се тестира одрживост и јачина економског спајања. Уколико је циљ земаља потпуна економска интеграција, онда је креирање монетарне уније неопходан корак како би сама унија добила кредибилитет. Ставови који се могу наћи у економској теорији сугеришу да, у глобалу, економске и монетарне уније треба да се заснивају на централизованом монетарној политици, јединственој централној банци (или систему централних банака), конвертибилности (или барем на интерној конвертибилности), јединственом наступу на девизном тржишту, интеграцији тржишта капитала (укључујући и заједничке државне обвезнице које емитује унија, а не појединачне државе), идентичним или уједначеним стопама инфлације, хармонизацији пореских система, полуаутоматском преносу пореских средстава ка неразвијеним регионима јер се неравнотеже међудржавног биланса плаћања унутар монетарне уније замењују регионалним неравнотежама, те на слободном протоку ресурса, роба и услуга и координацији економских политика².

Европска унија (ЕУ) је 1993. године установила слободно унутрашње тржиште роба, услуга и фактора производње, такозвано јединствено европско тржиште. У једном овако интегрисаном тржишту токови унутрашње трговине, инвестиција и конкуренција могу бити изложени ризику због промена курса. Да би се тај ризик уклонио, неопходна је монетарна интеграција. Управо је ово један од главних разлога зашто се 1999. године приступило стварању еврозоне. Поред овог, економски

² Тржишта могу бити интегрисана без монетарне интеграције, што је случај са Европским удружењем слободне трговине (ЕФТА). Монетарна интеграција може постојати иако се тржишта не интегришу, што функционише у случају, рецимо, Монетарне уније Западне Африке (WAMU). Јединствена валута може циркулисати и у земљама које формално нису чланови монетарне уније, што је случај са државама Андором, Монаком, Црном Гором, Сан Марином и Ватиканом, које евро користе као законско средство плаћања иако нису у ЕУ.

оправданог разлога, још један снажан политички разлог који је потекао од Француза била је неизвесност везана за економску и политичку ситуацију после уједињења Немачке 1990. године. Французи су уједињену Немачку желели да на дуже стазе „дубоко закључају” у европски пројекат. Производ ове тежње био је Мастрихтски споразум (1992) који је у својој суштини претходио стварању ЕМУ у ЕУ.

При стварању ЕМУ јавности су предочени следећи аргументи: побољшана монетарна стабилност, повећање конкуренције, смањење трансакционих трошкова, приступ ширем и развијенијем тржишту, боља алокација ресурса, већа добит услед економије обима и већег нивоа трговине. Но, одмах при постављању услова за улазак у ЕМУ настао је проблем јер су ове услове постављали политичари, а не економисти. Тако су, у почетку, услови које су земље кандидати морале да испуне обухватили стабилне цене (нису инфлацију), буџетски дефицит није смео да превазилази 3% БДП-а, национални дуг, такође, није могао да буде већи од 60% БДП-а. Девалвација националне валуте није смела да се деси најмање две претходне године, док су дугорочне каматне стопе морале бити реда величине као оне у земљама чланицама ЕУ, које имају најбоље перформансе. Овим условима требало је постићи монетарну (и економску) конвергенцију земаља, којима ће бити дозвољено да се придруже еврозони 1999. године. Међутим, како одређени број земаља није успео да задовољи ове критеријуме, успостављен је политички компромис и направљени су уступци. Иако поједине земље (Белгија, Италија и касније Грчка) нису задовољавале ове услове, придружење еврозони било им је омогућено као резултат спровођења напора у постизању критеријума.

Када је еврозона 1999. године основана, сачињавало ју је 11 држава чланица ЕУ³. До 2002. године нова валута – евро – постојала је у материјалном облику, а након тога је и званично уведена (прве банкноте и кованице пуштене су у оптицај 1. јануара 2002). Ово представља најамбициознији пројекат у Европи још од бољшевичке револуције (1918) стога што се, још од периода Римског царства, ниједна валута није користила у оволиком броју држава Европе. Увођење евра сматра се за највећу валутну иновацију, још од доба утемељења америчког долара 1792. године.

У принципу, услови који су претходили стварању еврозоне били су политички компромиси који су се у веома малој мери освртали на предлоге и услове на које су економисти указивали (за детаље видети [Praussello, 2011]). Дакле, теоријски модел се, у овом случају, није подударао са моделом који је функционисао у реалности [De Grauwe, 2006: 711]. Еврозона је створена логиком политичара, али је њено креирање са економског становишта било погрешно од самог почетка. Покушало се са јединственом монетарном политиком и, у исто време, различитим фискалним политикама у земљама чланицама еврозоне. Резултат је била превелика потрошња у земљама са нестабилним економијама, које су, због зајед-

³ Аустрија, Белгија, Финска, Француска, Немачка, Ирска, Италија, Луксембург, Холандија, Португалија и Шпанија. Грчка се придружила еврозони 2001, Словенија 2007, Кипар и Малта 2008, Словачка 2009 и Естонија 2011. године.

ничке валуте, профитирале од високог кредитбилитета, односно последично од нижих каматних стопа. У поређењу са монетарном унијом која функционише у САД, еврозони недостаје флексибилност зарада, мобилност радне снаге, флексибилно тржиште рада (лакше отпуштање), полу-аутоматски фискални трансфери и уграђени стабилизатори. Ове предлоге, добијене од теоретичара, оснивачи еврозоне су занемарили.

Циљ Пакта за стабилност и раст (1997) био је да, након увођења евра, путем одрживе фискалне политике земаља чланица еврозоне осигура поштовање „критеријума конвергенције”. Грубо говорећи, Немачка није веровала у фискалну (и монетарну) политику коју је водила превасходно Италија. Европска комисија је издала своје прво упозорење земљи чланици еврозоне 30. јануара 2003. године. Упозорење је издато Немачкој, највећој европској економији и, иронично, земљи која је инсистирала на увођењу Пакта. Након тога, Комисија је, такође, издала упозорење и Француској, Италији, Грчкој и Португалији. Док су Немачка и Португалија увеле ригорозне мере штедње како би покушале да смање буџетски дефицит испод 3% у току 2004. године, Француска је била суочена са падом јавних прихода и растом незапослености, те је смањење буџетског дефицита испод прописаног лимита био тежак задатак у годинама које су долазиле. Већина поменутих дефицита настала је због цикличних фактора (стопе раста биле су ниже од очекиваних), а не због претеране јавне потрошње. Јавни приходи су падали и нису достигали износ буџетских издатака, што је значило да лимит од 3% може бити прекршен и више година за редом. У том тренутку појавило се неколико значајних питања. Да ли је решење проблема релаксација границе од 3%, односно да ли ће ово бити разлог за увођење преседана: када правила која регулишу еврозону постану неприхватљива, да ли их поново треба писати? Пакт о стабилности и расту је први пут прекршен 2003. године, када су Министри финансија еврозоне (ЕКОФИН) изгласали неувођење санкција Француској и Немачкој, које су континуирано превазилазиле ниво дефицита од прописаних 3%. Пошто су Француска и Немачка без икаквих санкција избегле правило везано за буџетске издатке, постало је јасно да се еврозона претворила у двослојну заједницу, у којој један скуп правила важи за велике земље, а други скуп за мале.

ДЕФИЦИТ И ДУГ

У земљама ЕУ и онима које теже да јој се придруже постоји ограничење везано за јавну потрошњу, јер је буџетски дефицит ограничен на 3% БДП-а. Табела 1 приказује ситуацију у погледу буџетског дефицита у одабраним земљама у периоду 2006–2012, са додатком предвиђања за 2025. годину. Неколико значајних ствари може се уочити на први поглед. Код већине земаља након финансијске кризе (2007/508) удео дуга у БДП-у се повећава. Ограничење од 3% у већини случајева није испоштовано (а ни санкције нису примењиване). Буџет Ирске био је избалансиран до 2007. године, док је дефицит порастао на преко 32% БДП-а у

2010. Велика Британија (која није чланица еврозоне) у великој мери повећала је дефицит од 2006. до 2009. године и овај износ је и даље на релативно високом нивоу. Земље које су ван еврозоне (Шведска), па чак и оне које су изван ЕУ (Норвешка и Швајцарска), примењују критеријуме Пакта о стабилности и расту на примеран начин.

Табела 1. Удео буџетског дефицита у БДП-у у изабраним земљама у периоду 2006–2012.

Земља	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
<i>Еврозона</i>							
Белгија	0,1	-0,4	-1,4	-6,1	-4,9	-4,5	-3,6
Француска	-2,3	-2,7	-3,3	-7,6	-7,4	-6,1	-4,8
Немачка	-1,6	0,3	0,1	-3,0	-4,0	-2,9	-2,1
Грчка	-3,9	-5,4	-7,8	-13,7	-8,3	-7,6	-6,5
Ирска	2,9	0,0	-7,3	-14,3	-32,3	-9,5	-7,4
Италија	-3,3	-1,5	-2,7	-5,2	-5,0	-3,9	-3,1
Холандија	0,5	0,2	0,5	-5,4	-5,8	-4,0	-3,1
Португалија	-4,1	-2,8	-3,0	-9,4	-7,3	-5,0	-4,4
Шпанија	2,0	1,9	-4,2	-11,1	-9,2	-6,3	-4,4
<i>Земље које нису чланице еврозоне</i>							
Велика Британија	-2,7	-2,8	-4,8	-11,0	-9,6	-8,1	-6,5
Шведска	2,2	3,5	2,2	-1,2	-1,2	-0,6	0,6
Норвешка	18,5	17,7	19,3	9,9	9,5	8,7	8,8
Швајцарска	0,8	1,7	2,3	1,2	-0,7	-0,4	0,0
Јапан	-1,6	-2,4	-2,1	-7,1	-7,7	-7,5	-7,3
САД	-2,2	-2,9	-6,3	-11,3	-10,5	-8,0	-6,8

Извор: OECD Economic Outlook, No. 85 June 2009, No. 87, May 2010; No. 88, November 2010.

О томе шта се може десити ако су основне економско-политичке поставке о дефициту Француске и Немачке неусклађене, Праусело [Prauselo, 2011: 371] наводи:

Када се новодонесена регулатива уведе у немачки устав и када ступи на снагу, ново стање ствари може постати проблематично. Закон предвиђа смањење јавног дефицита на 0,35% БДП-а до 2016, односно на 0% до почетка 2020. године. У оваквим околностима не може се избећи питање како ће бити могуће координирати фискалне политике у оквиру ЕМУ, ако се Немачка и Француска, да не помињемо мале земље чланице, држе супротстављених ставова о улози јавног дефицита у функцији ублажавања пословних циклуса. Поставља се питање да ли се ове тензије могу смањити како би еврозона функционисала.

ШИРЕЊЕ ИЛИ НЕСТАЈАЊЕ (РАСПАД) ЕВРОЗОНЕ

Све већи број чланова еврозоне у суштини показује њену привлачност и успех. Међутим, кредибилитет еврозоне није заснован ни на чему осим на обећању, и то међународном, које ће бити тестирано протоком времена, а нарочито за време криза. Историја је пуна оваквих обећања која нису испоштована, те су се уније распале. На пример, Латинска монетарна унија (1865–1927) састојала се од Белгије, Француске, Италије и Швајцарске (Грчка се придружила 1868), док су Данска, Шведска, а касније и Норвешка припадале Скандинавској монетарној унији (1873–1914). Осим недовољне економске конвергенције између привреда земаља чланица поменутих унија, међу разлозима за распад увек су били високе и дивергентне стопе инфлације, домино ефекат у банкарским кризама и недостатак политичког јединства. Сличан образац дешавања може се наћи и код још неких економских унија које су престале да постоје. То су аустро-угарска, чехословачка, совјетска и југословенска унија. У оваквим заједницама, пред владе земаља увек се ставља проблем поштовања међународних обећања и, у исто време, удовољавање домаћим бирачима. Сходно овоме, извлачи се закључак да докле год су владе суверене (без политичких унија), еврозона ће имати потенцијал за распад.

Ако се земља чланица еврозоне искључи са тржишта капитала или ако се заоштре услови кредитирања (што се десило са Грчком у пролеће 2010, или Португалијом, Шпанијом и Италијом 2011), земљи је суђено да има стални пад економске активности. У наведеним околностима, ова земља је приморана да направи болне реформе или да дође у искушење да поново уведе своју националну валуту коју слободно може да „штампа” и девалвира. Проблем је у томе што је увођење заједничке валуте, евра, било планирано, док би се обратна операција одвијала стихијски. Трошкови би били огромни и тешко процењиви јер би банке биле под опсадом ради избегавања присилне конверзије у нову валуту. Сви уговори, обвезнице, зараде и слично морали би, такође, да се конвертују. Чак и кад би дошло до поновног успостављања националне валуте, земља би и даље сервисирала (отплаћивала) инострани дуг у еврима.

КРИЗА ЕВРОЗОНЕ И ЊЕНО РАЗРЕШЕЊЕ

Грчка. Тврдњи да се теорија веома често разликује од стварности у прилог иде и следећа чињеница. „Друштвени уговор” који су земље еврозоне усвојиле, како би евро био чврст и стабилан као немачка марка, био је да ће владе појединих земаља бити пажљиве и штедљиве онолико колико то Немачка захтева од њих. Сви су знали да је Грчка 2001. године ушла у еврозону уз помоћ „креативног рачуноводства”, односно уз помоћ прилагођене статистике о дефициту и дугу. Иако су земље које предводе еврозону знале наведене чињенице, зажмуриле су и пустиле Грчку да „на мала врата” уђе у еврозону. Ипак, вредно је поменути чињеницу да су грчка влада и њена централна банка уложиле огроман напор да нормализују монетарне и фискалне услове како би земља могла да се квали-

фикује за еврозону. Разлози слабијих економских показатеља, које је Грчка остваривала у односу на остале земље еврозоне, могу се наћи историјском анализом. Грчка је земља која је изашла из грађанског рата и диктатуре, те је у таквој ситуацији национални консензус везан за дугорочна економска питања прилично слаб. Све долазеће грчке владе у суштини су куповале социјални мир и гласове путем велике јавне потрошње и задуживања. Дефицит и дуг су гомилани деценијама, а лоша политика толерисана током дугог временског периода. Када је Грчка ушла у еврозону, следило је смањење ризика земље, а самим тим су јој и финансијска средства била доступна по нижој цени (каматној стопи) него што би то био случај да је задржала драхму. Додатни притисак на владу Грчке створиле су различите интересне групе и инвеститори који су тражили натпросечну зараду. То је трајало док су купци државних обвезница третирали једнако све државне обвезнице свих земаља чланица еврозоне. Криза је избила оног тренутка када је грчки дуг достигао ниво на коме су каматне стопе, које је Грчка морала да плати, биле 10% (каматна стопа, коју је Грчка плаћала на државне обвезнице, била је три пута већа него каматна стопа коју је Немачка, у исто време, плаћала на своје државне обвезнице). Ниједна земља ЕУ, па ни Грчка, не може да издржи овако висок ниво каматних стопа, јер се то одражава на смањење инвестиционих активности и запослености.

Када земља, у овом случају Грчка, доспе у кризну ситуацију, на располагању су јој четири теоријске опције. Прва подразумева да Грчка у будућности повећа порезе и смањи издатке, што би повећало незапосленост у земљи. У другој варијанти, Грчка може да тражи помоћ од партнера из еврозоне. Трећа опција је да Грци дају чврсто обећање да ће се њихова политика побољшати у будућности, те да опет добију одређене олакшице. Оваква опција само би пренела проблем на будуће генерације и довела еврозону до тачке пуцања. У случају да ништа од претходно поменутих мера није применљиво, Грчка има на располагању још две опције. Може привремено да напусти еврозону, са напоменом да ће бити у обавези да се у њу врати оног тренутка када се проблеми разреше, а ситуација поправи. На крају крајева, ово је много прихватљивије него да еврозону напусти, рецимо, Немачка. Друга варијанта је да трајно напусти еврозону.

Члан 125(1) Споразума о функционисању Европске уније садржи јасну клаузулу која забрањује акције спасавања појединих држава. У оквиру овог члана наведено је:

„Унија не може бити одговорна за обавезе централних влада, регионалних, локалних или других органа власти, као ни јавних органа или предузећа било које државе чланице, без обзира на међусобне финансијске гаранције за заједничко извршење одређених пројеката. Држава чланица није одговорна за обавезе централних влада, регионалних, локалних и других органа власти, јавних органа или предузећа друге државе чла-

нице, без обзира на међусобне финансијске гаранције за заједничко извршење конкретног пројекта.”

Дакле, ово је званични захтев да свака земља преузме одговорност за сопствене финансије. Земље чланице ЕУ и сама ЕУ нису одговорне за финансијске кризе земаља које имају расипничко понашање. Треба истаћи да у легислативи ЕУ не постоји начин да се једна земља примора да пружи помоћ другој у невољи. Међутим, члан 122(2) садржи следећу одредбу:

„Ако је држава чланица упала у тешкоће или је озбиљно угрожена проблемима изазваним природним катастрофама или догађајима који су ван њене контроле, Савет, на предлог Комисије, може да одобри, под одређеним условима, финансијску помоћ држави чланици.”

Овим чланом обезбеђен је правни основ за помоћ земљи у невољи (која укључује и немогућност плаћања дуга). Дакле, једина ствар која је потребна јесте политичка воља и спремност да се помогне таквој земљи.

У страху од ширења кризног жаришта, ЕУ је маја 2010. године припремила трогодишњи пакет за спасавање грчке економије. Одобрен је кредит од 110 милијарди евра (70 милијарди евра из еврозоне и 40 милијарди средстава од Међународног монетарног фонда). Уз овај кредит постављени су следећи услови: Грчка мора да смањи буџетски дефицит са 13,7% у 2009. на мање од 3% до 2013. године; плате у јавном сектору и пензије морају да се смање и не смеју да се мењају следеће три године; сезонских бонуса не сме бити; порези и таксе на горива, алкохол и дуван се повећавају. Такође, предвиђено је и повећање стопе ПДВ-а. Овај можда највећи изазов економског прилагођавања у историји довео је новембра 2010. године до оштре реакције грчке јавности и то не само због великог смањења издатака, већ и због додатног губитка националног суверенитета код ЕУ и ММФ-а. Предсказања о успешности програма нису охрабрујућа. У еврозони или ван ње, Грчку очекује веома тежак период након 2013. године.

Поред наведених 110 милијарди евра помоћи Грчкој, споразумом влада земаља чланица ЕУ сачињен је програм који се назива *Европски привремени механизам за финансијску стабилност* (*European Financial Stability Mechanism*, мада се могу наћи називи као што је *Emergency Funding Facility*), којим се Грчкој (и другим земљама чланицама еврозоне) на располагање ставља 750 милијарди евра (440 милијарди од земаља чланица еврозоне; 60 милијарди евра из буџета ЕУ и 250 милијарди од ММФ-а). Овај аранжман је договорен за период од три године.

Програм привремене помоћи за очување Грчке неки су видели као знак солидарности земаља чланица еврозоне. Са једне стране, то јесте тачно. Међутим, ако се проблематика погледа детаљније, намеће се питање ко је у суштини сачуван? Иако се то често није спомињало, истина

је да су немачке банке (и евентуално банке неких других држава) у великој мери инвестирале у Грчку, те да су управо овим финансијским пакетом земље чланице еврозоне спасавале сопствене банке. То је прави разлог зашто је Немачка одобрила пакет помоћи Грчкој иако је увек тврдила да је свака земља чланица еврозоне одговорна за своје финансије. Свака медала има две стране. Док је финансијска помоћ Грчкој поздрављена од стране ентузијаста еврозоне као знак солидарности и као корак ка већем јединству фискалне политике, скептици виде овај потез као казну за расипничко понашање у Грчкој.

После Грчке, најизложеније ризику биле су Ирска и Португалија будући да су обе земље имале проблем великог дуга и дефицита. У тренутку ескалације кризе у Грчкој, Италија није била претерано изложена ризику јер јој је, поред великог дуга, буџет био уравнотежен, а Шпанија се није сматрала претерано ризичном јер јој је дуг у 2010. години био на прилично ниском нивоу, мањи у односу на Немачку и Француску.

Ирска, Појруџалија и остале уgroжене земље. Током година економске експанзије Ирска, или како су је у то време често називали „Келтски тигар”, није обраћала довољно пажње на свој амбициозни банкарски сектор који ју је у току финансијске кризе довео до „имовинског мехура”. Банке су се, како би улагале у домаће (и британско) тржиште некретнина, задуживале у иностранству по ниским каматним стопама. Ово претерано кредитирање стимулисало је експанзију изградње некретнина, што је претворило Ирску у земљу која у великој мери зависи од прихода из новоизграђених непокретности. Током периода 2000–2006. године вредност некретнина у Ирској се учетворостручила [Legrain, 2010]. Тржиште непокретности почело је да се „хлади”, односно да од 2006. опада вредност, да би све кулминирало 2008. године. Куће и станови били су празни, те као такви нису могли да стварају приходе, односно станарину или зараду од продаје. Са друге стране, банке су остале без јефтиних извора финансирања, тако да се „мехур некретнина” пробушио, тј. цене некретнина су драстично опале. Инвеститори и банке (ирске и британске) претрпели су катастрофалне губитке по основу улагања у некретнине. У предвечерје кризе, 2006. године ирски јавни дуг био је 29%, а суфицит 2,9% БДП-а. Одмах по зачетку кризе Ирска влада доноси дискутабилну одлуку. Наиме, она даје гаранције депонентима ирских банака, али и власницима обвезница [Legrain, 2010], те је дефицит повећан са 0% БДП у 2007. на преко 7,3% у 2008, да би само у 2010. достигао преко 32%. При том, јавни дуг износио је 105% БДП у 2010. години.⁴

Изврсно објашњење зашто је интервенција ирске владе грешка може се наћи код Вулфа [Wolf, 2010]:

„Примарна дужност сваке државе је да спасава сопствену кожу, а не да својим пореским обвезницима натовари избављење

⁴ Разлике које се могу уочити између Ирске и Грчке веома су битне. Европски фонд за финансијску стабилност није постојао у време грчке кризе (пролеће 2010. године), што је у суштини допринело ширењу финансијске панике.

неопрезних инвеститора, тако да у еврозони порески обвезници једне државе не би требало да спасавају земље чије су банке крајње неопрезно и ризично улагале. Како би се сачувала од великог дуга и дефицита, Ирска је требало да реструктурира банкарске обавезе. Дуг банака никако не сме бити јавни дуг. Ако се то ипак деси, онда банке треба посматрати као сервис становништва и привреде, а банке као одељења владе...”

Иако Ирској није одмах (краткорочно) била потребна помоћ из еврозоне, велике земље су инсистирале на томе да мора да прихвати помоћ од Европског фонда за финансијску стабилност. Због великог обима трговине са САД и Великом Британијом, Ирска је веома специфична земља унутар ЕУ. Управо ова независност, односно одвојеност од немачке доминације, омогућује Ирској да ствари ради другачије од осталих земаља ЕУ. Ирска је гласала и против Споразума из Нице и против Лисабонског споразума. Новембра 2010. године Ирска се „предала”. Помоћ ЕУ и ММФ-а од 85 милијарди евра на период од седам и по година дата је под стриктним условима: смањење расхода (социјалне помоћи и образовања) и повећање пореза (пореза од прихода и имовине). Најтеже ће бити погођени људи са фиксним приходом. Помоћ од стране ЕУ изазвала је додатне проблеме у вези са суверенитетом у Ирској. Ирски понос је био у питању. Ирски бирачи не желе да им се економска политика диктира из Брисела, Берлина или Лондона. Неки су чак поставили питање да ли је жртвовање Патрика Пирса (*Patrick Pearse*) и других ирских бораца за независност током 1916. године било узалудно⁵.

Привреда Португалије, коју је карактерисао брз развој индустрије, повећање извоза и сталне иновације, имала је до првог квартала 2010. године завидну стопу економског раста. Иако у овој земљи није било „имовинског мехура” ни обезвређених другоразредних хипотекарних хартија од вредности, појавила су се два проблема. Са једне стране, године претеране јавне потрошње и лоших инвестиција у оквиру нејасних и компликованих јавних и државних партнерстава, са друге стране, брз економски развој због уласка у еврозону и кредитна експанзија, која није била праћена експанзијом депозита. Резултат је био такав да је Португалија маја 2011. године била трећа земља која је примила помоћ. Пакет од 78 милијарди евра обезбеђен је од Механизма за европску финансијску стабилност, Компаније за европску финансијску стабилност и ММФ-а.

Неопходно је поменути и Шпанију која, опет, има своје специфичне околности – пре свега проблем са привредним растом, великим трговинским дефицитом, губитком конкурентности на евротржишту, расту цена некретнина, великом стопом незапослености и падом кредитног рејтинга. Шпанија је одмах по успостављању Европског фонда за финансијску стабилност увела оштре мере штедње како би смањила буџетски дефицит, односно како не би дошла у ситуацију у којој су Ирска и Пор-

⁵ Те године, на Ускрс, десио се оружани устанак против британске владавине.

тугалија већ биле. Међутим, ово није било довољно, те јој је у више наврата снижаван кредитни рејтинг. Крајем 2010. принос на десетогодишње државне обвезнице порастао је на 5,5%, а од јуна 2011. године ситуација је још драстичнија јер је маржа између државних обвезница Немачке и Шпаније порасла на 2,7% до октобра 2011. Све три водеће рејтинг агенције значајно су снизиле кредитни рејтинг Шпаније.

Сценарио са Италијом подсећа на све остале. Принос на државне обвезнице Италије достигао је рекордних 5,77% (при покушају да прикупи 3,9 милијарди евра средстава са евротржишта) у августу 2011. Имајући ово у виду, као и чињеницу да Италија има огроман спољни дуг, не зачуђује одлука рејтинг агенција из октобра када су одлучиле да јој смање кредитни рејтинг на А2 са негативним изгледима у будућности.

Немачка канцеларка Ангела Меркел (*Angela Merkel*) рекла је да „Ако евро пропадне, онда је и Европа неуспех” [Garton, 2010]. Председник Европског савета Херман ван Ромпој (*Herman van Rompuy*) је рекао „Ако евро не преживи, неће ни ЕУ” [The Economist Briefing, 25.11.2010] Земље интегрисане у ЕУ морају да повећају поверење једне у друге, као и у заједнички пројекат, у противном не само да заједничка валута може нестати, већ је на коцку стављена и слободна трговина, пољопривреда, политичка кохезија и друго.

ШТА ПРЕДСТОЈИ ЕВРОЗОНИ

Европски савет је у Луксембургу 7. јуна 2010. године установио компанију за посебне намене (кроз програм *European Financial Stability Facility*), ради реализације програма Европске финансијске подршке за стабилност у висини од 440 милијарди евра. Ова приватна банка, чији су власници државе чланице еврозоне, може пружати помоћ другим приватним финансијским институцијама, али и државама. Пошто закон ЕУ забрањује директну помоћ земље чланице, ова компанија не одговара ни Европској комисији, ни националним парламентима, а ни шефовима влада. Званично, она је одговорна само свом управном одбору. Државе еврозоне не обезбеђују средства за финансирање ове компаније већ само гарантују за унапред договорене износе средстава које су уписали. Пошто је организована као и свака друга пословна банка на територији еврозоне, у случају потребе за додатним средствима, може их прибавити емисијом сопствених обвезница или зајмом од Европске централне банке [Stratfor, 04.11.2010]. Као додатак Компанији за посебне намене, фебруара 2011. године Француска и Немачка сачиниле су предлог плана који се назива Пакт конкурентности (Евро+пакт), који би требало да integriше средства финансијске подршке на нивоу еврозоне кроз фискалне реформе и реформе које би повећале конкурентност појединих земаља. Овај план укључује и индексирање зарада, заједничку базу за корпоративне порезе, супервизију дуга и подизање старосне границе за пензионисање на 67.

Када је писана прва верзија овог чланка, једна од предложених мера за повећање финансијске стабилности у еврозони била је и та да поме-

нути привремени фонд добије трајни карактер, што се и десило 16. децембра 2010. године. Лидери су се договорили да се измени Лисабонски уговор како би привремени Европски механизам за финансијску стабилност добио трајно обележје. Овај нови фонд би служио за помоћ земљама еврозоне које упадну у тешку финансијску кризу. Механизам би био активиран само уколико је преко потребан да би се спасила стабилност еврозоне као целине. Осим ове примарне делатности, овај фонд би омогућио и буџетску контролу и смањио опасност да економски јаке земље плаћају цех мањка финансијске дисциплине у зони. Међутим, све чешће се поставља питање чему ће механизам служити ако није у стању да помогне великим економијама као што су Шпанија и Италија.

Како је овај нови механизам креиран да би чувао финансијску стабилност еврозоне, Европски савет се сложио да Члан 122 (2) Лисабонског споразума више није потребан. Начин за ревизију Споразума пронађен је у члану 48 (6) истог уговора, који прописује обичне и поједностављене процедуре ревизије. Поједностављена процедура подразумева:

Влада сваке државе чланице, Европски парламент или Комисија могу поднети Европском савету предлоге за ревизију свих/дела одредаба трећег дела Уговора о функционисању Европске уније, који се односе на унутрашњу политику и деловање Уније. Европски савет може да донесе одлуку о изменама и допунама свих или дела одредаба трећег дела Уговора о функционисању Европске уније. У случају институционалних промена у монетарној области Европски савет ће поступати једногласно после консултација са Европским парламентом, Комисијом и Европском централном банком. Ова одлука не може ступити на снагу док не буде одобрена од стране држава чланица у складу са њиховим уставним захтевима. Одлука из друге тачке неће повећати овлашћења додељена Унији у уговорима.

Белгијска влада је 16. децембра 2010. године, у складу са горепоменутим чланом 48 (6), поднела предлог за ревизију члана 136. Лисабонског уговора. Предложена измена гласи: „Државе чланице чија је валута евро могу створити механизам стабилности који би био активиран ако би било неопходно да се сачува свеукупна стабилност евра. Одобравање сваке финансијске помоћи посредством овог механизма подложно је строгим условима”. Европски савет се сложио са текстом предложеног амандмана, те су донели одлуку да се по поједностављеној процедури Лисабонски уговор измени.

Нова, предложена структура еврозоне иде у корист Немачке. Ниједна земља не може да девалвира своју валуту како би се такмичила са немачким извозом и притом све земље морају бити отворене за (немачко) тржиште роба и капитала. Да ли ће сиромашне земље икада бити у стању да се развијају и ухвате корак са Немачком? У октобру 2010, на самиту ЕУ, Немачка је успела да прогура споразум о будућим репрогра-

мирањима дугова и „пакетима мера” за спасавање унутар еврозоне. Тај споразум укључује и „уредно” решење за кашњење или немогућност исплате сувереног дуга. Инвеститори морају бити спремни да снесе одређени губитак због непромишљених инвестиција јер ће, иначе, наставити да улажу у високоризичне државне обвезнице са високим каматним стопама, занемарујући ризике, знајући да ће земљи у кризи, због солидарности у еврозони, бити пружена помоћ. Ово је једна врста коцке и инвестиционе одлуке шаљу изврнути сигнал целој привреди. Немогућност плаћања сувереног дуга мора бити озбиљна претња, нешто као порез на ризичне инвестиције, јер хазардери пореске обвезнике једне земље не би требало да држе као таоце.

Озаконити механизам немогућности плаћања сувереног дуга у Лисабонском споразуму веома је лоша одлука која ће учинити еврозону крхкијом јер ће финансијске кризе постати ендемска карактеристика еврозоне... предложени механизам немогућности плаћања сувереног дуга заснива се на погрешној дијагнози узрока дужничке кризе у еврозони [De Grauwe, 2010: 1]. Ако механизам који је садржан у Споразуму подразумева смањење профита у ситуацијама немогућности плаћања сувереног дуга, инвеститори ће повећати каматне стопе на ове ризичне обвезнице. У време кризе (када неке владе имају потешкоће при испуњењу обавеза) инвеститори и шпекуланти ће продавати обвезнице ових влада, што ће саме земље довести у још гору ситуацију у погледу прикупљања средстава на тржишту капитала и у погледу сервисирања својих дугова. Претпоставка је да је криза заснована на претераној потрошњи влада појединих земаља, које су се ослониле на имплицитне гаранције и помоћ осталих унутар еврозоне. Истовремено, приватни инвеститори нису желели да наметну било какво ограничење овим расипним владама. Иако овај сценарио може објаснити ситуацију у Грчкој, није прикладан за објашњење када је у корену проблема дуг приватног сектора. Након глобалне кредитне кризе (од 2007) акумулирани приватни дуг и рецесија, која је проузроковала пад јавних прихода, приморале су владе еврозоне да се умешају и да повећају свој јавни дуг. „Ово повећање је било неопходно, како би се сачували велики делови привреде. То нема никакве везе са неодговорним владама које финансијска тржишта нису могла да дисциплинују. Истина је управо обратна. Финансијска тржишта су недисциплинована, а владе су преузеле њихову одговорност на себе, када су учиниле напор да би их сачувале” [De Grauwe, 2010: 2].

ЗАКЉУЧАК

Креирање еврозоне довело је до неколико битних појава. Док је, са једне стране, остварена стабилност цена, евидентно је да је креирање еврозоне допринело и ширењу глобалне финансијске кризе (од 2007) и њених последица. Стабилност валуте сама по себи не значи да је заједница економски зрела. Зрелост и успех валуте превасходно се испољавају у виду економског раста, реформисане структуре производње, повећања

продуктивности и континуираног прилагођавања на изазове и могућности из окружења. Међутим, ова зрелост и економски раст део су обећања грађанима, које још увек није испуњено. Раста и развоја у оквиру еврозоне неће бити све док се продуктивност не повећа. Ово је повезано са потребом да се радна снага образује за нове прилике и да се уведу нове и значајно продуктивне технологије, због старења европске популације и конкуренције која долази из Азије.

Ако се посматра из глобалне равни, евро је и даље само регионална валута. У случају да ЕУ не побољша свој производни потенцијал и да не постигне консензус по питању економске и политичке будућности, може се наћи у клинчу између САД и Кине, те клизнути у заборав као Млетачка република. У време кад је комунизам био претња, европске интеграције дошле су као потреба, а кад је ова опасност нестала, претвориле су се у избор. Сад се глобална економска сила креће ка Пацифику, те европске интеграције могу поново постати неопходне, због могућих трвења између САД и Азије у будућности.

Чвршћа федерална организација ЕУ може бити један од начина за светлу будућност. У случају да овај циљ тренутно није остварив (нереално је очекивати удруживање националних буџета), очекује се да земље промене своје понашање и постану опрезније у вези са својим финансијама (да усвоје и поштују културу стабилности). Избор који је пред званичницима еврозоне су слабо примењена правила унутар дисфункционалне монетарне уније или стварање јачег фискалног, економског и политичког јединства. Докле год су националне владе суверене и у оквиру ЕУ нема политичког јединства, еврозона има потенцијал за распад. Многе монетарне уније, раније успостављане, распале су се што насилно (што је био случај са Аустроугарском 1918, Југославијом 1991), што мирним путем (Латинска монетарна унија 1927, унија између Британије и Ирске 1979, Совјетски Савез 1991, Чехословачка 1993). Ако је монетарна унија неодржива и јаве се проблеми при функционисању, вероватноћа је да неће трајати вечно.

Ако инвеститори добију поруку да је одржање еврозоне у дугорочном хоризонту нереално, они рачунају на распад на чврсту базу, коју представља Немачка, и на мекане остатке⁶. Каква се, онда, порука шаље Чешкој, Пољској и другим земљама које настоје да се придруже еврозони? Ипак, што дуже монетарна унија опстане, јаче су и шансе да ће коначно преживети⁷. Дакле, можда су потребне политичке и организационе иновације, заједно са савезним деловањем, како би се створила основа за

⁶ Заједничка трезорска обвезница еврозоне повећа ће солидарност и смањити трошкове задуживања земаља на периферији еврозоне. Међутим, Немачкој би увођење ове обвезнице повећало трошкове задуживања. Дакле, у политичком смислу, ова идеја је практично неостварива. Међутим, могу се креирати два типа заједничких обвезница, тврде и меке. Мека доноси више каматне стопе од чврсте, али је истовремено ризичнија.

⁷ Економија државе Луизијане је у току 2005. године услед урагана Катрине доживела негативан шок. „У том тренутку држава Луизијана није размишљала о одустајању од долара и увођењу сопствене валуте, иако је девалвација могла бити адекватно решење” [Eichengreen, 2007: 37].

еврозону која ће променiti своје монетарне и фискалне основе. Ово може бити прилично тешко јер су националне финансије (порези и расходи) у срцу парламентарне демократије и националног суверенитета. Многи у еврозони тврде да саме земље треба да буду одговорне за своје финансије.

Враћајући се наслову овог чланка, рекло би се да је толико политичког и економског капитала уложено у овај пројекат, да он и даље мора да опстане (доказ ове тврдње може се уочити и у енглеском референдуму одржаном крајем октобра 2011, у оквиру којег су снаге лојалне премијеру надгласале нове „Торијевце”, који су били за излазак из ЕУ). Инвестирани капитал и тржишни притисак могу бити одлучујући фактори при престанку земаља на компромис. До сада су еврозона, а посебно Немачка, били за корак испред тржишта јер су Грчка и Ирска спасене. Међутим, поставља се питање у вези са величином и саставом еврозоне на 20. рођендан. Да ли ће број чланица еврозоне порасти, да ли ће нове земље ући у еврозону и да ли ће садашњи састав и број чланица бити исти? Да ли ће се можда Белгија поделити, те да ли ће се две нове државе, свака за себе, придружити еврозони? Десет година је изузетно дуг временски период у политици. Не треба заборавити да Немачка (још увек) има значајне користи од еврозоне и да је неће лако пустити да пропадне. Председник Француске Саркози изјавио је у Давосу 27.1.2011. следеће: „Последице пропасти евра биле би толико катаклизмичне да ми ту идеју уопште не узимамо у обзир” [Clark, 2011]. То је изузетно чврсто политичко уверавање и обећање да ће државе учинити све што је у њиховој моћи да спасу и наставе са евром. Остаје да се види да ли ће снага финансијског тржишта бити јача од политичког обећања и воље.

Пошто мале земље немају могућност девалвације, оне би требало да стреме структурним реформама, којима би смањиле трошкове домаће радне снаге, подстакле конкуренцију и предузетништво и увеле нове технологије. Циљеви ових активности су побољшање конкурентности домаће производње и економски раст. Једина стратегија коју су националне владе и лидери еврозоне спроводили до сад је спашавање посрнутих земаља чланица еврозоне. Скептици еврозоне су се, наравно, запитали да ли је ово слично преуређењу лежальки на палуби Титаника. Зар ови лидери не треба да усмере своју пажњу на дугорочна и фундаментална питања као што су подстицање економског раста? Да ли они имају капацитет и вољу да сагледају даље од решавања текућих проблема? Наравно, ентузијастички еврозоне одговарају да су ово само мали и додатни кораци у ланцу догађаја који воде ка коначном уједињењу Европе, као и да су ови кораци показали успешну флексибилност система. Постоји доста озбиљних проблема на путу еврозоне ка двадесетогодишњици. Еврозони су потребна прилагођавања и континуиране промене јер је то тежак, али обећавајући федерални пројекат који би требало да се развија у корист Европе и других. Еврозона носи одређене трошкове, али дугорочна корист може бити огромна. Најважније за њен успех јесте да је учесници виде као корисну ствар.

До пре три деценије многи су сматрали да је у Европи заједничка валута незамењива. Многи сматрају да је политичко и фискално јединство сада немогуће. Политичка воља и преданост (уколико постоји) може показати управо супротно, те на овај начин избећи да се Маастрихтски споразум претвори у Арнхајм (Arnhem). Завршна порука овог чланка је да он доноси благи оптимизам о будућности еврозоне, с нагласком на придеву „благи”.⁸

ЛИТЕРАТУРА

- Barber, Tony. Barroso must fight threats to single market, *Financial Times*, 15.9.2009, *e-issue*.
 Clark, Andrew. Davos 2011: Sarkozy says break-up of the euro would be unthinkable. *The Guardian*, 27.1.2011, *e-issue*.
 De Grauwe, Paul. What have we learnt about monetary integration since the Maastricht Treaty?, *Journal of Common Market Studies* Vol. 44, No. 4 (November 2006): 711–730.
 Eichengreen, Barry. The breakup of the euro area, NBER Working Paper 13393, 2007.
 Garton Ash, Timothy. Calling Germany, calling Germany: you alone can keep this Eurozone show on the road, *The Guardian* 24.11.2010., *e-issue*.
 Jovanović, Miroslav. *European Economic Integration: Limits and Prospects*. London: Routledge, 1997.
 Legrain, Philippe. Don't blame the euro for Ireland's mess, *Financial Times* 17.11.2010. *e-issue*.
 OECD Economic Outlook, No. 85 June 2009; No. 87, May 2010; No. 88. November 2010.
 Praussello, Franco. Asymmetric shocks and monetary disintegration: the case of the eurozone', in *International Handbook on the Economics of Integration: Competition, Spatial Location of Economic Activity and Financial Issues*, M. N. Jovanović (ed.). Cheltenham: Edward Elgar, 2011: 360-377.
 Stratfor. German designs for Europe's economic future 4.11.2010, *e-issue*.
 The Economist Briefing. A contagious Irish disease? 25.11.2010, *e-issue*.
 Wolf, Martin. Why the Irish crisis is such a huge test for the eurozone, *Financial Times* 30.11.2010, *e-issue*.
 Павловић Владан, Љумовић Исидора. Финансијска регулатива у САД као покретач актуелне светске кризе, *Рачуноводство*, бр. 5–6 (2009): 78–93.

⁸ Применом чисто економске анализе и теорије Јовановић [Јовановић 1997: 68] био је поборник монетарне интеграције унутар ЕУ. Међутим, био је прилично скептичан у погледу будуће структуре и примене Маастрихтског споразума (1992). Еврозони су од почетка недостајали следећи неопходни елементи за дугорочни заједнички успех: аутоматски стабилизатори, заједничка обвезница, фондови за кризне ситуације, фискални трансфери и јака фискална координација. У тренутку када је та критика упућена (1997) аутор је потцењивао политичку спремност и одлучност да се креира ЕМУ. Да ли сада аутори прецењују политичко ангажовање, вољу и средства лидера земаља чланица еврозоне да парирају снази финансијског тржишта?

IS THE EUROZONE RESCUE STRATEGY TANTAMOUNT TO THE REARRANGEMENT OF DECKCHAIRS ON THE TITANIC?

by

Miroslav N. Jovanović and Isidora Ljumović

ABSTRACT: The Eurozone is the crown jewel in the process of European integration. Since this monetary integration is a predominantly political process, it neglected certain economic fundamentals for the long term durability (federal-type intra-group transfer of funds). The internal troubles of the Eurozone (lack of respect of rules) were amplified by the global credit crunch. There are worries about the promises given to the citizens about the stability of the Eurozone and economic progress when the zone was introduced. So much political and economic capital has been invested in the Eurozone that its demise is unconceivable for the time being. If the participants believe that it is a beneficial deal it will continue its existence, but several federal-type amendments are necessary. Otherwise, it may join a series of monetary zones in Europe that disintegrated. Even though the Eurozone burdens some of its member countries with high costs, the break-up of or from the Eurozone would be even worse.

KEY WORDS: Eurozone, deficit, debt, Greece, Ireland, crisis

Владимир М. Грбић

КРИЗА У ЕВРОЗОНИ: УЗРОЦИ И ПОЛИТИКЕ*

САЖЕТАК: Фискална нестабилност, раст дуга и дефицити текућих рачуна биланса плаћања, посебно у земљама које су највећим делом на периферији еврозоне – у Португалији, Ирској, Италији, Грчкој и Шпанији, ткзв. ПИИГС земљама – отворили су бројна питања: од дијагностицирања самог узрока и обима кризе, ефеката до сада предузетих мера, преко потребе њиховог ширења на нове, неконвенционалне политике, до питања саме одрживости еврозоне. Рад се фокусирао на анализу самих узрока кризе, односно на разматрање два главна приступа овом питању, као и на сагледавање до сада предузетих антикризних мера у еврозони, али и на оцену њихове успешности. У раду је идентификована потреба изградње нових политика које би требало ефикасније да одговоре постојећим изазовима, па су и предложене одређене политике у том правцу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Европска унија, криза, политике, јавни дуг, дефицит текућих рачуна

1. Узроци кризе у Еврозони

Финансијска криза у свету настала је у САД. Криза је открила многе слабости у монетарној политици, финансијској регулацији и контроли, као и недостатке у функционисању међународних финансијских институција. Криза се из САД прелила широм света, па и у Европу. Сужавање активности реалног сектора резултирало је смањењем спољнотрговинских резултата и нижим инвестицијама, а контаминирана финансијска актива, као што су хипотекарни кредити из САД, представљала је предмет пословања већих банака Немачке, Француске, Енглеске. Међутим, еврозона има своје властите генераторе кризе. У њиховој експликацији у основи се могу дефинисати два различита приступа.

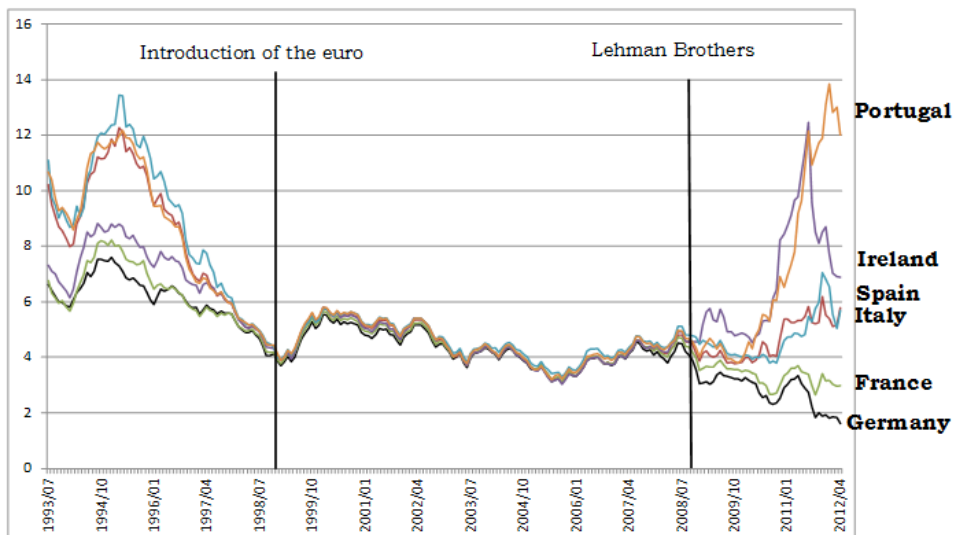
1.1. Финансијска нестабилност

Финансијска нестабилност, или како се понегде у литератури назива „немачки поглед”, представља данас, посебно у имплементацији економских мера, преовлађујући приступ овим питањима. Он заговара став да

* Рад представља резултат истраживања у оквиру пројекта бр. 47004, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

су јужне земље еврозоне недовољно фискално одговорне, да до сада нису биле спремне да спроводе мере унапређења политике понуде, те стога треба применити оштру фискалну дисциплину у њима. То би смањило ризик напуштања ових земаља еврозоне. У експликацији својих ставова аутори овог приступа полазе од следећег графика [Von Hagen et al. 2011: 36; Schgerru et al. 2009: 4; Micssosi 2012: 1]

Граф 1. Кретање интересних стопа држава чланица ЕУ

Пре стварања евра, до 1999. године, интересне стопе на државне обвезнице чланица значајније су флукутирале. Њихово приближавање и уравнотежење после креирања евра објашњава се следећим елементима [Arghuogou 2011: 39, 40]. Прво, створили су се услови за смањење ризика неликвидности, оснаженог у претходних пет година. Друго, појачана су очекивања да ће имплементација евра довести до структурних реформи у периферним земљама зоне. Треће, опасност од реалног недостатка премије на ризик у еврозони и преливања каматних стопа и дугова са тим у вези, решена је свечаном изјавом држава чланица да неће избављати презадужене чланице. Ово је представљало и увод у Мастрихтски споразум.

Интентификација кризе нарочито после неуспеха Lehman Brothers у септембру 2008. године довела је до ширења опсега интересних стопа на државне обвезнице земаља чланица ЕУ. Пре кризе, интересне стопе на државне обвезнице варирали су унутар једног процентог поена, када се као стандард узму немачке државне обвезнице. Од старта кризе овакво варирање значајно је проширено, њихов врх тренутно се још не назире, док се стање, судећи по графикону, изједначило са ситуацијом пре стварања еврозоне.

У основи, тржиште еврозоне функционисало је под имплицитном претпоставком да ће државе чланице ипак гарантовати обвезнице држа-

ва чланица [De Grauwe 2003: 337]. Удружено са недостатком економског мониторинга под надзором ЕУ ово је довело до слабљења, ако не и губљења тржишног притиска на унапређење финансијског система и структурних реформи. Увођење премије на ризик, после појаве кризе, улога домаћих банака, додуше контаминираних са хипотекарним кредитима пореклом из САД-а, била је основа процеса задуживања. Ишла је у два правца [Gerlach et. al. 2010]. Прво, државе чланице рекапитализовале су банке користећи јавни новац и тако повећале јавни дуг (табела 1).

Табела 1. Јавни дуг као % ГДП

	1998.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Белгија	117,1	84,2	89,6	96,2	96,8	97,0	97,5
Немачка	60,3	64,9	66,3	73,5	83,2	82,4	81,1
Естонија	—	3,7	4,6	7,2	6,6	6,1	6,9
Ирска	53,6	25,0	44,4	65,6	96,2	112,0	117,9
Грчка	105,8	105,4	110,7	127,1	142,8	157,7	166,1
Шпанија	64,1	36,1	29,8	53,3	60,1	68,1	71,0
Француска	59,4	63,9	67,7	78,3	81,7	84,7	86,8
Италија	114,9	103,6	106,3	115,1	119,0	120,3	119,8
Луксембург	7,1	6,7	13,6	14,6	18,4	17,2	19,0
Холандија	65,7	45,3	58,2	60,8	62,7	63,9	64,0
Аустрија	64,8	60,7	63,8	69,6	72,3	73,8	75,4
Португалија	52,1	68,3	71,6	83,0	93,0	101,7	107,4
Словенија	—	23,1	21,9	35,2	38,0	42,8	46,0
Финска	48,2	35,2	34,1	43,8	48,4	50,6	52,2
Малта	53,4	62,0	61,5	67,6	68,0	68,0	67,9
Кипар	58,6	58,3	48,3	58,0	60,8	62,3	64,3
Словачка	34,5	29,6	27,8	35,4	41,0	44,8	46,8
ЕА-17	73,1	66,3	70,0	79,4	85,5	87,9	88,7
ЕУ -27	66,5	59,0	62,3	74,4	80,2	82,3	83,3

Извор: European Commission, Economic and Financial Affairs, Public Finance-2011, 25

Посматрано по земљама чланицама раст јавног дуга, од момента настанка кризе, у јужним земљама (тзв. ПИИГС чланицама) је ескалирао. Тако је, на пример, у Грчкој дуг анализиран кроз учешће у ГДП од 105% у 2007. години повећан на 166% у 2012. години, у Ирској од 25% на 109%, у Шпанији од 36% на 67%, у Португалији од 68% на 106%, а у Италији од 104% на 121%. На другој страни, може се констатовати да је у северним, развијенијим земљама раст јавног дуга био знатно умеренији.

Друго, решавање банкарске неликвидности сузило је простор за кредитирање приватног сектора и повећало даљу фискалну неравнотежу и буџетски дефицит (табела 2).

Табела 2. Буџетски дефицит као % ГДП

	1998.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
Белгија	-0,9	-1,3	-5,9	-4,1	-3,7	-4,2
Немачка	-2,2	0,1	-3,0	-3,3	-2,0	-1,2
Естонија	—	-2,8	-1,7	0,1	-0,6	-2,4
Ирска	2,4	-7,3	-14,3	-32,4	-10,5	-8,8
Грчка	—	-9,8	-15,4	-10,5	-9,5	-9,3
Шпанија	-3,2	-4,2	-11,1	-9,2	-6,3	-5,3
Француска	-2,6	-3,3	-7,7	-7,0	-5,8	-5,3
Италија	-2,8	-2,7	-5,4	-4,6	-4,0	-3,2
Луксембург	3,4	3,0	-0,9	-1,7	-1,0	-1,1
Холандија	-0,9	0,6	-5,5	-5,4	-3,7	-2,3
Аустрија	-2,4	-0,9	-4,1	-4,6	-3,7	-3,3
Потругалија	-3,4	-3,5	-10,1	-9,1	-5,9	-4,5
Словенија	-2,4	-1,8	-6,0	-5,6	-5,8	-5,0
Финска	1,6	4,2	-2,6	-2,5	-1,0	-0,7
Малта	-9,9	-4,5	-3,7	-3,6	-3,0	-3,0
Кипар	-4,1	0,9	-6,0	-5,3	-5,1	-4,9
Словачка	-5,3	-2,1	-8,0	-7,9	-5,1	-4,6
ЕА-17	-2,3	-2,0	-6,3	-6,0	-4,3	-3,5
ЕУ-27	-1,9	-2,4	-6,8	-6,4	-4,7	-3,8

Извор: European Commission, Economic and Financial Affairs, Public Finance-2011, 25

Ово се на сваку земљу зоне одразило различито, али у целини, са ефектима преливања [Arghurou 2011: 39, 40]. На ово се могу додати и изазови из ширег окружења настали повећањем интернационалних премија на ризик (мерено преко односа државних и трезорских обвезница САД.

Решавање ових питања овај приступ види на следећи начин.

Прво, тржишна валоризација остаје релевантан механизам у дисциплиновању фискалне политике земаља чланица. Погоршање фискалне позиције повећава кредит на ризик као финансијске компензације за повећану тражњу на инвестиционом тржишту.

Друго, ако државни дефицит и дуг имају висок утицај, како студије показују, пошто постоји висок степен корелације између односа дуга и ГДП и ширења опсега државних обвезница [Schgerri S., Zoli E. 2009: 14], онда долази до повећања аверзије према ризику. Штапање европских заједничких обвезница може креирати, у таквим условима, супротан ефекат од очекиваног.

Треће, штампање европских обвезница није прихватљиво у овој концепцији и због тога што позајмљивање по нижим трошковима, без кажњавања од стране тржишта, води нижој фискалној дисциплини и може резултирати у вишим интересним стопама.

Четврто, креирање фискалне федерације, у којој постоје прецизиране надлежности, подела фискалних обавеза и њихова регулисана расподела међу чланицама, представља жељену опцију.

Пето, у основи, исто се односи на формирање банкарске уније која би стриктније контролисала и уређивала ову област, мада је дискусија о овој теми у току. Немачки приступ, у ствари, не види стварање банкарске уније као предактивност реализовања концепта еврообвезница, него као процес који би овај инструмент учинио непотребним [Beck 2012].

Шесто, чврста фискална дисциплина је потребна и због будућих догађања. У добрим временима треба одржати фискалну стабилност за ситуацију кризних догађања која неминовно следе у цикличној тржишној економији. На тај начин избећи ће се већи трошкови експанзивног задужевања које неминовно следи у кризним временима. Фискална дисциплина се у основи реализује јачањем елемента Пакта за стабилност и развој.

Дефицити текућих рачуна

Дефицит текућих рачуна биланса плаћања или „кензијански поглед” на узроке кризе представља опозицију претходном приступу. Објашњење за настанак кризе јавног дуга, у који се трансформисала финансијска криза, по овом концепту лежи у суфициту текућих рачуна који доноси корист земљама севера, док јужне земље еврозоне, које имају дефиците текућих рачуна, наилазе на тешкоће у његовом санирању, што у коначном води, односно проузрокује кризу државног дуга и финансијску нестабилност [Arghuou 2008; Zemanek 2010]. Другим речима, проблем не лежи у унутрашњем дугу, већ у спољашњем дугу који се трансформисао у државни јавни дуг.

Овај приступ делом је настао на критици претходне концепције. Тако на пример [Krugman 2012] истиче да су пре избијања кризе неке јужне земље еврозоне, као на пример Шпанија, имале боље позиције него северне земље мерено односом дуга и ГДП, тј. да фискални дефицит није довољна чињеница да се објасни криза јавног дуга. Поред тога, ригорозна финансијска дисциплина има „негативне мултипликаторе” [Wyplosz 2012], који смањују однос дуга према ГДП, али то не чине у истој сразмери са другим агрегатима, и то, пре свега, са незапосленошћу.

У свом пуном капацитету, посматрано по земљама еврозоне, неравнотеже текућих рачуна биланса плаћања одговарајућу информативну поруку пружају следећи подаци (табела 3):

Табела 3. Биланс текућих рачуна (у милијардама евра)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
EU-27	-35.7	-83.5	-139.6	-125.9	-255.4	-99.5	-95.7
Euro area	60.8	10.8	-12.6	7.4	-143.5	-25.9	-42.2
Belgium	9.3	6.0	5.9	5.4	-5.7	-5.7	5.2
Bulgaria	-1.3	-2.7	-4.6	-7.8	-8.2	-3.1	-0.5
Czech Republic	-4.7	-1.0	-2.4	-5.7	-3.3	-3.4	-4.7
Denmark	5.9	9.0	6.5	3.1	6.8	7.3	13.0
Germany	102.8	112.9	145.0	181.2	154.8	133.7	141.5
Estonia	-1.1	-1.1	-2.1	-2.6	-1.6	0.5	0.5
Ireland	-0.9	-5.7	-6.3	-10.1	-10.2	-4.7	0.8
Greece	-10.7	-14.7	-23.8	-32.6	-34.8	-25.8	-23.0
Spain	-44.2	-66.9	-88.3	-105.3	-104.7	-54.5	-48.4
France	9.0	-8.3	-10.3	-18.9	-33.7	-28.4	-33.7
Italy	-4.6	-12.6	-22.3	-19.9	-45.2	-30.1	-54.1
Cyprus	-0.6	-0.8	-1.0	-1.9	-2.7	-1.8	-1.7
Latvia	-1.4	-1.6	-3.6	-4.7	-3.0	1.6	0.5
Lithuania	-1.4	-1.5	-2.6	-4.1	-4.2	1.2	0.4
Luxembourg	3.3	3.5	3.5	3.8	2.0	2.4	3.1
Hungary	-6.8	-6.4	-6.6	-7.2	-7.7	-0.2	1.1
Malta	-0.3	-0.4	-0.5	-0.3	-0.3	-0.4	-0.2
Netherlands	37.5	38.0	50.4	38.4	25.5	24.3	38.6
Austria	5.2	5.3	7.3	9.6	13.8	7.5	8.5
Poland	-10.8	-5.9	-10.4	-19.3	-23.8	-12.1	-16.5
Portugal	-12.4	-15.9	-17.2	-17.1	-21.7	-18.4	-17.2
Romania	-5.1	-6.9	-10.2	-16.8	-16.2	-4.9	-4.9
Slovenia	-0.7	-0.5	-0.8	-1.6	-2.6	-0.5	-0.3
Slovakia	-2.7	-3.3	-3.5	-2.9	-4.0	-1.6	-2.3
Finland	9.4	5.3	7.0	7.7	4.7	3.4	3.3
Sweden	19.1	20.2	26.6	31.2	29.4	20.5	23.0
United Kingdom	-36.9	-47.8	-63.3	-51.3	-24.6	-23.0	-42.9
Iceland	-1.1	-2.2	-3.2	-2.3	-2.8	-1.1	-1.1
Norway	26.5	39.7	46.2	40.1	54.5	35.8	38.7
Croatia	-1.5	-2.0	-2.7	-3.2	-4.4	-2.4	-0.6
Turkey	-11.5	-17.8	-25.6	-27.9	-28.1	-10.0	-35.9
Japan	138.5	133.3	136.0	154.0	105.1	101.6	147.6
United States	-505.4	-602.2	-637.1	-519.7	-460.5	-269.2	-357.0

(1) EU-27, extra EU-27 flows; euro area, extra EA-17 flows; Member States and other countries, flows with the rest of the world.

Source: Eurostat (online data codes: bop_g_eu, bop_g_euro and bop_g_c), ECB

Четири земље севера еврозоне су, у посматраном периоду, перманентно остваривале суфицит текућих рачуна, и то, пре свега, Немачка, Холандија, Финска и Аустрија, а са малим одступањима и Белгија. Чланице које припадају кругу ПИИГС земаља су, у истом раздобљу, бележиле дефиците, осим Ирске која је додуше само у 2010, последњој расположивој години, имала благи суфицит. Висок дефицит Француске објашњава се другим узроцима [Gaulier 2012: 7]. Они леже у стратегији мултинационалних компанија Француске које су фаворизовале стране директне инвестиције и приходе по тој основи на рачун извоза. Наравно, остаје отворено питање колико је унутрашња ситуација у Француској детерминисала овакав приступ и то не, како показује табела, због високих јединичних трошкова рада, него због присуства високе инфлације.

Да су северне земље пре свега имале користи од нижег раста трошкова рада и реалне депресијације курса у односу на јужне земље у периоду од настанка евра, показују следећи подаци (табела 4):

Табела 4. Инфлација, трошкови рада и биланс текућих рачуна у еврозони 1999–2012.

	ЦПИ инфлација	УЛЦ % промена	ЦА/ГДП*100
	1999–2012.	1999–2010.	1999–2012.
Немачка	21,8	1,4	52,0
Холандија	30,3	4,2	79,6
финска	26,4	-19,9	66,0
Белгија	29,9	8,0	32,5
Аустрија	26,4	-1,5	28,1
Француска	24,5	2,4	-3,4
Португалија	35,1	11,1	-132,2
Грчка	43,1	54,9	-123,2
Шпанија	38,4	24,8	-75,5
Ирска	32,1	-22,5	-19,1
Италија	30,9	28,5	-24,4

ЦПИ = индекс потрошачких цена, УЛЦ = јединични трошкови рада, ЦА = биланс текућих рачуна

Извор: за ЦПИ инфлацију ЦА и ГДП, International Monetary Fund, World Economic Outlook Database 2012, за УЦЈ, ОЕЦД, Main economics indicator, за 2012. годину процена.

Подаци показују да су на неравнотеже у рачуну текућих плаћања између северних и јужних земаља еврозоне, поред других фактора, утицале разлике мерене висином раста надница и инфлације, које нису могле бити компензоване прилагођавањем реалног девизног курса. Ове разлике између северних и јужних земаља еврозоне указују не само да су оне, у основи, засноване на различитом нивоу продуктивности, него и на различитој структури привреде, односно на недостатку разменљивих добара у извозној понуди, код потоњих.

Ово се поткрепљује са два реда објашњења која имају исту основу у економијама земаља еврозоне, али представљају различите стране истог новчића, односно како страну понуде тако и страну тражње. Страна понуде открива, на шта су анализе Европске комисије индицирале (2010), недостатак конкурентности, мањак разменљивих добара, пребрз раст надница, фискалну недициплину, неодмерен раст коришћења спољних финансијских средстава код ПИИГС земаља. На страни тражњи, на чему инсистирају аутори из јужних земаља еврозоне [Uho 2011], лежи други образац развоја, детерминисан растом тражње у јужним земљама, а не понуде, као што је то био случај у северним земљама еврозоне, дакле, опет „рђаво понашање”. Овај приступ је био логичан и очекиван у случају исте мере вредности у лику евра, конвергираних каматних стопа и нижег, посебно личног стандарда у јужним земљама, који је у тим усло-

вима тежио да се повећа, што је позната тенденција у привредном развоју, присутна и у историји ЕУ [Grbić 1989].

У основи, овај приступ полази од претпоставке да спровођење фискалне дисциплине ризикује да буде контрапродуктивно на дужи рок, односно да има негативан утицај на развој. Стога предлажу мере које су практично супротне мерама које проистичу из претходног приступа.

Прво, смањење ризика дужничке кризе је могуће ако Европска централна банка буде јасно задужена да купује дугове европских земаља, посебно оних угрожених, са неодрживим лугом.

Друго, Европска централна банка треба да штампа европске обвезнице и да тако обезбеди раст агрегатне тражње. Ово треба да се врши у сарадњи са националним фискалним политикама у циљу одржавања финансијске равнотеже.

Треће, смањење надница као облик интерне депресијације валуте није прави начин да се унапреди конкурентност, посебно што је у пракси повезано са повећањем незапослености.

Четврто, Европска централна банка треба да повећа инфлациони циљ за монетарну унију. Као алтернатива предлажу се и два инфлациона циља: један за северне земље (нижи) и један за јужне земље (виши).

Пето, смањење пореза и, са тим у вези, смањење потрошње нису прихватљиви пошто ће повећати јавни дуг, смањити привредни раст и угрозити идеју државе благостања.

Антикризна политика Европске уније

Антикризне мере

Државе чланице и Европска унија у целини су од настанка кризе спроводиле низ мера у правцу њеног елиминисања. Добар преглед антикризних мера можемо наћи у документима Европске комисије [2011: 8], а фокусиране су на следеће.

Прво, основни задатак Европске монетарне интеграције је успоставаљање финансијске стабилности. Она треба да нормализује финансијско тржиште, те да препусти економији да аутоматски делује, без спољних интервенција. Мере за фискално консолидовање еврозоне представљају сет конвенционалних мера примењиваних од стране Међународног монетарног фонда, у различитим приликама и земљама. Смањење дефицита буџета се на расходној страни предвиђа смањењем трошкова социјалних бенефиција, здравствене заштите и пензија, смањењем зарада службеника у јавном сектору, а на приходној страни повећањем индиректних пореза, а посебно пореза на додату вредност.

Друго, унапређење управљања у Европи имплементацијом: европског семестра, ојачања спровођења фискалне дисциплине у Пакту за стабилности и раст кроз његову уградњу у национална законодавства (Уговор о стабилности, координацији и управљању у Економској и монетарној унији. 2012) и етаблирања новог мониторинг механизма за праћење макроекономских (не)равнотежа, посебно рачуна текућих плаћања.

Треће, обезбеђење финансијске подршке презадуженим земљама применом Европског финансијског стабилизационог механизма, а од 2013. и Европског стабилизационог механизма.

Четврто, реформу финансијске супервизије и регулације оснивањем нових (хеџинг фондова, ратинг агенција), реформу постојећих (Европски системски ризик супервизијски борд) као и механизме супервизије и регулације (стрес тест).

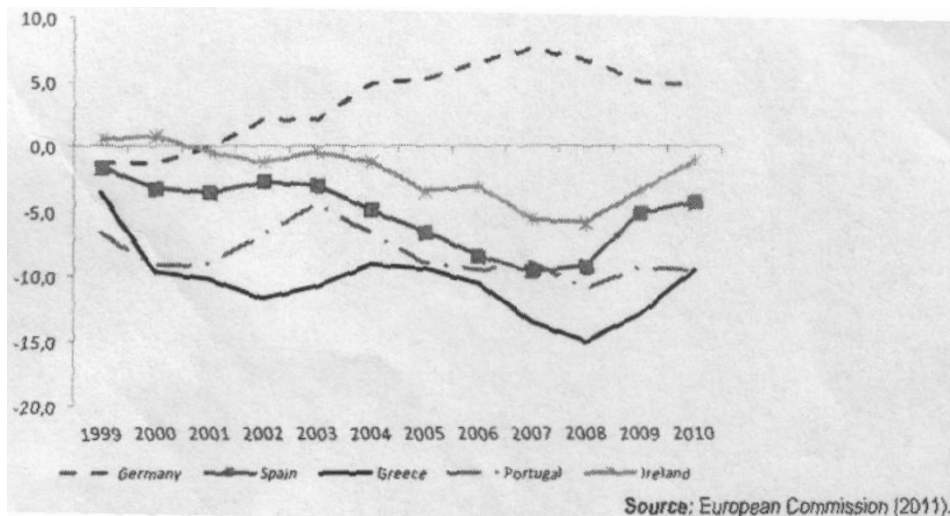
Пето, имплементацију структурних реформи усмерених на побољшање продуктивности и конкурентности (Еуро плус пакт).

2.2. Домети антикризних мера

Основни проблем еврозоне – раст јавног дуга и његова неодрживост – како показују табела 1, није решен. Последњих година смањује се темпо његовог раста, али се то дешава у условима опадања ГДП у еврозони, са очекивањима његовог негативног раста у 2012. од -0,5 [WEO 2012], што релативизира ову тенденцију са могућим ефектима тзв. „грудве снега”.

На другој страни, ситуација је повољнија на плану решавања проблема биланса текућих рачуна. Јер, анализе Европске комисије [European commission, 2011] индицирају да су антикризне мере биле успешније на плану сужавања гепа у сегменту текућих рачуна између северних и јужних земаља еврозоне. То се јасно види ако се направи паралела између стања у Немачкој и у четири земље које имају највеће дефиците, а који су до избијања кризе расли (графикон 2).

Граф 2. Биланс текућих плаћања као проценат од ГДП

Саму унутрашњу структуру, односно детерминате ових конвергентних кретања између северних и јужних земаља покушаћемо да сагледамо анализом следећих података (табела 5).

Табела 5. Кретање макроекономских показатеља у периоду 2007–2011
(сви подаци дати кумулативно)

	Реална домаћа тражња	Реални девизни курс заснован на УЛЦ у \$	(ЦА) Текући рачун/учешће у % у ГДП	Извоз/учешће у % у ГДП
	% раста	% раста	% промене	% промене
Немачка	3,3	0,1	-2,4	2,9
Холандија	-7,2	0,6	0,8	8,5
ПИИГС просек	-11,6	-2,5	3,9	6,4
ПИИГС просек минус Ирска	-10,0	0,0	3,2	1,7
Грчка	-18,4	2,3	6,0	0,5
Ирска	-20,6	-10,9	7,1	25,1
Италија	-4,4	2,2	-1,0	-0,1
Португалија	-7,2	-0,2	1,5	3,3
Шпанија	-7,6	-4,4	6,2	3,2

Извор: ЦА, ГДП, International Monetary Fund, World Economic Outlook Database 2012, Dadush U., Wyne, Z., Is the euro rescue succeeding? An update, vox.eu.org, април 2012.

Подаци индицирају на следеће закључке.

Пре свега, ако је циљ економске политике ЕУ био зауздавање тражње у тзв. ПИИГС земљама еврозоне, он је једним делом реализован, посебно у Ирској и Грчкој, где је реална домаћа тражња опала 20,6%, односно 18,4%.

Међутим, други показатељи не индицирају већи помак, и у основи су засновани на опадању тражње, а не на свом реалном расту. Учешће дефицита рачуна текућих плаћања у ГДП у свим ПИИГС земљама, осим у Италији, смањено се у просеку за 3,9% захваљујући, пре свега, контракцији тражње, а у целини је остао значајан. Раст извоза поново мерен као учешће у ГДП, кад се одузме Ирска, опет је мањи него што га је реализовала Немачка и Холандија. На све ово утицао је и реални девизни курс мерен америчким доларом, који није значајније депресирао, осим у Ирској.

Посматрано у целини, постоје велики изгледи да се негативни трендови наставе. Раст заснован на домаћој тражњи нема основе, структурне реформе су изостале, инструменти интерних девалвација су слабаши, а кохезиони елементи у еврозони су више усмерени на ублажавање него на решавање проблема. Дуготрајна рецесија изгледа као вероватнија перспектива, него опоравак еврозоне и ЕУ у целини. На ову ситуацију посебно указује даљи раст незапослености који у апсолутним бројевима у ЕУ износи 24,3 милиона људи, а у еврозони 14,5 милиона људи [ЕСВ Pocket book 2012: 4], као најтежи проблем у свакој економији (табела 5).

Табела 6. Кретање незапослености у ЕУ

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
EU-27	8.7	8.5	8.9	9.0	9.1	9.0	8.2	7.2	7.1	9.0	9.7	9.7
Euro area	8.5	8.1	8.4	8.8	9.0	9.1	8.5	7.6	7.6	9.6	10.1	10.2
Belgium	6.9	6.6	7.5	8.2	8.4	8.5	8.3	7.5	7.0	7.9	8.3	7.2
Bulgaria	16.4	19.5	18.2	13.7	12.1	10.1	9.0	6.9	5.6	6.8	10.2	11.2
Czech Republic	8.7	8.0	7.3	7.8	8.3	7.9	7.2	5.3	4.4	6.7	7.3	6.7
Denmark	4.3	4.5	4.6	5.4	5.5	4.8	3.9	3.8	3.3	6.0	7.4	7.6
Germany	7.5	7.6	8.4	9.3	9.8	11.2	10.3	8.7	7.5	7.8	7.1	5.9
Estonia	13.6	12.6	10.3	10.0	9.7	7.9	5.9	4.7	5.5	13.8	16.9	12.5
Ireland	4.2	3.9	4.5	4.6	4.5	4.4	4.5	4.6	6.3	11.9	13.7	14.4
Greece	11.2	10.7	10.3	9.7	10.5	9.9	8.9	8.3	7.7	9.5	12.6	17.7
Spain	11.1	10.3	11.1	11.1	10.6	9.2	8.5	8.3	11.3	18.0	20.1	21.7
France	9.0	8.3	8.6	9.0	9.3	9.3	9.2	8.4	7.8	9.5	9.7	9.7
Italy	10.1	9.1	8.6	8.4	8.0	7.7	6.8	6.1	6.7	7.8	8.4	8.4
Cyprus	4.9	3.8	3.6	4.1	4.7	5.3	4.6	4.0	3.6	5.3	6.5	7.8
Latvia	13.7	12.9	12.2	10.5	10.4	8.9	6.8	6.0	7.5	17.1	18.7	15.4
Lithuania	16.4	16.5	13.5	12.5	11.4	8.3	5.6	4.3	5.8	13.7	17.8	15.4
Luxembourg	2.2	1.9	2.6	3.8	5.0	4.6	4.6	4.2	4.9	5.1	4.5	4.8
Hungary	6.4	5.7	5.8	5.9	6.1	7.2	7.5	7.4	7.8	10.0	11.2	10.9
Malta	6.7	7.6	7.5	7.6	7.4	7.2	7.1	6.4	5.9	7.0	6.8	6.5
Netherlands	3.1	2.5	3.1	4.2	5.1	5.3	4.4	3.6	3.1	3.7	4.5	4.4
Austria	3.6	3.6	4.2	4.3	4.9	5.2	4.8	4.4	3.8	4.8	4.4	4.2
Poland	16.1	18.3	20.0	19.7	19.0	17.8	13.9	9.6	7.1	8.2	9.6	9.7
Portugal	4.0	4.1	5.1	6.4	6.7	7.7	7.8	8.1	7.7	9.6	11.0	12.9
Romania	7.3	6.8	8.6	7.0	8.1	7.2	7.3	6.4	5.8	6.9	7.3	7.4
Slovenia	6.7	6.2	6.3	6.7	6.3	6.5	6.0	4.9	4.4	5.9	7.3	8.2
Slovakia	18.8	19.3	18.7	17.6	18.2	16.3	13.4	11.1	9.5	12.0	14.4	13.5
Finland	9.8	9.1	9.1	9.0	8.8	8.4	7.7	6.9	6.4	8.2	8.4	7.8
Sweden (1)	5.6	5.8	6.0	6.6	7.4	7.7	7.1	6.1	6.2	8.3	8.4	7.5
United Kingdom	5.4	5.0	5.1	5.0	4.7	4.8	5.4	5.3	5.6	7.6	7.8	8.0
Croatia	.	.	14.8	14.2	13.7	12.7	11.2	9.6	8.4	9.1	11.8	13.2
Turkey	.	.	.	.	.	9.2	8.7	8.8	9.7	12.5	10.7	.
Norway	3.2	3.4	3.7	4.2	4.3	4.5	3.4	2.5	2.5	3.1	3.5	3.3
Japan	4.7	5.0	5.4	5.3	4.7	4.4	4.1	3.9	4.0	5.1	5.1	4.6
United States	4.0	4.8	5.8	6.0	5.5	5.1	4.6	4.6	5.8	9.3	9.6	8.9

(1) Break in series, 2001.

Source: Eurostat (une_rt_a)

У ПИИГС земљама стопе раста незапослености драматично се повећавају. Тако се, на пример, у Шпанији стопа незапослености од 8,3% у 2007. години повећала на 21,7% у 2011, у Грчкој од 8,3% на 17,7%, а у Ирској од 4,6% на 14,4%. На другој страни, у земљама северног дела еврозоне – Немачкој, Белгији, Холандији и Аустрији – стопе незапослености, посматрано у целини, остају на предкризном нивоу.

Нове политике

Пројекат Европске монетарне уније, па и целе ЕУ, налази се пред највећим изазовом у својој историји. Ова озбиљност проблема тражи и озбиљније, односно радикалније одговоре. Да ли ће за то бити снаге, визије и политичке изводљивости, показаше време. На овом месту само ћемо указати на неколико ствари. Пре свега, на питање узрока кризе, од којих зависи и формулисање даље стратегије, може се одговорити на следећи

начин. Фискалне неравнотеже представљају фактор који је допринео погоршању стању финансијске нестабилности. Међутим, тешко би се финансијска недисциплина јужних земаља еврозоне могла дефинисати као узрок кризе, већ се пре може разумети као њена пратећа појава. Првородни узрок кризе лежи у унутрашњим неравнотежама земаља чланица, који свој економски израз имају у недовољној конкурентној роби ПИИГС земаља и следствено томе, дефициту њихових рачуна. Другим речима, на дужи рок, два приступа узрока кризе нису некомпатабилна пошто оснажење финансијске дисциплине представља етапу у решавању проблема јачања конкурентности привреда, односно ширења сектора разменљивих добара у земљама.

Основно је да се уочи да је уравнотежење укупног биланса могуће само деловањем, како у земљама са великим дефицитом тако и у земљама са великим суфицитом текућих рачуна. Недостатак синхронизованог деловања допринео је да грчка криза ескалира, дуг постане неодржив, односно да измакне контроли. Ово, на пример, подразумева да се реформише тржиште рада у земљама ПИИГС да би се плате прилагодили продуктивности рада, али и да се реформише немачки привредни систем у правцу подстицања потрошње, а не извоза, путем пореских реформи. Али да би се то остварило, потребно је да се постигне сагласност за то и на нивоу Еврогрупе, а временом и да се промени и Лисабонски споразум, односно да се у Европској унији врше даља институционална унапређења. Могуће активности у овом правцу су следеће.

Пре свега, приликом решавања кризе треба имати у виду да криза има спољни генератор – увезена је из САД, са којом ЕУ има развијене економске односе, а заједно са НАФТОМ покрива највећи део светске трговине, па је за њено решавање услов стабилност привреде у тој великој земљи.

Потом, за решавање дужничког проблема, пре свега у Грчкој, потребно је активирати радикалније мере пошто је очигледно да Грчка није у стању да врати дуг и да се самостално развија. Стога је неопходно реструктурирати дугове Грчке и то у правцу отписа и пролонгирања отплате. На тај начин се може успоставити одрживост развоја, не само Грчке, него и целе еврозоне.

Даље, пожељна је релаксација политика Европске централне банке у правцу повећања инфлационог циља. Подизање тражње јужних земаља еврозоне у калупима ригорозне антиинфлационе политике тешко да је оствариво. Поред тога, привредном механизму земаља ПИИГС не само да је потребно темпорално „подмазивање”, него је он адаптиран да функционише у условима инфлације и без ње није у стању да одбацује резултате. Последице које могу да се јаве приликом одбране од инфлације северних земаља, као на пример даље смањење зарада у Немачкој која са смањењем зарада у земљама ПИИГС доводи до „трке по дну” и производи редуцирању укупне тражње, морају се решавати другим мерама, пре свега мерама пореске политике.

Затим, вођење креативније пореске политике у земљама чланицама. Тако, на пример, у јужним чланицама еврозоне потребне су промене пореске политике у правцу јачања извозних активности и обесхрабтивања потрошње и увоза. У северним земљама треба подржавати иницијативе у правцу јачања потрошње, као што је, на пример, повећање доприноса за незапослене [Spilimbergo 2008].

Даље, неопходно је формирање одређеног буџета на нивоу еврозоне за реаговање у условима различитих шокова тражње, што стоји у концепту оптималног валутног подручја [Грбић 2005]. Неки од постојећих пореских облика у ЕУ треба преусмерити у том правцу.

Поред изнетог треба указати и на следеће. Односи се на свест да формирање еврозоне представља неповратан процес. Не само због тога што није предвиђена излазна опција из еврозоне, него и због тога што су трошкови таквог излаза сувише високи и траже комплексне промене: институционалне, законске, финансијске [Eischengreen 2007]. Поред тога, излазак предвиђа девалвацију, што претпоставља, бекство инвеститора и даљи развој кризе.

Све изнето, тј. спровођење овако конципираних активности може изазвати различите врсте трошкова и проблема, али ипак представља основу за даљи развој. Друга алтернатива у основи нуди хроничну незапосленост, депресију, деиндустријализацију и депопулацију за земље ПИИГС, а вероватно касније и за ЕУ у целини.

Закључак

Утврђено је да основни узроци кризе јавног дуга ЕУ не леже у фискалној недисциплини, на чијем је решавању заснован највећи бој антикризних мера у ЕУ, већ пре свега у неравнотежама текућих рачуна биланса плаћања. Унутрашњу структуру ових неравнотежа детерминише недостатак разменљивих добара у јужним тзв. ПИИГС земљама ЕУ. Изједначавање каматних стопа у еврозони и недостатак премија за ризик у преткризном периоду погодовало је развоју привредних грана заснованих на неразменљивим добрима, јачању личне потрошње, задуживању и даљем погоршању дефицита текућих плаћања у јужним земљама. На дужи рок, два приступа узрока кризе нису некомпатабилна јер финансијска дисциплина и конкурентност привреде представљају предуслове уравнотежења привредне структуре у зони. Презентоване су мере које иду у правцу јачања извозних активности и обесхрабтивања потрошње и увоза у јужним и јачања потрошње у северним земљама еврозоне, а у циљу спречавања дугорочне незапослености и депресије, које стоје пред еврозоном и ЕУ у целини.

ЛИТЕРАТУРА

- Arghyrou, Michael Georgiou & Kontonikas, Alexandros. The EMU sovereign-debt crisis: Fundamentals, expectations and contagion, European Commission, Economic and Financial Affairs, Economic Papers 436, 2011, Brussels.
- Arghyrou, Michael Georgiou, Chortareas, Gorgies. Current Account Imbalances and Real Exchange Rates in the Euro Area. *Review of International Economics*, 16(4), 2008: 747–764.
- Beck, Thorsten, Gros, Daniel, Schoenmaker, Dirk. Banking union instead of Eurobonds-disentangling sovereign and banking crises, www.voxeu.org, 24 June 2012.
- Dadush U., Wyne, Z., Is the euro rescue succeeding? An update, www.voxeu.org, април 2012
- De Grauwe Paul, *Ekonomija monetarne unije*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004.
- Eischengreen, Barry, The Breakup of the Euro Area, National Bureau of Economic Research, NBER Working Paper No. 13393, 2007.
- European Central Bank, Statistics, Pocket Book, 2012.
- European Commission, Economic and Financial Affairs, Public Finance-2011.
- European Commission, Surveillance of Intra-Euro-Area: Competitiveness and Imbalances, *European Economy*, 2010 (1).
- European Commission, Quarterly Report on the Euro Area, 2011 (1).
- Gaulier, Guillaume, Taglioni, Daria, Vicard, Vincent, Tradable sectors in Eurozone periphery countries not underperform in the 2000s www.voxeu.org, 24 July 2012.
- Gerlach Stefan, Schulz Alexander, Wolff Guntram. Banking and Sovereign Risk in the euro-area". *CEPR Discussion Papers*, 2010, No. 7833.
- Grbić, Vladimir, *Ekonomija Evropske unije*, Beograd: Megatrend, 2005.
- Grbić, Vladimir, Grčka poljoprivreda i Evropska ekonomska zajednica, Moguća paradigma jugoslovenskom agraru, *Ekonomika poljoprivrede*, br. 9, 1989, 321–335.
- Hagen, Jürgen von, Schuknect, Ludger, Wolswijk, Guido. Government bond risk premiums in the EU revisited. The impact of the financial crisis, *European Journal of Political Economy*, 2011, 27, 1, 36–43.
- Krugman, Paul, Insane in Spain, *The New York Times*, 15. April 2012.
- Micossi, Stefano, An Agenda for the European Council. Feasible Steps to Bring the Eurozone Back from the Precipice", CEPS Policy Briefs, No. 274, 2012, Brussels.
- Sgherri, Silvia, Zoli, Edda, Euro Area Sovereign Risk During the Crisis, International Monetary Fund, International Working Paper, 2009.WP/09/222.
- Spilimbergo, Antonio, Symansky, Steve, Blanchard, Olivier, Cottarelli, Carlo, Fiscal Policy for the Crisis, International Monetary Fund, Staff Position Note, December 29, SPN/08/01, 2008.
- Uho Jorge, Jesus, Paul, Fabrerero, Eladio, Current Account Imbalances in the Monetary Union and the Great Recession: Causes and Policies, *Panaeconomicus*, Special Issue, 5, 2011, 571–592.
- WEO, World Economic Outlook, www.imf.org, 24 January 2012.
- Wyplasz, Charles, The Eurozone's May 2010 strategy is a disaster: Time to pay up and end this crisis www.voxeu.org, 20 June 2012.
- Zemanek, Holger, Belke, Ansgar, Hubertus, Schnabl, Gunther, Current Account Balances and Structural Adjustment in the Euro Area, *International Economics and Economics Policy*, 7(1), 2010, 83–127.

THE EUROZONE CRISIS: CAUSES AND POLICY

by

Vladimir Grbic

SUMMARY. Fiscal instability, the growth of the public debt, current account deficits, especially in countries which are largely on the periphery of the Eurozone: Portugal, Ireland, Italy, Greece and Spain, the so-called PIIGS countries, have opened numerous questions and provoked various measures for their resolution. The article focuses on the analysis of the causes of the crisis and considers two main approaches to the issue, the anti-crisis measures undertaken now in the Eurozone, but also the evaluation of their performance. The article also identifies the need to construct new, unconventional policies, which should effectively respond to the challenges, so certain measures have been proposed in this direction.

KEY WORDS: the European Union, crisis, policy, public debt, current account deficits

КОРУПЦИЈА: ШТА ЗНАМО О ЊОЈ И ШТА ПСИХОЛОГИЈА ТУ МОЖЕ?

(Небојша Мајсторовић, *Корупција: узроци, експанзија и интвенција*, Академска књига, Нови Сад 2012, 106 стр.)

У моменту када је корупција широко препозната као корен већине друштвених проблема са којима се суочавамо и као кључна кочница за даљи развој и напредак, скроман, готово непостојећи избор домаће литературе о истој појави обogaћен је књигом *Корупција: узроци, експанзија и интвенција*. Овај, регионално гледано, пионирски допринос борби против највеће друштвене пошаст, аутора др Небојше Мајсторовића, професора на Одсеку за психологију Филозофског факултета у Новом Саду, бави се пре свега улогом психологије у изучавању и третирању великог спектра неетичних манифестација појединаца и организација, обухваћених широко дефинисаним појмом корупције.

Књига на сто шест страна, организованих у оквиру информативно богатог увода и четири поглавља, пружа свеобухватан и разумљив преглед релевантне теорије о корупцији и факторима њеног јављања и ширења, уз приказ савремених приступа у антикорупцијским интервенцијама. Такође представља ауторов модел коруптивног одлучивања, као резултат синтезе налаза истраживања у психологији, социологији и менаџменту, што се може сматрати значајним доприносом схватању корупције и основи за даље изучавање овог сложеног феномена.

У *уводном делу* аутор креће од чињеница које говоре о распрострањености корупције у организацијама свих типова и земљама

различите развијености, те о настојањима Уједињених нација да стану на пут овој појави. Разматрајући појаву нечега што назива „вулгаризацијом интереса”, он подсећа на то да су моралност и етика „стара” питања којима су се бавили филозофи још у античко време. Након прегледа доприноса Фројда, Пијажеа, Колберга и других овој теми аутор ипак истиче да су значајнија од објашњења самог моралног развоја она која психологија даје јављању неетичног понашања. У оквиру одељка *Појавни облици корупције, последице и мерење* разликује аутокорупцију, интерперсоналну корупцију и системску корупцију и додаје да је свакој циљ исти – материјална или психолошка корист, остварена уз игнорисање или кршење етичких стандарда који се могу јавити као препрека. Нешто другачије су класификације појавних облика корупције, које се раније јављају у литератури и које зависе од тога колико се феномен широко посматра. Неке од значајнијих наводе се у књизи. Говорећи о последицама феномена, аутор говори пре свега о погубности перцепције високог присуства корупције на благостање већине чланова и, највише, на социјални капитал заједнице. Он упозорава да се на нивоу организације може јавити губитак јединствене етичке културе, износећи факторе који су у литератури идентификовани као показатељи њеног присуства, и истичући значај етичности менаџмента. Аутор наводи

и јасно финансијски мерљиве показатеље последица корупције у организацијама, као и оне које трпи цело друштво и једна земља на међународном плану. Неке од њих су довођење државе у позицију жртве међународног мобинга и непожељног партнера страним инвеститорима. Међу три научна приступа који се набрајају као могући у установљавању индикатора раширености непожељног феномена, Мајсторовић као погодан истиче приступ који даје индекс перцепције корупције. Пример илустративности истог даје у приказу резултата пилот истраживања које је извршио на запосленима у Србији 2011. године. Оно је показало да се корупција највише очекује код полицајаца, лекара и медицинских сестара, а потом код службеника на царини и у локалној самоуправи.

У одељку *Дефиниција корупције* аутор најпре подсећа да се у литератури разликује уже одређење корупције, по коме је коруптивно оно што закон препознаје као такво, и шире одређење које подразумева такозвану моралну корупцију. Мајсторовић се опредељује за други приступ и нуди дефиницију у којој се корупцијом сматра „поремећај односа појединца или групе појединаца према професији, другима (сарадницима, клијентима, матичној или конкурентској организацији, локалној заједници) и/или физичком окружењу, настао намерним или ненамерним игнорисањем/кршењем норми професионалног, организацијског, грађанског или личног етичког кодекса, а мотивисан стицањем материјалне или психолошке добити” (стр. 25). Фокус аутора је на питању како се доноси коруптивна одлука и како се јављају неетична понашања, пре свега у радним организацијама.

Оваква оријентација огледа се већ у првом поглављу насловљеном као *Узроци корупције у организацијама*. У оквиру њега представљен је интегрални модел организацијске корупције, који подразумева да корупција настаје као резултат учешћа индивидуалних, групних и контекстуалних фактора у околностима притиска или уочене прилике. Аутор даје преглед карактеристика средине и организације који се у литератури идентификују као значајни за развој корупције у организацији, посебну пажњу посвећујући индивидуалним, психолошким факторима. Међу њима се истичу спољашњи локус контроле, ниво когнитивно-моралног развоја и

макијавелизам, али се наводе и морална дезактивација, похлепа, неке особине личности итд. Кратко су приказана и два ретка домаћа истраживања на наведену тему, међу којима и оно аутора књиге и сарадника којим је установљена веза коруптивног мишљења и селф-регулације свакодневног понашања, перцепције организацијске етичке климе и дужине радног стажа. У истом поглављу Мајсторовић пружа преглед психолошких приступа у проучавању корупције. Реч је о индивидуалном психолошком приступу, групном приступу, интеракционистичком приступу и приступу социјалне мреже, који се разликују у факторима које потенцирају као кључне за појаву коруптивног мишљења и понашања у организацијама.

Поглавље два – *Експанзија и нормализација коруптивног мишљења и понашања* – осветљава факторе због којих се корупција шири. Аутор полази од објашњења како успех коруптивне групе делује као поткрепљење за неетично понашање, да би пружио преглед фактора који воде експанзији корупције на друге групе и окружење. Нарочиту пажњу посвећује типовима коруптивних рационализација, које се посматрају као оправдавање корупције и идеолошка подлога за њен настанак и ширење. Колико корумпираних појединаца је потребно за функционисање групе која крши етичке норме и којим тактикама се служе коруптори у регулацији и социјализацији нових чланова, следећа су питања на која аутор даје одговор. Као крајњи циљ целог процеса „кварења” једне организације он види „нормализацију” коруптивног мишљења и понашања. Да би до то дошло, најпре мора доћи до институционализације корупције, увођења коруптивних рационализација и, на крају, до коруптивне социјализације – појава које аутор подробно описује.

На наведено природно се надовезује поглавље *Психолошке антикорупцијске интервенције*, посвећено приступима у борби против корупције, који полазе од различитих тумачења услова настанка овог друштвеног проблема и у фокус интервенције стављају различите факторе. Не умањујући значај економско-правног приступа, аутор истиче комплекснији психолошки приступ, чији је допринос промена колективног идентитета запослених, односно формирање антикоруптивног идентитета. Наводи се више тео-

ретичара и истраживача чији се рецепти успешне антикорупцијске интервенције заснивају на различитим елементима или на њиховом различитом поретку на скали важности, као и препоручени начини превенције. У скицирању пута до коначног циља – рехабилитације организације – посебна пажња посвећује се етичком тренингу за послених, који се посматра као мера интервенције, али и превенције. Аутор налази да је реч о перспективној области за примену психологије у индустрији. Но, препознавање компетенција психолога као ресурса за успешну антикоруптивну интервенцију још увек је на ниском нивоу.

У четвртом поглављу, *Закључна разматрања*, сумирајући налазе претходних истраживања, аутор формулише закључке о околностима јављања корупције и факторима од значаја. Наслањајући се на њих, први пут представља свој модел коруптивног одлучивања, у коме се као кључне тачке наводе формирање перцепције о ситуацији, формирање свести о постојању етичког проблема и разрешење етичке дилеме које води ка доношењу највероватније одлуке. И док перцепцију и формирање свести о етичком питању аутор највише приписује индивидуалним карактеристикама особе, за разрешење успостављене етичке дилеме најодговорни-

јим сматра организацијске факторе. У оквиру овог поглавља аутор представља и свој димензионални модел разрешања етичке дилеме и доношења коруптивне или неко-руптивне одлуке на основу перцепције превасходне консеквенце по особу и по друге и свести о етичкој проблематичности чина. Сугеришући смернице за будућа истраживања, он истиче важност тестирања претходних модела и поставља истраживачка питања која се намећу пре свега психолозима.

Утисак је да књига др Мајсторовића професионалцима различитих занимања, али и широј публици, омогућава стицање знања која се могу сматрати азбуком корупције и оквиром за бављење овим феноменом. Но, намера аутора вредна похвале свакако је да, пре свега, побуди пажњу психолошке јавности за ову тему, те да укаже на значај и нужност ангажовања психолога на решавању питања корупције.

Позивајући друштвене науке и стручњаке из земље да пружи свој конкретан допринос разумевању и сузбијању највећег друштвеног проблема, аутор је подсетио на то да академско није смислено уколико је „одрођено” од практичног и уколико није у функцији свеопштег бољитка. Корупција је, научно и практично гледано, изазовно поље на коме се, колико већ данас, очекује наше доказивање.

Драžана Мишрић Аћимовић

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

АБЕЛ ГЕЗЕВИЧ АГАНБЕГЈАН (Абел Гезевич Аганбегян, Тбилиси, Грузија, 1932). Доктор економских наука, професор, академик РАН.

Завршио Московски државни економски институт (1955). Од 1955. до 1961. радио у Сводном одељењу Државног комитета за питања рада и надница при Савету министара СССР. Од 1961–1985. био руководиоца лабораторије, од 1967. директор Института економике и организације индустријске производње Сибирског одељења АН СССР и члан Президијума Сибирског Одељења АН СССР. Од 1970. главни уредник часописа *Економика и организација промишленог производства (ЭКО)*. Председник Комисије за изучавање производних снага и природних ресурса АН СССР (1985–1989), академик-секретар АН СССР (1986–1990) и члан Президијума АН СССР. У годинама Перестројке био саветник за економска питања М. С. Горбачова, генералног секретара КПСС. Од 1989–2002. ректор АНП при Влади РФ. Од 2002. руководилац катедре Економске теорије и политике АНП при Влади РФ (од 2011. Руска академија народне привреде и државне службе при председнику РФ), научни руководиоца програма **Doctor of Business Administration (DBA)**. Аутор више од 20 монографија и 400 других објављених радова (на руском, енглеском, француском, немачком, италијанском, финском, јапанском, корејском и другим језицима). Почасни је председник Међународне економске асоцијације и почасни члан Међународног економетријског друштва. Иностранци члан Бугарске и Мађарске академије наука, дописни члан Британске академије наука. Почасни је доктор универзитета у Лођу (Пољска), Аликантеу (Шпанија), Више школе државних службеника у Барселони (ESERP) и Сеулу (Јужна Кореја), почасни Doctor of business administration Кингстонског универзитета (Велика Британија), доктор права (Doctor of Law) Калифорнијског државног Универзитета (Хејворд, САД). Област научних интересовања: истраживање социјално-економског развоја Русије у периоду перестројки и тржишних реформи, заснованост перспективних праваца развоја и размештаја производних снага у источним рејонима земље, истраживање економике предузећа у централизованој и тржишној економији, разрада система оптималних модела народне привреде.

Важнији радови: *Заработная плата в СССР*. Москва 1959 (коаутор); *Управление социалистическим предприятием. Вопросы теории и практики*, Москва 1979; *Региональные программы (на примере Сибири)*, Москва 1980 (коаутор); *Сибирь не понаслышке*, Москва 1981 (коаутор); *Экономико-математические методы в планировании многоотраслевых комплексов и отраслей*, Новосибирск – Москва 1988 (редактор); *Советская экономика – взгляд в будущее*, Москва 1988; *Внутри перестройки: будущее советской экономики*, Москва 1989; *В первом*

ишелоне перестройки, Новосибирск 1989; *Клуб директоров: опыт программно-целевого управления предприятиями*, Москва 1989 (коаутор и коредатор); *Социально-экономическое развитие России*, Москва 2003–2005; *Кризис. Беда и шанс для России*, Москва 2009; *Экономика России на перепутье... Выбор посткризисного пространства*, Москва 2010.

АНДРЕЈ ОЛЕГОВИЧ БЛИНОВ (Андрей Олегович Блинов, Москва 1960). Доктор економских наука, професор, академик РАПН. Електронска адреса: aoblinov@mail.ru

Завршио Московски шумарско-технички институт (1983). Од 2006. до данас професор на Финансијском универзитету при Влади РФ – Катедра за менаџмент. Од 2001. до 2006. на АНП (АНХ) при Влади РФ, бизнис-школа ИБДА, професор на катедри бизниса и управљачких стратегија. Од 1996. до 2006. професор на МДУ (МГУ) М. В. Ломоносова – Катедра социологије организације и менаџмента. Од 1990. до 1996. консултант у Аналитичком центру Апарата Савета Федерације Федералног Собрања РФ. Заступљен је у приручницима *Кто есть Кто? Интеллектуальная элита России* и *Лица современной России*. Члан међународног друштва аналитичара и друштва менаџера Executive. Члан редакционог савета низа руских часописа, као и литванског *Балтика: Новый курс* (Рига). Награде: Сребрна медаља ВДНХ СССР (1989), Сребрна медаља Петра Великог за заслуге у обнови науке и привреде у Русији (2002), Орден РАЕН за заслуге у развоју науке и привреде у Русији (2003), Медаља В. Леонтјева за достигнућа у економији (2005), Орден М. В. Ломоносова за заслуге и велики лични допринос развоју домаће економске науке и образовања (2010), Медаља Чехова за **висока професионална достигнућа** (2010). Аутор и коаутор је више од 640 научних радова, издатих у Русији и иностранству (Белорусија, Украјина, Литванија, Пољска, Бугарска, Велика Британија, Португал, Шведска и др). Област научних интересовања: теорија предузетништва, менаџмент, конкурентна способност руске привреде, управљачке консултације, реинжењеринг бизнис процеса, развој вишег образовања.

Важнији радови: *Исследование систем управления: опросы для менеджеров* (коаутор), Москва 2008; *Управление бизнес-процессами современных организаций* (коаутор), Москва 2009; *Реинжиниринг бизнес процессов* (коаутор), Москва 2010.

РАЈКО БУКВИЋ (Пландиште, Банат, 1953). Редовни професор универзитета. Научни саветник ГИ „Јован Цвијић“ САНУ у Београду. Електронска адреса: bukvicrajko@gmail.com

Дипломирао, магистрирао и докторирао на ЕФ БУ. Радио у привреди, државној управи, научноистраживачким организацијама и на универзитету. Сам или у коауторству објавио 25 књига (монографије, уџбеници, збирке задатака). Учествовао с писаним прилозима на већем броју научних скупова у земљи и иностранству. Објавио близу 200 радова у домаћим и страним часописима и зборницима радова и већи број превода текстова с руског и немачког језика. Добитник награде Министарства науке за постигнуте научноистраживачке резултате (2005), Меморијалне медаље ЦК КПРФ поводом 300-годишњице Михаила Василевича Ломоносова (2012). Члан сарадник МС (од 2000), World Economics Association – WEA (од 2011), Удружења Српски кривак (од 2012).

Важнији радови: *Привредни развој Косова и Мејхохије*, Београд 1991. (коаутор и коредатор); *Development and Crime. An Exploratory Study in Yugoslavia*, Rome 1992. (коаутор); *Основе програма и политичке развоја села, пољопривреде*

и прехрамбене индустрије Србије – аграрни програм Србије, Београд 1995. (ко-аутор); *Просторни и ећнички аспекти популационе пољитике (синтеза)*, Београд 1996; *Антимонополска пољитика у СР Југославији – Анализа постојећих тржишних ситуација и антимонополских институција*, Београд 2002. (ко-аутор); *Нова антимонополска пољитика: предлог решења*, Београд 2003. (ко-аутор); *Унапређење корпоративног управљања*, Београд 2003. (ко-аутор); *Ревитализација и унапређење производње цвећа*, Београд 2005. (ко-аутор); *Принципи и планирање инвестиција*, Београд 2009; *Тржиште и конкуренција*, Београд 2012.

ВЛАДИМИР М. ГРБИЋ (Београд, 1951). Економист, редовни професор на Факултету за међународну економију МУ у Београду, Булевар уметности 29, 11000. Београд. Електронска адреса: vgrbic@megatrend.edu.rs

Завршио ЕФ БУ, на коме је магистрирао (1982) и докторирао (1985). У звањје вишег научног сарадника изабран 1994. у београдском ЕИ. Од 2003. редовни професор Факултета за међународну економију МУ. Научне области којима се бави су макроекономија и привредни развој. Учествовао је у раду већег броја домаћих научних и међународних пројеката. Члан је Научног друштва економиста и редакције *Мегаћренд ревије*. Објавио је пет монографских публикација и велики број чланака у научним часописима и зборницима с међународних и националних научних скупова.

Важнији радови: *Теорије сељачке економије и нова аграрна пољитика*, Београд 1997; *Економија Европске уније*, Београд, 2005; *Глобализација и одрживи развој*, Београд 2008; *Економска пољитика, Теорија – Анализа – Примена* (ко-аутор), Београд 2009.

ВЛАДИМИР ЈАКОВЉЕВИЧ ЗАХАРОВ (Владимир Яковлевич Захаров, Нижњи Новгород, Русија, 1948). Доктор економских наука, професор универзитета, академик Међународне академије наука екологије, безбедности човека и природе. Електронска адреса: zaharov48@yandex.ru

Завршио Нижњеновгородски државни универзитет (1973). Научни сарадник Нижњеновгородског државног универзитета (1970–1975), економист научно-производног савеза „Кварц” (1976–1981), научни сарадник Института социологије АН СССР (1982–1988), директор Волго-Вјатског одељења Сверуског центра проучавања друштвеног мњења и маркетиншких истраживања ВЦИОМ (1989–1996). Доцент ВГИПИ (од 1997), професор Нижњеновгородског државног архитектонско-грађевинског универзитета – ННГАСУ (од 2005), професор Високе школе економије у Нижњем Новгороду.

Члан редакције часописа *Бизнес-партнери*. Аутор и коаутор 10 монографија, 11 уџбеника, и 150 чланака (на руском и енглеском језику). Област научних интереса: истраживање проблема одрживог развоја организација и тржишта. Диплома Руске академије природних наука „Золотой фонд отечественной науки. Лучшее учебно-методическое издание в отрасли“.

Важнији радови: *Стратегическое управление промышленными комплексами*, Н. Новгород 2001; *Стабильное развитие промышленных предприятий: теория и практика*, Н. Новгород 2007. (ко-аутор); *Маркетинговые исследования: опыт анализа рынков в трансформирующейся экономике*, Н. Новгород 2008. (ко-аутор); *Управление бизнес-процессами современных организаций*, Москва 2009. (ко-аутор); *Стратегический маркетинг: теория и практика*, Н. Новгород 2010 (ко-аутор и коредатор); *Реинжиниринг бизнес процессов*, Москва 2010. (ко-аутор).

АРСЕНИЈ ГРИГОРЈЕВИЧ ЗВЕРЕВ (Арсений Григорьевич Зверев, Тихомирово, Клишки срез, Московска губернија, 1900 – Москва, 1969). Совјетски државни делатник. Комесар, министар финансија СССР.

Рођен у радничкој породици. Радник у фабрикама (од 1913). Члан РКП(б) (од 1919). Црвеноармејац, командир вода Кавалеријског пука (од 1919), руководиоца Агитационо-пропагандног одељења Клишког среског комитета РКП(б) (од 1922), агент Московског губернијског финансијског одељења (од 1924), руководиоца Клишког среског финансијског одељења (од 1925), председник Клишког среског извршног комитета (од 1927), начелник Пореске управе Смоленског обласног финансијског одељења (од 1929), руководилац Брјанског окружног финансијског одељења (од 1930), руководилац Бауманског рејонског финансијског одељења Москве (од 1932), председник Молотовског рејонског совјета Москве (од 1936), први секретар Молотовског рејонског комитета ВКП(б) Москве (1937), заменик комесара финансија СССР (од IX 1937), народни комесар (1938–1948) и министар (од 1946). Депутат Врховног Совјета СССР – I, II, IV и V сазива. Члан ЦК КПСС (1939–1961). Кандидат за члана Президијума ЦК КПСС (1952–1953). Пензионисан 1960. Завршио Московски финансијски институт (1933). Доктор економске наука (1959). Професор Свесавезног финансијског института. Награде: четири Ордена Лењина, Орден рада са црвеном заставом, Орден црвене звезде.

Важнији радови: *Финансы СССР за 40 лет советской власти. Финансы и социалистическое строительство*, Москва 1957; *Хозяйственное развитие и финансы в семилетке (1959–1965)*, Москва 1959; *Проблемы ценообразования и финансы*, Москва 1966; *Национальный доход и финансы СССР*, Москва 1970; *Записки министра*, Москва 1973.

МИРОСЛАВ ЈОВАНОВИЋ (Нови Сад, 1957). Економист, запослен у транспортном одељењу Европске економске комисије Уједињених нација (*United Nations, Economic Commission for Europe, Transport Division*). Palais des Nations, CH-1211 Geneva 10, Switzerland. Електронска адреса: miroslavjovanovic@hotmail.com

Дипломирао (1979), магистрирао (1985) и докторирао (1988) на ЕФ БУ. Запослен у Европској економској комисији при УН и као предавач на Европском институту Универзитета у Женеви. Као гостујући професор ангажован на више различитих академских институција широм света. Објавио преко двадесет књига, већи број научних радова у домаћим и иностраним часописима и тематским зборницима. Учествовао на већем броју научних конференција у земљи и иностранству.

Важнији радови: *Geography of Production and Economic Integration*, London 2001; *The Economics of European Integration*, Cheltenham 2005 (објављено и на српском у Београду у два издања); *Spatial Location of Firms and Industries: Is Local Superior to Global*, New York 2006; *Location of Production: Local vs. Global Game*, New York 2006; *The Economics of International Integration* (Foreword by Richard G. Lipsey), Cheltenham 2006; *Economic Integration and Spatial Location of Firms and Industries: Transnational Corporations and Search for Evidence* (editor), Cheltenham 2007; *Economic Integration and Spatial Location of Firms and Industries: Agglomeration and Clusters* (editor), Cheltenham 2007; *Economic Integration and Spatial Location of Firms and Industries: Conceptual Issues* (editor). Foreword by Richard E. Baldwin, Cheltenham 2007; *Evolutionary Economic Geography* (Foreword by Masahisa Fujita and Ron Boschma), London 2009. (објављено и на кинеском у Пекингу 2012); *International Handbook on the Economics of Integration*

(editor), Cheltenham 2011; *The Economics of International Integration*, Cheltenham (у припреми), *The Economics of European Integration*, Cheltenham (у припреми).

ИСИДОРА ЉУМОВИЋ (Зајечар, 1980). Економист, научни сарадник у ЕИ у Београду. Краља Милана 16. Ел. адреса: isidora.ljumovic@ecinst.org.rs

Дипломирала на ФОН БУ, Одсек менаџмент (2004). Магистрирала на ФПС МУ (2007). Докторску тезу одбранила на ЕФ НУ (2011). Ангажована на више домаћих и међународних пројеката, међу којима је и пројект који финансира МПН РС по називом Организациона и информациона подршка систему управљања квалитетом као кључним фактором повећања конкурентности наших предузећа и њиховог бржег изласка на светско и ЕУ тржиште (број 179001). Објавила више научних радова у домаћим научним часописима и тематским зборницима и учествовала на већем броју научних скупова у Србији и иностранству.

АЛЕКСАНДАР МИХАЈЛОВИЧ НИКУЛИН (Александр Михайлович Никулин, Саратов, Саратовска област, 1962). Кандидат економских наука, директор Центра аграрних истраживања Руске академије народне привреде и државне службе при Председнику РФ. Адреса: 117571, Москва, Проспект Вернадского, 82. Електронска адреса: harmina@yandex.ru

Завршио Московски државни универзитет, специјалност: историја економике. Одбранио докторску одбранио о аграрно-економском наслеђу А. В. Чајанова (1993). Звање магистра социологије стекао на Манчестерском универзитету (Велика Британија, 1997). Координатор Центра проучавања сељаштва и аграрних реформи МВШСЭН (1998–2002), директор Међудисциплинарног академског центра социјалних наука (2003–2010), директор Центра аграрних истраживања РАНХиГС (од 2010). Учесник и руководиоца низа међудисциплинарних истраживачких пројеката у области историје, социологије и економике заједно с универзитетима Европе и САД. Област научних интересовања: економска историја, економска и аграрна социологија.

Важнији радови: *The Kolkhoz in Kuban: towards a Holding or a Hacienda? European Journal of Anthropology*, № 41, 3 (2003); Peter Lindner and Alexander Nikulin. Collectivism and egalitarianism: A red Thread through Russian History? *Europa regional*, № 1, 2004, p. 32–41; Kinship ties and family support in twentieth-century Russia (jointly with I. E. Trotsuk) / *Family, Kinship and State in Contemporary Europe Vol. 1*. Campus Verlag, 2010, p. 325–362; Misunderstanding and Confusion in Zemstvo and Post-Kolkhoz Budget Studies: Comparing Field Experiences, *Przegląd Wschodnioeuropejski*, II 2011, P. 207–216 (2011); From PostKolkhoz to Oligarkhoz // *Вестник РУДН, серия Социология*, № 2, 2011, p. 56–68; A. V. Chayanov and Soviet Asia 1917–1937: *Soviet Era in Anthropology of Eurasia*. Halle Studies, 2011.

АНДРЕЈ ПЕТРОВИЧ ПАРШЕВ (Андрей Петрович Паршев, Москва, 1955). Пуковник ФПС (Федералне пограничне службе)

Рођен у официрској породици. Завршио Московску вишу техничку школу Н. Е. Баумана (1978, данас: Московски државни технички универзитет), специјализација: аутоматски системи управљања. Од 1992. предавач на Академији граничне службе. Као научник истражује историју економске политике руске државе. Награђиван медаљама СССР и РФ.

Важнији радови: *Почему Россия не Америка*, Москва 1999; *Почему Америка наступает*, Москва 2002; *Когда началась и когда закончилась Вторая мировая*, Москва 2007 (коаутор); *Горькая теорема*, Москва 2000.

БРАНИСЛАВ ПЕЛЕВИЋ (Београд 1955). Доктор економских наука и професор универзитета. Електронска адреса: bpelevic@megatrend.edu.rs

Дипломирао на ЕФ БУ (1979), магистрирао (1989) и докторирао (1993). На ЕФ БУ прошао наставничка звања: од асистента до редовног професора. Запослен на МУ у звању редовног професора (од 2008) и декана Факултета за међународну економију. Током израде докторске дисертације, боравио на Florida State University и, као стипендиста ТЕМПУС програма ЕУ (597) на London School of Economics (1991/92). Био продекан за науку (2002–2004) и декан ЕФ БУ (2004–2006). Обављао дужност шефа Катедре за међународне економске односе ЕФ БУ. Био је члан редакције и главни и одговорни уредник часописа *Економски анали* (2001–2004). Члан је Научног друштва економиста и члан Председништва (2002–2006). Био генерални секретар Удружења универзитетских наставника и научника Србије (1994–1996) и члан Савезног економског савета. Учествовао и/или руководио у више пројеката за потребе Савезне владе, Владе Републике Србије и НБЈ, као и у међународним пројектима SCEPP (основаног од стране Европске банке за обнову и развој) и ТЕМПУС. Аутор је и редактор већег броја књига и монографија, студија и чланака, првенствено у областима теорије и политике међународне трговине, платног биланса и девизних курсева. Уредник књиге *Економисти нобеловци 1990-2003*, Економски факултет Београд, 2004.

Важнији радови: *Теорија међународне сипраиешке трговине*. Београд 1993; *Strategy of FR of Yugoslavia's Foreign Economic Policy*, Athens 1999; *Yugoslavia's Strategy of Foreign Economic Relations*, in: *The Labiriths of Crisis: Pre-requisites for the Democratic Transformation of the Federal Republic of Yugoslavia* (L. R. Basta Fleiner, R. Nakarada, S. Samardzic, eds.), Fribourg, Bale, Geneve Munich 2001; *Увод у међународну економију* (коаутор), Београд 2003; *Европска интеграција, либерализација и регионална сарадња*, у: *Послеитранзициони процеси*, Београд 2003; *Трговински аспекти светске економске кризе*, у: *Свешка финансијска криза – изазови и сипраиешке* (ред. Оскар Ковач), Београд 2011.

СКРАЋЕНИЦЕ

АН СССР	Академија наука СССР
АНП (АНХ)	Академија народне привреде Руске Федерације
БУ	Београдски универзитет
ГИ САНУ	Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
ЕИ	Економски институт, Београд
ЕФ	Економски факултет
КПРФ	Комунистичка партија Руске Федерације
КПСС	Комунистичка Партија Совјетског Савеза
МДУ (МГУ)	Московски државни универзитет
НУ	Нишки универзитет
РАН	Руска академија наука
РАПН	Руска академија природних наука
РФ	Руска федерација
САНУ	Српска академија наука и уметности
МУ	Мегатренд универзитет
УН	Уједињене нације
ФОН	Факултет организационих наука
ФПС	Факултет за пословне студије
ЦК КПРФ	Централни комитет КПРФ

Зборник Матице српске за друшћивене науке издаје Матица српска
Издази четири пута годишње

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420–199; 021/6615–798

Quarterly for Social Sciences published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1

Phone: (00381) 21 420–199

(00381) 21 6615–798

www.maticasrpska.org.rs

email: vnikolic@ maticasrpska.org.rs

zmsdn@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке* закључила је
140 (3/2012) свеску 17. септембра 2012.

За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић

Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић

Лектор: Милена Микић Враголић

Коректор: Владимир М. Николић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено децембра 2012. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа: БУДУЋНОСТ, Нови Сад

Тираж: 400

CIP – Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке /

главни и одговорни уредник Часлав Оцић ; 1984, св.

76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке,

1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енгл. језику. – На-

ставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије